



**Azərbaycan Respublikası  
Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi  
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu**

**№ 7, dekabr, 2022-ci il**

# **İLƏHİYYAT**

## **elmi-publisistik jurnal**

**Təsisçi:  
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu**

**BAKİ - 2022**



					i.f.d., dos. Mübariz Camalov
					f.f.d., dos. Mirniyaz Mürsəlov
					i.f.d., dos. Elnurə Əzizova
					f.f.d., dos. Anar Qafarov
					f.f.d. Kövsər Tağıyev
					f.f.d., dos. Əhməd Niyazov
					f.f.d., dos. İlkin Əlimuradov
					f.f.d., dos. Elvüsal Məmmədov
					f.f.d., dos. Ələddin Məlikov
					i.f.d., dos. Namiq Abuzərov
					s.f.d., dos. Asəf Qənbərov

Redaksiya heyəti



## BU SAYIMIZDA

### Rəsmi guşə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin Zəfər Günü münasibətilə Şuşada təşkil olunan tədbirdə çıxışı.....	4
Aqil Şirinov, "İran xərab şod...".....	10
Heydər Əliyev Fondunun dünya mədəni irsinə verdiyi töhfələr.....	12

### Dəyərlərimiz

Ceyhun Məmmədov, Tolerantlıq ənənələrinin möhkəmləndirilməsində Prezident İlham Əliyevin rolu.....	14
--	----

### İslam əxlaqı

Mübariz Camalov, İslamda sosial ədalət və gəlir bölgüsü.....	16
Məmmədəli Babəşli, İslam dinində insanın şəxsinə və ailəsinə aid vəzifələri.....	19
Elvüsal Məmmədov, Quranda realizm və cahanşümullüğün vəhdəti, yaxud əsassız bir iddiaya münasibət haqqında.....	22
Əhməd Niyazov, İbadətin mahiyyəti və namaz haqqında.....	24
Ceyhun Əliyev, Qurani-Kərimdə mənəvi prinsiplər.....	26
Ələddin Məlikov, Müasir islamşünaslıqda idrak məsələləri.....	28
İbrahim Quliyev, İslamın ictimai mahiyyəti: bərabərlik, vəhdət, sülh və mülayimlik.....	35
Elat Abdulrəhmanov, Qəlblərimiz necə rahatlıq tapır.....	43

### Cəmiyyət və din

Asəf Qənbərov, Azərbaycanda dini tolerantlıq.....	45
Nərgiz Əliyeva, Həzrət Musanın qanunları.....	48

### Tədris

Aişə Baxşiyeva, Uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri – 4-7 yaş qrupu.....	50
---	----

### Vətənpərvərlik

R.İsmayılqızı, Dağları dumanda itən Vətən, Zəfər Günü mübarək!.....	53
Arzu Əliyeva, Qan torpağa qarışanda Vətən olur.....	55
Elxan Yurdoğlu, "Zəfər" (şeir).....	57

### Araşdırma

Ayşən Aslanova, Müasir filmlərimizdə milli-mənəvi dəyərlərimizin təzahürü.....	58
--	----

### Baxış bucağı

İnci Bağırılı, Bakı elm və ürfan mərkəzi, Ali ona yaraşıqdır.....	62
---	----

### İslam tarixi

Aslan Həbibov, İslam tarixində Qurana yanaşmalar.....	64
Rəşad Mustafa, Tiflisli alimlərin İslam mədəniyyəti tarixində yeri.....	67
Faiq Əhmədzadə, Kərbəla hadisəsi və onun təsirləri.....	71

### Məzun sözü

Şəfa Rəcəbova, Dinin əsas dəyərləri.....	73
--	----

### Abidələrimiz

Aliyə Mürsəlova, Qədim Smirna haqqında nə bilirik.....	75
Rəhilə Misirxanlı, İşğaldan azad edilən məbədlərimiz - Xudavəng monastırı.....	82

### Ədəbiyyat

Elnarə Ağoğlu, "Küçük" hekayəsi (tərcümə).....	87
Rima Hacıyeva, Hüseyn Cavid xatırlayanda.....	89
Günəl Quliyeva, "Dünya", "Ədalət sorağında".....	94
Hüseyn Mahmudov, Ölməyin zamanı yox.....	95



## Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin Zəfər Günü münasibətilə Şuşada təşkil olunan tədbirdə çıxışı

– *Əziz hərbcilər.*

Mən sizi və bütün Azərbaycan xalqını Zəfər Günü münasibətilə təbrik edirəm.

İlk növbədə, xahiş edirəm ki, Vətən uğrunda həlak olmuş qəhrəman şəhidlərimizin əziz xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad edək.

Şəhidlərimizin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad olundu.

Prezident İlham Əliyev: Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin.

Alınmaz qala sayılan Şuşanı iki il bundan əvvəl erməni işğalından azad edən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri şanlı tarix yazdı. Bu şanlı tarix bizimlə əbədi olacaq. Azərbaycan xalqı, gələcək nəsillər bu şanlı Qələbə ilə haqlı olaraq fəxr edəcəklər.

Şuşa həqiqətən alınmaz qala sayılırdı. Şuşanı yüngül silahlarla təchiz edilmiş qəhrəman hərbcilərimiz azad edəndə onlar ölümə gedirdilər. Vətən uğrunda, torpaq uğrunda ölümə gedirdilər. Hər birimiz yaxşı anlayırdıq ki, Şuşasız bizim tam qələbəmiz mümkün olmayacaq.

Müharibə dövründə çoxsaylı müsahibələrdə mən müharibənin gedişatı ilə bağlı bəzi məqamları açıqlayırdım. Təbii ki, hər şeyi deyə bilmirdim. Xüsusilə gələcək planlar haqqında bir çox şeyləri deyə bilmirdim. Verilən suala cavab olaraq cəmi bir dəfə demişdim ki, Şuşasız bizim qələbəmiz yarımçıq olacaq. Əminəm, Azərbaycan xalqı yaxşı anladı ki, bizim son məqsədimiz, müharibənin son

məqsədi Şuşanı işğaldan azad etməkdir. Təkcə ona görə yox ki, Şuşa Qarabağın tacıdır. Ona görə yox ki, Şuşanın strateji yerləşməsi faktiki olaraq onun azad olunmasından sonra müharibənin taleyini həll edirdi. O cümlədən ona görə ki, Şuşa Azərbaycan xalqının ürəyidir, canıdır, hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs yerdir. Hər dəfə Şuşada olarkən, - mən son iki il ərzində Şuşada on dəfədən çox olmuşam, - hər dəfə Zəfər yolu ilə Şuşaya yaxınlaşarkən mən və əminəm ki, hər bir insan bir daha hərbcilərimizin qəhrəmanlığını, fədakarlığını, peşəkarlığını görür. Çünki “Zəfər yolu” adlandırdığımız yol cəmi iki ilə yaxındır ki çəkilib. Qəhrəman övladlarımız dağlardan, meşələrdən, dərələrdən, cığırlardan bu uzun məsafəni qət edərək, qanlı döyüşlərdə düşməni məğlub edərək Şuşaya yaxınlaşıb. Ondan sonra sıldırım qayalara dırmaşaraq, yüngül silahlarla küçə döyüşlərində, şəhər döyüşlərində, əlbəyaxa döyüşlərdə düşməni məğlub edib, torpağımızdan qovub, üçrəngli bayrağımızı Şuşada qaldırıb. Bu tarixi gündən cəmi iki il keçib və iki il ərzində bir çox hadisələr baş verib. İllər keçdikcə hərbcilərimizin qəhrəmanlığı hər kəs üçün daha bariz şəkildə aydın olacaq.

Şuşaya gedən yol 27 sentyabr tarixində başlamışdır. Müharibənin ilk günündən son gününə qədər Azərbaycan Silahlı Qüvvələri yalnız irəli gedirdi, 44 gün ərzində bir gün də geri addım atma-

mışdı. Halbuki, biz dünya hərbi tarixindən bilirik ki, belə çətin müharibələrdə, xüsusilə bizim üçün əlverişsiz relyef şəraitində gedən müharibələrdə manevrlər də olur, geriye addımlar da olur və gözlənilməz hadisələr də olur. Ancaq bizi Qələbəyə aparan güclü iradə idi, Vətən sevgisi idi, hərbcilərimizin peşəkarlığı idi. Sentyabrın 27-də - müharibənin birinci günündə altı kənd azad olunanda Azərbaycan xalqı daha da inandı ki, biz istədiyimizə nail olacağıq, tarixi missiyamızı yerinə yetirəcəyik.

Biz 44 gün ərzində yalnız irəli gedirdik. Şuşaya qədər bir çox şəhər və kəndlərimiz, o cümlədən Cəbrayıl, Hadrut, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Suqovuşan, 300-ə yaxın kənd, Laçının və Kəlbəcərin bir hissəsi döyüş meydanında azad edilmişdir. Şuşanın azad edilməsi Ermənistan ordusunun belini qırdı. Faktiki olaraq, müharibənin ilk günlərindən Ermənistan təşvişində idi, bəzi hallarda panikaya qapılırdı, isterikaya qapılırdı. Məhz buna görə də Ermənistan ordusunda 10 mindən çox fərari olmuşdur, onların özlərinin etirafıdır. Azərbaycan Ordusunda bir nəfər də olsun fərari olmamışdır. Bu, xalqımızın yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən xəbər verir. Hərbcilərimiz ölümə gedirdilər, “öldü var, döndü yoxdur” şüarı ilə döyüşlərə gedirdilər, bir nəfər də olsun fərari olmamışdır. Bu, xalqımızın qəhrəmanlığıdır və onu göstərir ki, elə gözəl gənc nəsil yetişdi



ki, onların bir çoxları Qarabağı, Zəngəzuru heç vaxt görməmişdilər, televiziyalarda, fotoşekillərdə, valideynlərin, böyüklərin söhbətlərində bu müqəddəs torpağa yaxınlaşırdılar. Ancaq onlar gəldilər və xalqımızın tarixi missiyasını şə-rəflə yerinə yetirdilər.

Qələbəyə gedən yol keşməkeşli və çətin idi. Birinci Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyət xalqımızı mənəvi cəhətdən sarsıtmışdır. O məğlubiyyətin də səbəbləri bəllidir. O vaxt antimillilərsizlik hakimiyyəti zəbt etmişdilər, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışdılar, Şuşa kimi alınmaz qalanı faktiki olaraq Ermənistanla, ermənilərə təslim etmişdilər hakimiyyətə gəlmək üçün və belə də oldu. Şuşa və Laçın işğala məruz qalandan bir ay sonra AXC-Müsavat cütliyü hakimiyyətə gəldi. Onlar bu faciə üzərində, tökülən bu qan üzərində, milli rəzalət üzərində hakimiyyətə gəldilər və hakimiyyətdə qaldıqları bir il ərzində

ölkəmizi bərhad vəziyyətə qoydular, vətəndaş müharibəsinə start verdilər, öz əsgərlərini əsir götürdülər. Torpaqlar əldən gedirdi, onlar isə talançılıq, soyğunçuluqla məşğul olurdular. Hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün bütün söylərini səfərbər etmişdilər.

Yəni, Birinci Qarabağ müharibəsində məğlubiyyət labüdü idi. Çünki antimillilərsizlik müharibədə qələbə qazana bilməz. İşğal dövründə Ermənistanın rəsmi təbliğatı, onların havadarlarının media resursları bir fikri bütün dünyaya, eyni zamanda, Azərbaycan xalqına bildirməyə çalışırdı ki, Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü heç vaxt müharibə yolu ilə bərpa edə bilməz. Beynəlxalq qurumların nümayəndələrinin, bu məsələ ilə məşğul olan ölkələrin vəzifəli şəxslərinin çıxışlarına baxmaq kifayətdir. Onlar neçə dəfə demişdilər ki, bu müharibənin, bu münaqişənin hərbi həlli yoxdur. Yəni, birincisi, bizi

inandırmağa çalışırdılar. İkincisi, bizi məsələni hərbi yolla həll etməkdən çəkindirməyə çalışırdılar. Biz də təbii ki, çalışırıdık bu məsələ sülh yolu ilə həll olunsun, ancaq həll olunsun. Amma biz görürdük ki, sadəcə olaraq, danışıqlar taktikası məsələnin dondurulmasına aparır və əlbəttə ki, bununla heç vaxt razı ola bilməzdik.

Nəhayət, Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşərək tarixi missiyasını yerinə yetirdi. Müharibəyə gedən yol bir çox istiqamətlərdən keçmişdir. İlk növbədə, biz özümüz ordumuzu lazımi silahlar və texnika ilə təchiz etməli idik. Bunun üçün də güclü iqtisadiyyat olmalı idi. Azərbaycan müstəqilliyi əldə edəndə bizim maliyyə, iqtisadi vəziyyətimiz çox ağır idi. Ona görə güclü iqtisadiyyatın yaradılması müharibədə qələbənin qazanılması işində önəmli amil kimi nəzərə alınır və biz bunu etdik. Bizim iqtisadiyyatımız gücləndi, biz öz hesabımıza yaşayırıq,





heç kimin yardımına ehtiyacımız yoxdur, heç kimdən asılı deyilik, özümüz imkan daxilində öz həyatımızı qururuq və yaxşı da qururuq.

İndi dünyada müxtəlif yerlərdə gedən iqtisadi proseslər, çətinliklər, böhranlar onu göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı dayanıqlı iqtisadiyyatdır. Belə ağır müharibədən çıxmış ölkə azad edilmiş torpaqlarda iki il ərzində genişmiqyaslı quruculuq işləri aparır. Bütün bu işlərin də maliyyə mənbəyi Azərbaycan büdcəsidir. Biz bu iki il ərzində heç bir ölkədən, heç bir təşkilatdan, heç bir donordan bir manat belə yardım almamışıq. Əlbəttə, əgər kimsə yardım etmək istəsə, biz etiraz etmərik. Ancaq heç kim bizə yardım etmir və etməyəcək. Güclü iqtisadiyyat ordu quruculuğunda əsas amillərdən biridir. Biz bunu etdik, yaratdıq və iqtisadi asılılığı tamamilə aradan qaldırdıq. Əgər biz kimdənsə iqtisadi cəhətdən asılı olsaydıq, müharibəni uğurla başa vura bilməzdik.

Eyni zamanda, biz Ermənistanın işğalçılıq siyasətini ifşa etməli

idik. Çünki əfsuslar olsun Ermənistanın nəzarətində olan beynəlxalq media resursları, satılmış siyasətçilər, onların xaricdəki havadarları, erməni lobbisi - onlar belə bir rəy yaratmışdılar ki, sanki Azərbaycan təcavüzkarıdır. Azərbaycan torpaqları işğal altına düşən zaman bəzi ölkələr bizə qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdilər. Yəni, biz öz diplomatik imkanlarımızdan faktiki olaraq istifadə etmərdik. Ona görə bütün dünyaya sübut etməli idik ki, biz haqlıyıq, haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir, beynəlxalq hüquq bizim tərəfimizdədir. Ona görə beynəlxalq müstəvidə çox fəal iş aparırıdık. Aparıcı beynəlxalq təşkilatlar – BMT, ATƏT, Avropa İttifaqı, Qoşulmama Hərəkatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa Şurası bizim mövqeyimizi dəstəkləyən, yəni, haqq-ədaləti ifadə edən qərar və qətnamələr qəbul etmişdir. Yəni, bu, çox önəmli beynəlxalq hüquqi zəmin idi.

Bununla paralel olaraq, bir çox ölkələrlə ikitərəfli formatda sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaratmışıq, həm yerləşdiyimiz bölgədə, həm də digər qitələrdə. Təkcə Avropa

İttifaqına üzv ölkələrin doqquzu, digər ölkələr Azərbaycanla strateji tərəfdaşlıq bəyannamələri imzalayıb. Bu da Avropa İttifaqına üzv ölkələrin üçdəbir hissəsidir. Yəni, bu beynəlxalq əlaqələr və Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu bizə imkan verdi ki, daha çox dostlar qazanaq, eyni zamanda, Qarabağ həqiqətlərini, erməni işğalı ilə bağlı həqiqətləri dünya birliyinə çatdıraq və çatdırdıq. Bütövlükdə götürəndə 44 gün ərzində müharibə ilə bağlı beynəlxalq yanaşma müsbət idi. Düzdür, bəzi erməni-pərəst ölkələr və Ermənistanla yaxın əlaqələrdə olan ölkələr bizə qarşı bəzi siyasi addımlar atmağa çalışırdılar. Amma onlar da heç bir səmərə vermədi. Çünki biz bu illər ərzində güclü beynəlxalq dəstək qazandıq. Biz Qoşulmama Hərəkatına sədr seçildik. Bizim sədrliyimiz yekdil qərarla təsdiqləndi. Sədrliyimiz yekdil qərarla daha bir il uzadıldı. Bu da dünya birliyinin əksər hissəsini birləşdirən beynəlxalq təsisatdır. Bu təsisata 120 ölkə üzvdür. Biz müsəlman ölkələri ilə sıx əlaqələr qurduq və onlara izah etməyə nail



olduq ki, Ermənistan təkcə bizə qarşı yox, bütün müsəlman aləminə qarşı təcavüzkar siyasət aparır. Məscidləri dağıdan müsəlman ölkələri ilə dost ola bilməz. Məscidləri dağıdana müsəlman ölkələrinin rəhbərləri qucaq açma bilməz, bilər? Onları qucaqlayıb öpə bilər? Bu, riyakarlıqdır, bu, satqınlıqdır. Bunun başqa adı yoxdur. Ona görə müsəlman aləmində biz Ermənistanı əsas dayaqlardan təcrid etdik. Düzdür, tam təcrid edə bilmədik, bunun başqa səbəbləri var - bax, dediyim riyakarlıq. Ancaq bütövlükdə Ermənistan müsəlman aləmində məscidləri dağıdan, təhqir edən ölkə kimi tanındı və bunu biz etdik.

Bizim vətənpərvərlik məsələləri ilə bağlı çox fəal siyasətimiz olmuşdur. Gənc nəsli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək Prezident kimi mənim siyasətimin əsas istiqamətlərindən biri idi və buna nail olduq. Gənclərimiz vətənpərvərdir, Vətənə bağlıdır və İkinci Qarabağ müharibəsi bunu göstərdi. Bir daha demək istəyirəm, heç vaxt Qarabağı görməyən gənclərimiz Qarabağ uğrunda ölümə getməyə hazır idilər və ölümə gedirdilər, cəmiyyətdə milli birlik, milli həmrəylik ideyaları üstünlük təşkil etdi. Eyni zamanda, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar mənim apardığım siyasət nəticəsində daha sıx birləşdilər. Mən dəfələrlə deyirdim, bu gün də deyirəm, biz böyük ailəyik. Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar bir böyük ailənin üzvləridir. Yaxşı günlərdə, ağır günlərdə bir yerdəyik və bu birlik dünya miqyasında nadir dəyərdir. Baxın, biz başqa ölkələrin təmsilində milli, dini, etnik zəmində narazılıq, toqquşma, inamsızlıq görürük. Azərbaycanda nə görürük - birlik, qardaşlıq, dostluq! Azərbaycanda yaşayan bütün xalqlar Qarabağ uğrunda ölümə gedirdilər. Bu, bizim böyük dəyərimizdir. Biz bunu, bu

dəyəri daim qoruyub saxlamalıyıq, gücləndirməliyik. İkinci Qarabağ müharibəsi ölkəmizdə milli həmrəyliyi, milli birliyi daha da gücləndirdi, ölkəmizi gücləndirdi. Biz bu ağır yükü çiyinimizdən atdıq, bu damğanı boynumuzdan atdıq. Biz indi başımızı dik tutub istənilən tədbirdə, istənilən formatda sözü-müzü deyirik. Biz üzümüz ağ, alnımız açıq, müzəffər xalq kimi yaşayırıq. Buna görə sizə və sizin kimi on minlərlə hərbiçiyə borcluyuq. Azərbaycan xalqı bunu bilir və yaxşı qiymətləndirir.

Əlbəttə, müharibədə uğur qazanmaq üçün biz çox önəmli layihələri icra etməli idik və etdik. Bu gün dünyanın və bizim bölgəmizin enerji-nəqliyyat xəritələrinə baxmaq kifayətdir ki, hər kəs görsün bizim təşəbbüsümüzlə icra edilən layihələr həm ölkəmizə, həm də bizim tərəfdaşlarımıza nə qədər böyük fayda gətirib. Bizim təşəbbüsümüzlə nəqliyyat və enerji layihələrində iştirak edən ölkələrin sayı onlarla ölçülür. Hələ indiki mərhələdə daha geniş vüsət alacaq və bütün bu ölkələr bizim təbii dostlarımızdır, müttəfiqlərimizdir. Eyni zamanda, bu layihələr bizə əlavə maliyyə imkanı yaratdı. Biz, ilk növbədə, bu maliyyə imkanlarını hərbi potensialın gücləndirilməsinə yönəldik. Mənim prezidentlik dövrümdə əgər dövlət büdcəsinin xərclərinə nəzər salsaq, görürük ki, birinci yerdə hərbi xərclərdir, birinci yerdə. Halbuki, ölkənin başqa ehtiyacları var. Bir milyona yaxın məcburi köçkünün də problemlərini biz həll edirdik, onları da biz yeni evlərlə təmin edirdik. Sosial problem, maaşlar, pensiyalar, bunları da biz artırırdıq. Daha çox artırmaq istəyirdik və istəyirik. Ancaq, ilk növbədə, orduya, ilk növbədə, Qələbəyə aparan yola daha böyük maliyyə dəstəyi verirdik. Bu gün də belədir. Gələn il üçün Azərbaycanın dövlət büdcəsi rekord

həddə çatıb, o cümlədən hərbi xərclərə ayrılacaq vəsait də rekord həddə çatıb. Sual oluna bilər nə üçün, müharibə arxada qaldı, iki il keçib. Cavab çox sadədir. Ermənistan revanşist qüvvələr baş qaldırır. Ermənistan müharibənin nəticələri ilə barışmaq istəməyən qüvvələr, dairələr baş qaldırır. Ermənistan 2020-ci ilin 10 noyabr Bəyanatına tam əməl etmir, öz silahlı qüvvələrini Qarabağdan tam çıxarmayıb, Zəngəzur dəhlizini bizə təqdim etməyib, bizə qarşı vaxtaşırı hərbi təxribatlar törədib. Əlbəttə ki, biz hazırlıqlı olmalıyıq və biz hazırıq.

Mən deyə bilərəm ki, son iki il ərzində Silahlı Qüvvələrimiz daha da güclənib. Həm struktur islahatları, həm yeni birləşmələrin yaranması, eyni zamanda, mövcud olan birləşmələrin sayının artırılması, silah-sursatla təchizat, yeni texnika ilə təchizat ən yüksək səviyyədədir. İndiki Azərbaycan Ordusu iki il bundan əvvəlki Azərbaycan Ordusundan daha güclüdür və bunu hər kəs bilməlidir, Ermənistan və hər kəs!

Ona görə Qələbəyə aparan yol müxtəlif istiqamətlərdən keçmişdir. Əlbəttə ki, güclü Silahlı Qüvvələrin yaradılması əsas vəzifə idi və biz bunu yaratdıq. Bununla paralel olaraq, ölkədə uzun illər ərzində daxili sabitlik, əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, əlbəttə ki, bizi gücləndirirdi. Çünki yenə də deyirəm, mən heç vaxt müqayisə aparmaq istəmirəm, - amma indiki dünyada heç nəyi gizlətmək mümkün deyil, hər şey göz qabağındadır, - bir çox ölkələr daxili problemlərin içində çəbəlayır, bir çox ölkələrdə daxili böhran hökm sürür, qarşılıqlı inamsızlıq, ictimai asayişin pozulması, xalq-iqtidar arasındakı uçurum. Bizdə nə görürük - daxili sabitlik, milli birlik, milli həmrəylik, xalq-iqtidar birliyi. Bax, bu, bizim siyasətimizin böyük nəticəsidir. Bizim bütün ad-



dımlarımız və mənim Prezident kimi 2003-cü ildən bu günə qədər bütün addımlarım Azərbaycanın gücləndirilməsinə yönəldilmişdir. Vətən müharibəsinə qədər bütün addımlarım bir amala xidmət edirdi ki, biz torpaqlarımızı azad edək, düşməni torpağımızdan qovaq və biz buna nail olduq. Mən işğal dövründə deyirdim, bir neçə dəfə deyirdim, hər birimiz azadlıq gününü, bu müqəddəs günü öz işimizlə yaxınlaşdırmalıyıq, yaxınlaşdırırdıq və yaxınlaşdırırdıq. Düşməne elə sarsıdıcı zərbə endirdik ki, bu günə qədər özünə gələ bilmir. İndi Ermənistanda gedən proseslərə baxın, indi onlar öz hirsini, öz zəhərini artıq öz aralarında bölüşürlər. Görün, bu iki il ərzində orada hansı proseslər gedir.

İkinci Qarabağ müharibəsinin dərsləri Ermənistan tərəfindən unudulmamalıdır və onlar bilməlidirlər ki, odla oynamaq onlara bəhə başa gələcək. Əgər orada kimsə – istər iqtidar, istər müxalifət, istərsə də xaricdən göndərilmiş, öyrədilmiş hansısa ünsür yenidən bizə qarşı hansısa bəd fikirdə olmaq niyyətindədirsə, o, bizim yumruğumuzu bir daha görəcək və son iki ilin tarixi bunu göstərdi. Hətta bu il “Fərrux” əməliyyatı, “Qisas” əməliyyatı, 13-14 sentyabr Ermənistan-Azərbaycan sərhədindəki hadisələr - bütün bunlar Ermənistan üçün dərs olmalıdır. Biz bu dərsi öyrədirik və ümid edirik ki, nəhayət, onlar bunu anlayacaqlar, boyunlarını büküb öz daxili işləri ilə məşğul olacaqlar, bizim torpağımıza göz dikməyəcəklər, Qarabağa göz dikməyəcəklər. Qarabağ bizim torpağımızdır. Rus sülhməramlılar orada müvəqqəti yerləşiblər, 2020-ci ilin 10 noyabr Bəyanatında onların müddəti göstərilir və əgər kiməsə bel bağlayırlarsa, yenə də faciə ilə üzləşəcəklər.

Biz, sadəcə olaraq, bütün bəynəlxalq razılaşmalara həmişə hörmət



mətlə yanaşıırıq. Biz ədalətli insanlıq və ədalətli ölkəyik. Əgər biz hansısa öhdəliyi öz üzərimizə götürmüşüksə, onu yerinə yetiririk. Biz 2020-ci ilin 10 Noyabr Bəyanatında üzərimizə götürdüyümüz bütün öhdəlikləri yerinə yetiririk, iki ildir ki, yerinə yetiririk, amma Ermənistan yerinə yetirir? Yox! İkinci Qarabağ müharibəsindən dərhal sonra, sadəcə olaraq, o qədər qorxu içində idi ki, təbii, o müddəaları yerinə yetirmişdir və bir güllə atılmadan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının işğal altında olan əraziləri bizə qaytarıldı. Əgər qaytarmasaydı, yenə də başlarını əzəcəkdik. Amma ondan

sonra? Ondan sonra yenə vaxt uzatmağa başladı. Mən bir daha demək istəyirəm, o öhdəlik hələ tam yerinə yetirilməyib. Erməni silahlı qüvvələri Qarabağda nə gəzir? Bizim səbrimiz tükənməz deyil və bir daha xəbərdarlıq etmək istəyirəm, əgər bu öhdəlik yerinə yetirilməsə, Azərbaycan lazımı addımlar atacaq.

Zəngəzur dəhlizi Ermənistanın öhdəliyidir, öz üzərinə öhdəlik götürüb. Biz iki il ərzində Laçın yolu ilə Ermənistandan Qarabağa və əks istiqamətə gedən maşınlarla toxunuruq. Biz öhdəlik götürmüşük, yerinə yetiririk, sərbəst hərəkət. Ermənistan da öhdəlik





götürüb ki, Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yol bağlantısı olsun. İki il keçib üstündən, nə texniki-iqtisadi əsaslandırma var, nə hansısa hərəkət var, nə dəmir yolu, nə də avtomobil yolu. Biz nə vaxta qədər gözləməliyik?

13-14 sentyabr hadisələri elə-belə baş vermədi. Təbii ki, Ermənistan bizə qarşı növbəti hərbi təxribat törətmişdir. Amma cavabımız da çox təsirli oldu. Cavabımız bir qədər az da ola bilərdi, əgər onlar öz üzərirlərinə götürdüləri öhdəliklərə əməl etsəydilər. Cavabımız daha sərt ola bilərdi, əgər biz yeni müharibə istəsəydik. Biz bunu istəmirik, qan tökülməsini istəmirik. Sadəcə olaraq, haqqımızı istəyirik.

13-14 sentyabr əməliyyatından sonra Azərbaycan-Ermənistan sərhədi istiqamətində əsas strateji yüksəkliklərdə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri yerləşib. Ermənistan gözəl anlamalıdır bu, nə deməkdir. Bu gün həmin strateji yüksəkliklərdən Qarakilsə, Qafan, Gorus, İstisu şəhərlərini biz gözlərimizlə görürük. Biz Bala Göyçə gölünün sahilindəyik. Böyük Göyçə gölü də gözümüzün önündədir. Bütün bunlar reallıqlardır. Bu reallıqları biz yaratmışıq, Vətən müharibəsindən sonra. Nə üçün? İlk növbədə, Ermənistanın hərbi təxribatlarına cavab olaraq, digər tərəfdən, özümüzü gələcək hərbi təxribatlardan sığortalamaq üçün. Çünki dediyim yüksəkliklərdən Ermənistanın əksər postları görünür və əgər orada qüvvələrin konsentrasiyası baş versə, biz bunu görüb dərhal tədbir görəcəyik. Eyni zamanda, ona görə ki, Ermənistan öz beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmir. Ermənistan İkinci Qarabağ müharibəsində məğlub olub, ordusu darmadağın edilib. Məğlub edilmiş ölkə özünü belə apara bilməz. Ona görə bizim bütün addımlarımız əsaslıdır. Düz-

dür, Ermənistanın bəzi xarici havadarları bizi nədəsə günahlandırmaq istəyirlər. Onların cavabını da mən vermişəm. Yenə də nəsə banlasalar, yenə də cavablarını verərəm. Bu, məni dayandırmaz. Amma fakt odur ki, biz öz haqqımızı tələb edirik və Azərbaycanın haqlı olması böyük beynəlxalq aktorlar tərəfindən sual altına qoyulmur.

Bir sözlə, müharibədən keçən iki il ərzində biz öz siyasətimizi davam etdirmişik. Biz iki il ərzində böyük quruculuq işləri görmüşük, Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru faktiki olaraq yenidən qururuq və quracağıq. Eyni zamanda, Ordumuzu gücləndiririk və gücləndirəcəyik. Ermənistan bilməlidir ki, bizi indiki çərçivələrdə saxlayan Ermənistanın hansısa havadarının bəyanatı deyil, bizim öz siyasətimizdir. Biz heç kimdən qorxmuruq, heç kimdən çəkinmirik. Əgər biz kimdənsə qorxsaydıq, heç vaxt İkinci Qarabağ müharibəsinə start verməzdik. Biz hər birimiz ölümə gedirdik, öldü var, döndü yoxdur, ya azadlıq, ya ölüm! İndi də ölümə getməyə həzır öz haqlarımızı tələb edərək. Çünki hələ də, - müharibə iki il bundan əvvəl başa çatsa da, - narahətədiçi məqamlar var və erməni xalqına müraciət edib sözümlü demək istəyirəm. Onlar bu otuz ilin işğalının acılarını indi görürlər. İşğal nədir, itki nədir, indi görürlər. Biz, sadəcə olaraq, onlara cavab vermişik, biz öz torpağımızda vuruşmuşuq, işğalçını torpaqlarımızdan qovmuşuq. Onlar bunu anlamalıdırlar ki, xaricdə oturan və bu bölgəyə bir oyun meydançası kimi baxmaq istəyən dairələrin qurbanına ikinci dəfə çevrilməsinlər. Biz burada əsas söz sahibiyik, biz burada əsas güc sahibiyik. Bizim Ordumuz qəhrəmanlıq, peşəkarlıq, fədakarlıq göstərüb. Lazım olarsa, bir daha göstərərək, istədiyimizə nail ola-

rıq, bunu hər kəs bilir və bizim sərhədimizdə Ermənistanə dəstək olaraq hərbi təlim keçirənlər də bilsinlər. Bizi heç kim qorxuda bilməz. Ermənistan yaxşı qonşuluq siyasəti aparmaq istəyirsə, birincisi, 2020-ci ilin 10 noyabr Bəyanatının bütün müddəalarını yerinə yetirməlidir. Azərbaycanla sülh üzrə aparılan danışıqlarda səmimi olmalıdır. Süni şəkildə vaxt uzatmamalıdır, hansısa möcüzəni gözləməməlidir ki, kimsə gəlib bunların yerinə vuruşacaq. Heç kim gəlib onların yerinə vuruşmayacaq, gəlib vuruşsa da, qarşısında yenə də Azərbaycan Ordusunu görəcəkdir.

Biz sülh istəyirik, biz müharibə istəmirik. Sülh, amma ədalətli sülh. İrəli sürdüyümüz şərtlər ədalətlidir, beynəlxalq hüquqa əsaslanır və sülh müqaviləsi bu şərtlər əsasında imzalanmalıdır. Əgər Ermənistan xoş niyyət göstərsə, bu, imzalanacaq, göstərməsə, imzalanmayacaq. Ondan sonra nə olacaq, onu həyat göstərər.

Dediyim bütün bu sözlərin bir mənbəyi var - həm bizim güclü iradəmiz, həm də Vətən müharibəsindəki Qələbəmiz! Bu Qələbə imkan verir ki, biz bu sözləri həmin üzünə, bizə xor baxanların gözüne deyək. Bu Qələbə, bu Zəfər bizə bu imkanı verdi, bütün xalqımıza inam verdi, ruh verdi. Biz təkcə ərazi bütövlüyümüzü yox, milli qururumuzu bərpa etdik. Buna görə, əziz hərbcilər, sizə borcluyuq, sizin kimi on minlərlə əsgər, zabitə borcluyuq və Azərbaycan xalqı bunu yaxşı bilir. Mən də Ali Baş Komandan kimi sizinlə fəxr edirəm.

**Hərbcilər:** Yaşasın Ali Baş Komandan!

**Prezident İlham Əliyev:** Yaşasın Qarabağ! Yaşasın Azərbaycan!

**AZƏRTAC**



**Aqil Şirinov,**  
i. f. d., dos.,  
Aİİ-nin rektoru

Məqaləyə qoyduğum başlığı illər öncə öz qızını Türkiyədəki universitetlərdən birinə oxumaq üçün gətirən soydaşımız olan urmiyalı bir professor səsləndirmişdi. Adını xatırlamıram, təsadüfən görüşmüşdük. İranda vəziyyətin necə olduğunu soruşduqda, mənimlə öz Ana dilimizdə danışan professor birdən-birə farsca “İran xarabaya çevrildi (İran xərab şod)”, – söylədi. Bu ifadəni dilinə gətirərkən üzündəki məyusluğu oxumuşdum. Hər dəfə manqurtlaşdırılmış vətən xainləri “kərimə dövləti”ndən danışdıqda, rejimdən usanmış iranlıların küçələrə axışib, teokratik rejimə üsyanlarını izhar etdikdə professorun bu ifadələrini xatırlayıram. Bu gün İran, təəssüf ki, böyük bir həbsxanaya xatırladır və bu zindanın sahibləri və onların sözlərini “ilahi kəlam” kimi qəbul edən qaragüruhçular həbsxanalarının fəzilətindən dəm vururlar, onlara bənzəmədiyimiz üçün bizə hədə-qorxu gəlirlər. Yenə təəssüf ki, az da olsa, ölkəmizdə onların təbliğat maşınının qurbanlarına çevrilmiş insanlara rast gəlirik...

İranda 1979-cu ildə Şah rejimi devrildikdən sonra keçirilən referendumda insanların qarşısına, sadəcə, iki seçim qoyulmuşdu: monarxiyanı, yoxsa “İslam respublikasını” mı istəyirsiniz? Çox sayda

ziyalı və böyük din xadimləri buna etiraz etdilər. Etiraz edənlərin başında Ruhullah Xomeynini edandan xilas edən və o dövrdə İranın ən böyük din alimi (mərcəyi-təqlid) hesab olunan təbrizli – Azərbaycan türkü ayətullahil-üzma Seyid Məhəmmədkazım Şəriətmədari (1906-1986) gəlirdi. Şəriətmədari vurğulayırdı ki, İran xalqının qarşısına iki seçim qoymaq doğru deyil, çünki onlar şah istibdadından onsuz da tənqəd gəlirlər və əlbəttə ki, başqa seçimləri olmadığı üçün teokratik rejimi dəstəkləyəcəklər. İnsanlara üçüncü bir yolu, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin hüququnun qorunduğu demokratik bir rejimi də təklif etmək lazımdır. O, həmçinin “mütləq vilayəti-fəqih” prinsipinə də qarşı çıxaraq deyirdi ki, əgər dövləti din xadimi idarə edərsə, həm özünü, həm də dini hörmətdən salar. Əlbəttə ki, onun təklifləri qəbul olunmadı, əksinə, ev həbsinə atıldı, vaxtilə ölümdən xilas etdikləri qondarma bir “alimlər birliyi” yaradaraq, heç bir əsası olmadan və şiə məzhəbinin tarixi ənənəsinə zidd olaraq Şəriətmədarinin müctəhidliyinin əlindən alındığını elan etdilər. Bu böyük din alimi Təbrizdə ev həbsində vəfat etdi. Zaman isə mərhum Şəriətmədarini haqlı çıxardı. Bu gün İran xalqı rejimə olan nifrətini dinə və din xadimlərinə çevirib. Sosial şəbəkələrdə hər gün İranın müxtəlif

şəhərlərində din xadimlərinin sözlü və fiziki təhqirlərə məruz qaldığını izləyirik. İran cəmiyyəti, artıq get-gedə dindən çox sürətli şəkildə uzaqlaşır. Bax, budur “İslam rejimi”nin dinimizə “xidməti”. Qumdakı elmi-dini hövzənin müəllimlərindən olan Höccətil-islam Məhəmməd Zəkai 2022-ci ilin mart ayında İrandakı mövcud vəziyyətlə bağlı öz fikirlərini cəmiyyətlə bölüşdü. Onun fikirləri İrandakı real durumu çox dəqiqliklə və bütün çıpaqlığı ilə üzə çıxarır. Zəkai belə deyir: “Son zamanlar virtual məkanda ruhanilərin ölümünün sevincə qarşılandığı müşahidə olunur. İnsan ölümü ilə bağlı bu sevincin səbəbi nədir? Dünyanın harasında bir ölkənin əhalisi tanımadığı şəxsin ölümünə bu qədər həyəcanlanır?! Bir insanın ölümü sevincə səbəb ola bilərmi? Diqqətlə baxsaq görürük ki, xalqın sevinci insan ölümü ilə bağlı deyildir. Onların şadyanalılıqları bir fikrin, radikal bir düşüncənin ölümünə olan sevincdir ki, bu, həmin düşüncəni təmsil edən bir şəxsin ölümünə olan sevincdə özünü bürüzə verir. Bu isə həmin inancın gələcəyi üçün çox təhlükəlidir. Çox da uzaq olmayan gələcəkdə, əvvəlki nəsillərin həyatlarını tərk edəcəyi bir vaxtda gənc nəsillər arasında dinə inanmaq əvvəlki kimi populyar olmayacaq. Bu gün insanların bir din xadiminin ölümünə

## “İran xərab şod...”

*Məqaləyə qoyduğum başlığı illər öncə öz qızını Türkiyədəki universitetlərdən birinə oxumaq üçün gətirən soydaşımız olan urmiyalı bir professor səsləndirmişdi. Adını xatırlamıram, təsadüfən görüşmüşdük. İranda vəziyyətin necə olduğunu soruşduqda, mənimlə öz Ana dilimizdə danışan professor birdən-birə farsca “İran xarabaya çevrildi (İran xərab şod)”, – söylədi.*



sevinmələri xalqın hakim siyasi ideologiyaya qarşı olan dərin və ürəkdən etirazının ilk əlamətidir. Xalqın böyük hissəsi öz yoxsulluğunun və səfalətinin səbəbini bu ideologiyada (siyasi islamda) görür və hər hansı bir din xadiminin ölümünü sevincə qeyd edir. Görünən odur ki, din adı ilə aparılan siyasət və hakimiyyət ölkəmizdə dinə və məzhəbə xeyli ziyan vurub. İnsanlar arasında dini inanc-lardan uzaqlaşmadan hər birimiz artıq xəbərdarıq. Televiziyamızda ancaq dini ictimaiyyət göstərilir, lakin əslində, hamımız bilir ki, insanların bir çoxunun arasında din deyilən bir amil yoxdur. 43 ildə insanların nəinki etiqadını artırma bilmədik, heç olmasa, mövcud olanı belə saxlaya bilmədik. Milyardlarla büdcə ayıraraq onlarca dini qurum və elmi-dini hövzələr inşa etdik, amma praktikada onların nəticəsi mənfi olmasa da, müsbət olmadı. Çarə düşünməli, əsl İslamla heç bir əlaqəsi olmayan siyasi İslamdan əl çəkməli, xalqın düzgün islami təbəbiyyəsinin təşkili istiqamətində addımlar atmalıyıq. Bizim təbliğ etdiyimiz əsla İslam dini deyil...” (<https://negaam.news/617682-2/>).

İran rejimi öz xalqının gözündə, artıq legitimliyini itirib. İtirməklə qalmayıb, nə qədər ironik olsa da təəssüf ki, “İslam” respublikası islami dəyərləri xalqın gözündən salmağa da müvəffəq olub. Həmçinin rejimin xarici siyasəti onu bütövlükdə İslam dünyasında da hörmətdən salıb. İranın 44 günlük Vətən müharibəsindəki mövqeyi bunun bariz nümunəsidir. Özünü “İslam Respublikası” adlandıran bir dövlət müsəlman qardaşına dəstək olmaq bir yana, Ermənistanın mövqeyini açıq-aşkar müdafiə etdi və bu gün də etməkdədir. Xocalı soyqırımında yüzlərlə müsəlmanı qətlə yetirən, islami dəyərləri təh-

qir etmək üçün məscidləri donuz tövləsinə çevirən bir ölkənin başçısını “Hacıağa, bəfərmayid”, – deyər salamlayanlar bilməlidirlər ki, Azərbaycan xalqının nifrətini qazandılar. Vətən Müharibəsi İrandan ötrü Azərbaycan xalqının rəğbətini qazanmaq üçün tarixi bir fürsət idi, ancaq İran bu fürsəti dəyərləndirmədi. Halbuki başda Ərdəbilin imamcüməsi olmaqla, İranın təbliğat maşınının sadıq müridləri illərlə bizə üz tutaraq, “Siz torpaqlarınızı azad edin, biz də sizə dəstək verərik”, – deyirdilər. Əslində, onlar bunu deməklə “Siz torpaqlarınızı əsla azad edə bilməzsiniz”, – demək istəyirdilər. Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanın başçılığı ilə Ermənistanla və onun havadarlarına yaxşı dərs verdi, torpaqlarımızı düşmən tapdağından xilas etdi. Müharibə dövründə “Sizə dəstək verərik”, – deyənlər ermənilərə himayədarlıq etməklə riyakarlıqlarını nümayiş etdirdilər.

İran Azərbaycanla qonşu dövlətdir. Bu ölkə ilə bizim tarixi bağlarımız var, ən azından, Pəhləvilərə qədər min il “İran” adlanan ərazini bizim əcdadlarımız, türk sülalələri idarə ediblər. Bu gün İranda 30 milyondan çox soydaşımız yaşayır. Azərbaycan Dövləti bütün bunları nəzərə alaraq, heç vaxt İrana qarşı düşmənçilik mövqeyindən çıxış etməyib. Ölkə başçımız Qarabağın Arazboyu ərazilərinə gedəndə Azərbaycan-İran sərhədini “dostluq sərhədi” adlandırmışdı. Bu, əslində, müharibədə ermənilərə dayaq duran İrana sözügedən tarixi bağların xatırladılması və Azərbaycan Dövlətinin xoş məramının bir ifadəsi idi. Bu dostluq məramının müqabilində İran rejimindən düşmən münasibəti gördük. İranın televiziya kanalları ölkəmiz və ərazi bütövlüyümüz əleyhinə təb-

liqata başladı. 28 illik işğal dövründə Qarabağla sərhəddə təlim keçirməyən İran rejiminin, nədənsə, ağılına birdən-birə təlim keçirmək düşdü. Birinci təlimin adı da, fikrimcə, xüsusi seçilmişdi: “Fatihani-Xeybər”, yəni “Xeybər fəthləri”. Xeybər Həzrət Peyğəmbər (s) dövründə Ərəbistanda yəhudi qəbilələrinin yaşadığı bir yer idi. Bu qəbilələr bütperəst ərəblərlə birləşərək, müsəlmanlara qarşı vuruşmuş, nəticədə Həzrət Əlinin (ə) komandanlığı altında Xeybər qalası fəth olunmuşdu. İslami adları və hadisələri istismar etməkdə pərgar olan İran bu dəfə də guya Qarabağda İsrail bazalarının olduğuna dair yalanlarını ifadə etmək üçün təlimlərinə sözügedən adı qoymuşdu. Son təlimlərində isə Araz çayı üzərində körpü qurulması əməliyyatını keçirərək, guya Azərbaycana mesaj verdilər. Əslində, Azərbaycan xalqı sizin mesajınızı yaxşı anladı. Xalq olaraq aldığımız mesaj odur ki, illərdir İranda səsləndirilən “Biz Azərbaycanın dostu yuq” nəqarəti böyük bir yalandan ibarət imiş. İranın, artıq təbliğat maşınının içüzü ifşa olundu, “Biz İslamın, şəriyyənin dayağıyıq” iddiasının puçluğu ortaya çıxdı. İnancılı insanlarınımızı aldatma təşəbbüsləri də iflasa uğradı. İndi Azərbaycan müsəlmanları yaxşı dərk edirlər ki, bizə dost olduğunu iddia edən bir dövlətin rəsmiləri müsəlman məscidlərini donuz tövləsinə çevirənləri qucaqlayıb öpürlərsə, “bəfərmayid, hacıağa” deyirlərsə, bunun tək bir adı var: riyakarlıq. Bu riyakarlığı 50 milyonluq dünya azərbaycanlıları onlara bağışlama-yacaq.

Tarix əksini desə də, biz yenə İranın öz səhvlərindən nəticə çıxara-raq ümid etmək istəyirik. Necə deyirlər, ümid sonda ölür...





# Heydər Əliyev Fondunun dünya mədəni irsinə verdiyi töhfələr

Mehriban Əliyeva və onun rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu dünya mədəni irsinin qorunmasına və bərpasına mühüm töhfələr verib. Fondun həyata keçirdiyi layihələr arasında xristian abidələrinin təmir-bərpası üstünlük təşkil edir. Görülən işlərə, təmir və bərpa edilən abidələrin xronologiyasına nəzər salsaq, bunu aydın görürük.

Məsələn, Romada Heydər Əliyev Fondu ilə Müqəddəs Taxt-tac arasında 2012-ci il iyunun 22-də imzalanmış “Roma katakombalarının bərpasına dair ikitərəfli Saziş” çərçivəsində Müqəddəs Marcellinio və Pietro katakombaları bərpa edilib. Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyeva 2014-cü il iyunun 2-də bərpa edilmiş Roma katakombaları ilə tanış olub. Roma şəhərinin ətrafında yerləşən 60-a yaxın katakomba arasında məhz bu katakombalar xristian aləmi üçün ən mühüm abidələrdən hesab edilir. Bu layihənin icrası xristian aləminin müqəddəs abidələrinə müsəlman dünyasının töhfəsi kimi qiymətləndirilir. Belə ki, müsəlman ölkəsində fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondunun xristian aləminin incəsənəti və mədəni dəyərlərinə verdiyi bu töhfə Roma tarixində ilk hadisədir, bu da ölkəmizin dinlər və mədəniyyətlər arasında oynadığı tarixi roldan qaynaqlanır.

Vatikanda yerləşən Müqəddəs Pyotr Kilsəsinin bazilikasındakı “Roma Papası I Leon ilə Hun imperatoru Atillanın görüşü” bələyefi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bərpa edilib. Layihə 2019-cu ilin fevral ayında Fond ilə Müqəddəs

Pyotr Kilsəsi arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən həyata keçirilib.

Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü, Heydər Əliyev Fondunun maliyyə yardımı ilə Strasburq Katedral Kilsəsinin XIV əsrə aid olan beş pəncərə şəbəkəsi bərpa edilib. 1320-1340-cı illərdə salınmış bu şüşələrin üzərində Müqəddəs Məryəmin və İsa peyğəmbərin həyatı əks olunub.

Heydər Əliyev Fondu Luvr Muzeyində aparılan bərpa işlərinə maddi dəstək verib, həmçinin Strasburqun “Notre Dame” Kilsəsinin təmir-bərpasına da maliyyə vəsaiti ayırıb.

Fond tərəfindən Fransanın Versal sarayında və parkında iki abidənin bərpası işləri həyata keçirilib.

Heydər Əliyev Fondu İkinci Dünya müharibəsi illərində dağıdılmış və yandırılmış Berlin qəsrinin bərpası üçün ianə kampaniyasına maliyyə yardımı edib.

Təbii ki, bu, Heydər Əliyev Fondunun xarici ölkələrdə həyata keçirdiyi layihələrin tam siyahısı deyil.

Birinci vitse-prezident xarici ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanda da analoji təşəbbüslərlə çıxış edir. Ölkəmizdə müxtəlif dinlərə, mədəniyyətlərə məxsus abidələr Mehriban Əliyevanın daim diqqət mərkəzindədir. Azərbaycanda da İslam dini ilə yanaşı, başqa dinlərə məxsus inanc məbədləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yenidən qurulur.

Fond tərəfindən “Dini tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Bakıdakı Mü-

qəddəs Məryəm və pravoslav kilsələrində yenidənqurma işləri aparılıb.

Bundan başqa, ölkəmizdəki digər kilsələr, məscidlər, ziyarətgahlar bərpa olunur, inanc insanlarının rahat ibadət etməsi, ziyarəti üçün hər cür şərait yaradılır. Azərbaycanın bütün dünyada tolerant, multikultural ölkə kimi tanınmasında Mehriban Əliyevanın, onun rəhbəri olduğu Heydər Əliyev Fondunun xüsusi rolu var.

Müzəffər Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Azərbaycan ərazilərini işğaldan azad edəndən sonra isə Heydər Əliyev Fondunun fəaliyyət istiqamətində yeni səhifə açılıb. Heydər Əliyev Fondu işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tarixi və dini abidələrin bərpası ilə bağlı layihələr həyata keçirir. Ağdam Cümə Məscidi, Şuşada Yuxarı Gövhər Ağ, Aşağı Gövhər Ağ və Saatlı məscidləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən təmir-bərpa olunur, Zəngilan məscidinin inşasına başlanılıb. Şuşada Azərbaycanın görkəmli nəsilərindən olan Mehmandarovlara məxsus tarixi malikanənin bərpa işləri artıq başa çatıb. Bununla yanaşı, Şuşadakı Qazançı kilsəsində də Azərbaycan dövləti tərəfindən təmir-bərpa işləri görülür.

Otuz il ərzində Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxlayan Ermənistanın mədəni irsimizə qarşı həyata keçirdiyi təcavüzkar siyasəti digər beynəlxalq təşkilatlar kimi, UNESCO tərəfindən də heç vaxt pislənilməyib. Bu illər ərzində Azərbaycan dövləti tərəfindən edilən çağırışlara heç bir



## HEYDƏR ƏLİYEV FONDU

qarşılıq verilməyib, Ermənistanın işğal müddətində mədəni sərvətlərimizin dağıdılması və məhimsənilməsi kimi cinayətləri barədə UNESCO-ya mütəmadi olaraq məlumat verilməsinə baxmaya-

raq, təəssüflər olsun ki, son 30 ildə Azərbaycanın mədəni irsinə dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi məqsədilə UNESCO işğal olunmuş ərazilərə missiya göndərməyib.

Azərbaycan Ermənistanın təcavüzü nəticəsində tarixi-mədəni irsinin məhv edilməsi və təhqir olunması məsələsini UNESCO qarşısında dəfələrlə qaldırsa da, ancaq laqeyd münasibət görüb. Təkcə bir faktı vurğulamaq kifayətdir ki, Ermənistanın işğal etdiyi ərazilərdə Azərbaycanın dini, tarixi və mədəni irsinə qarşı hansı miqyasda vandalizm, vəhşilik törətdiyi barədə aydın təsəvvür yarasın. Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə 67 məsciddən 65-ni yer üzündən silib, iki məscidi isə yarasız hala salaraq, tövləyə çevirib, orada donuz, inək saxlayıb. UNESCO isə bu illər ərzində belə faktlara göz yumub, İslam irsinin, Azərbaycan mədəniyyətinin yer üzündən silinməsinə səsinə belə çıxarmayıb. Hələ 2005-ci ildə qurumun Baş direktoru Koïçiro Maatsura dövründə UNESCO ən azından Azərbaycanın çağırışlarına reaksiya vermiş, təşkilatın hesabata missiyanın göndərilməsinin qarşısını alan səbəb kimi Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazilərinin işğalı nəticəsində əraziyə girişin mümkün olmamasını qeyd etmişdi.

***İnternet materialları əsasında hazırladı: "İlahiyyat"***



**Ceyhun Məmmədov,**  
i.f.d.,  
Milli Məclisin deputatı

Tarix boyu Azərbaycanda bir çox xalqlar, etnik qruplar məskunlaşıb, onlar arasında möhkəm dözümlülük əlaqələri olub, öz milli xüsusiyyətlərini, dinlərini və adət-ənənələrini qoruyub saxlayıb, milli, irqi və dini zəmində ayrı-seçkilik baş verməyib. Azərbaycan tarixin bütün dövrlərində dini dözümsüzlükdən əziyyət çəkən insanlar üçün sığınacaq rolunu oynayıb. Bura təkcə fərqli dinlərin nümayəndələri deyil, həm də müxtəlif səbəblərdən təzyiqlərə məruz qalan ayrı-ayrı dini cərəyanların nümayəndələri də pənah gətiriblər. Onlar burada özlərini nəinki yad hiss etməyib, hətta yerli əhali ilə qaynaq qaynaq qarışaraq qohumluq əlaqələri qurub və Azərbaycan xalqı ilə həmrəy olublar. Müasir dövrdə ölkəmizdə bütün dinlərin tarixi, mədəni abidələri və zəngin mənəvi irsi dövlət tərəfindən qorunur. Bu gün Azərbaycanda fəaliyyət göstərən dini icmalar sərbəst, heç bir maneə olmadan fəaliyyət göstərir, dövlət qayğısı ilə əhatə olunur.

Əsas ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasəti müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev böyük uzaqgörənlik və uğurla davam etdirir. Bu gün ölkədə yaşayan müxtəlif dinlərin nümayəndələrinə diqqət və qay-

ğının göstərilməsi Azərbaycan hökumətinin din siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Məhz bu siyasət sayəsində dövlət dini icmalara xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşır, hər il dövlət büdcəsindən dini icmalara yardımlar ayrılır, dini bayram və mərasimlər dövlət səviyyəsində qeyd edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə dövlət-din münasibətlərinin yüksək səviyyədə tənzimlənməsinə, tolerantlıq ənənələrinin möhkəmləndirilməsinə, dini abidələrin təmir və bərpasına xüsusi önəm verir, mütəmadi olaraq dini icma liderləri ilə görüşür, onların ehtiyac və problemləri ilə maraqlanır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yüksək diqqət və qayğısı sayəsində son illər bir sıra məscidlər, tarixi mədəniyyət abidələri, o cümlədən, Təzəpir, Əjdərbəy və Şamaxı məscidləri, Bibiheybət, Gəncə və Bərdə İmamzadə ziyarətgahları yüksək memarlıq üslubunda təmir və bərpa olunub. Eyni zamanda, Bakıda öz möhtəşəmliyi və əvəzsiz memarlıq üslubu ilə seçilən Heydər Məscidi inşa olunub. Prezident İlham Əliyevin bilavasitə diqqət və qayğısı ilə 2014-cü ilin may ayında Azərbaycanda dini dözümlülük ənənələrinin daha da möhkəmləndirilməsi, milli və dini azlıqlara dövlət qayğısının artırılması məqsədilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm mərkəzi yaradılıb.

## Tolerantlıq ənənələrinin möhkəmləndirilməsində Prezident İlham Əliyevin rolu

Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə ölkəmizdə dini fəaliyyət sahəsində peşəkar kadrların hazırlanması məqsədilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradılıb.

Məlumdur ki, dini etiqad azadlığının təmin olunmasında və dini dözümlülük ənənələrinin möhkəmləndirilməsində mədəniyyətlərarası dialoq və dinlərarası əməkdaşlıq xüsusi rol oynayır. Dinlərarası ədavət və münafiqliklərin qızışdırılmasının qarşısının alınmasında bütün cəmiyyət, dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının üzərinə böyük vəzifələr düşür. Bu reallığı nəzərə alan Azərbaycan dövləti Prezident İlham Əliyevin diqqət və qayğısı ilə bütün dinlərin dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, ölkəmizdə tolerantlıq ənənələrini möhkəmləndirir, dini ədavət və düşmənçilik çağırışlarının qarşısını alır, xalqlar, dinlər və sivilizasiyalararası dialoqun və əməkdaşlığın gücləndirilməsinə çalışır.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son illər görülən işlər və həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizdə hər kəsin əqidə seçiminə hörmətlə yanaşıldığını, qəbul edilən qanun və normativ aktların beynəlxalq hüquq və normalara uyğunlaşdırıldığını, görülən işlərin bütövlükdə əqidə azadlığını təmin etməyə, bu sahədə yarana biləcək problemləri həll etməyə, dövlətlə dini qurumlar arasında münasibətləri qanun çərçivəsində tənzimləməyə hüquqi əsas verdi-





yini, ölkəmizdə bütün dinlərə bərabər hüquqlu şəraitin yaradıldığını, tolerantlığın yüksək səviyyədə olduğunu, hökumətin bütün xalqların, etnik azlıqların hüquqlarına hörmətlə yanaşdığını, onların tarixi və mədəni irsinin öyrənilməsinə, qorunub saxlanılmasına xüsusi önəm verdiyini göstərir.

Bu gün dünyada ciddi proseslər gedir. Müasir dövrdə qarşıda duran əsas vəzifə bu zəngin irsi daha dərinlən öyrənmək, qoruyub saxlamaq və gələcək nəsillərə

ötürməkdir. Bu, hər bir Azərbaycan vətəndaşının üzərinə düşən tarixi məsuliyyətdir. Yuxarıda qeyd olunanlara istinad edərək deyə bilərik ki, tolerantlıq Azərbaycanın əvəzsiz, dünya xalqlarına nümunə göstəriləcək milli-mənəvi sərvətidir. Azərbaycan xalqı özünün tolerantlıq ənənələrini bundan sonra da qoruyub saxlayaraq gələcək nəsillərə çatdıracaq və bu ənənənin zəiflədilməsinə yönələn bütün cəhdlərin qarşısını qətiyyətlə alacaqdır. Sonda qeyd edək ki, bu gün Azər-

baycan tarixinin ən şərəfli və qürurlu günlərindən birini yaşayır. Son 200 ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqı itirilmiş torpaqlarını geri qaytardı. Bu zəfərin əsas qəhrəmanı və memarı Prezident İlham Əliyevdir. Onu da qeyd edək ki, düşmən işğal etdiyi bütün ərazilərdə dini ibadət ocaqlarımızı dağıdıb. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan qısa müddətdə bütün ibadət ocaqlarını təmir və bərpa edəcək, vətəndaşlarımız orada ibadətlərini sərbəst yerinə yetirə biləcəklər.



**Mübariz Camalov,**  
i.f.d., dos.,  
Ail-nin prorektoru

Ədalət tarix boyunca, sadəcə, hüquq sahəsində deyil, həyatın bütün sahələrində ehtiyac duyulan təməl dəyər olub. İnsan ədalət sayəsində sosial həyat qurub yaşaya bilir. İqtisadi həyatda da ədalət zəruri olub, sosial ədalətin əsasını təşkil edir. İqtisadi baxımdan sosial ədalət fərdlərin bərabər imkanlara sahib olması ilə yanaşı, gəlirin ədalətli şəkildə bölünməsidir. Lakin ədalətli gəlir bölgüsü “gəlir bərabərliyi” deyil, “layiq olmaq” və “əməyin qarşılığı” kimi başa düşülməlidir. Buna görə gəlir ədaləti hər bir insan üçün müəyyən edilən ruzinin sahibinə çatdırılmasını ifadə edir.

“Sosial ədalət” bir termin kimi XX əsrdə meydana çıxsada, anlayış olaraq daha qədimdir. İslam dini yarandığı dövrdən etibarən sosial ədalətə böyük əhəmiyyət verib. Bunu həm zəkat, fitrə, sədəqə kimi mali ibadətlərdə, həm də bir çox kəffarədə (dinin bəzi qaydalarının pozulması halında yerinə yetirilən maddi ibadət) görmək mümkündür.

İslam dininə görə, mülkün əsl sahibi Allahdır. O, hər şeyi yarıdan və hər şeyin mütəlak sahibidir. İnsan isə mala, sadəcə, əmanətçi kimi sahib ola bilər. Buna görə də insan sahib olduğu zənginliyi Allahın təyin etdiyi üsulla uyğun şəkildə

kildə idarə etməli və xərcləməlidir.

İslami anlayışa görə, qazanc sahibi kim olursa-olsun, gəlir ədalətli şəkildə bölünməlidir. Nə qədər qərribə səslənsə də, İslama görə, zəngin insanların mülkündə kasıbların haqqı vardır. Yəni, zənginin öz malından kasıba verməsi varlığının lütfü deyil, borcudur. Bu, “Qazandığın maldə başqalarının da haqqı var” şəklindəki islami anlayışın nəticəsidir.

İslam dinində sosial ədalətə böyük əhəmiyyət verilir. Məhəmməd peyğəmbər peyğəmbərlikdən öncə Məkkədə qurulan hilful-füzul andlaşmasında iştirak edib. Bu anlaşmanın əsas müddəalarından biri də maddi yardımlaşma olub. İslam tarixində isə sosial ədalətin ilk nümunəsi hicrətdən sonra Mədinədə görünüb. Məhəmməd peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə hicrət edən müsəlmanlarla mədinəli müsəlmanları bir-birlərinə qardaş (müaxət) elan edib. Bunun sayəsində 186 mühacir ailə eyni sayda mədinəli ailənin yanına yerləşdirilib. Bu, qardaşlıq zərurəti, əsasən, bütün malmülkünü Məkkədə qoyub-gələn mühacir müsəlmanların içinə düşdükləri maddi çətinlikdən irəli gəlirdi. Beləliklə, “ənsar” (kömək edənlər) adlandırılan mədinəli müsəlmanlar məkkəli din qardaşlarını qalacaq yer və iş imkanları ilə təmin edir və onların öz həyatlarını davam etdirmələrinə kömək edirdilər. Bu bənzərsiz hadisə maddi çətinlik yaşayan insanların sosial müdafiəsi ilə yanaşı, müsəlmanların birlik və bərabər-

liyini möhkəmləndirməkdə əvəzsiz rol oynayıb.

İslam dinində sosial ədalətin və gəlir bölgüsünün təmin edilməsinin əsas yolları kimi zəkat, infaq, qərzi-həsən və kəffarələri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

### Zəkat

İslamın beş əsasından biri olan zəkat – mali-ibadətdir. Qurani-Kərimdə otuza yaxın ayədə zəkatın namazla birlikdə qeyd edilməsi İslam dininin bu ibadətə nə qədər əhəmiyyət verdiyini göstərir. Hərfi mənası təmizlənmə və artma olan zəkatın termin mənası müəyyən mala sahib olan müsəlmanın öz malından kasıblara verməsi deməkdir. Zəkatın miqdarı malın cinsinə görə müxtəlif formada hesablanmaqla birlikdə, bu miqdar, təxminən, 2,5 faizdən 10 faizə qədər dəyişir. Beləliklə, zəngin insanların əlində olan malmülkün ciddi bir miqdarının hər il kasıb insanlara verilməsi cəmiyyətin gəlir bölgüsündə tarazlıq yaranmasına böyük təsir göstərir. Bununla birlikdə, zəkat vasitəsi ilə malın mütəmadi olaraq zənginlərdən kasıblara doğru axması bu iki təbəqə arasında uçurum yaranmasının qarşısını alır. Belə ki, zənginlər həddən artıq zənginləşmə imkanı tapa bilmədikləri kimi kasıblar da ağır yoxsulluq vəziyyətinə düşməkdən xilas olurlar. Bu sosial yardımlaşma, eyni zamanda, kasıb insanların zənginlərə qarşı həsəd və qısqanclıq hisslərini də aradan qaldırmağa kömək edir.



Zəkatın dövlət əli ilə sistemli şəkildə təşkil olunması sayəsində yoxsulluğun aradan qaldırılmasında böyük irəliləmə əldə ediləcəyini göstərən tədqiqatlar var. Müasir dövrdə zəkat ibadətinin doğru yerinə yetirilməsi, yəni zəkatın həqiqi ehtiyac sahiblərinə çatdırılması istiqamətində bəzi İslam ölkələrində daha sistemli işlərin aparılması bu tədqiqatları dəstəkləməklə birlikdə öz bəhrəsini də verir.

### İnfaq

Sosial ədaləti təmin etməyin yollarından biri də infaqdır. Allahın razılığını qazanmaq üçün öz malından xərcləmək mənasına gələn infaq Quranda geniş yer tutur. Qurandakı infaqla bağlı onlarca ayədən bəziləri belədir: Mallarını Allah yolunda sərf edənlərin halı yeddi sünbül verən bir toxuma bənzər ki, bu sünbüllərin hər birində yüz ədəd dən vardır. Allah istədiyi kimsə üçün bunu qat-qat artırır. Allah (lütfü ilə) genişdir; Mallarını gecə və gündüz, gizli və aşkar (yoxsullara) sərf edənlərin Rəbbi yanında böyük mükafatları

vardır. Onların (axirətdə) heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm-qüssə görməzlər; iman gətirən bəndələrimə de: “Nə bir sövdələşmənin, nə də bir dostluğun olacağı gün gəlmədən əvvəl namaz qılsınlar və onlara verdiyimiz ruzidən gizli və aşkar infaq etsinlər!” . Qurani-Kərimin onlarca bu məzmununda olan ayəsində iman və ibadətlərlə yanaşı, infaq, yəni Allahın insana göndərdiyi ruzidən başqalarına verilməsi əmr edilir. Mülkün mütləq sahibi olan Allah bu imtahan dünyasında insana əmanət kimi verdiyi malı ehtiyac sahibi olan insanlarla bölüşməyi əmr edərək insana imtahanı qazanmağın yolunu da göstərmiş olur.

### Qərzi-həsən

Qərz – borc vermək deməkdir. Dilimizdəki “istiqrız” sözü bu ifadədən törəyib, hərfi mənası “borc istəmək”dir. İslam hüququ termini kimi “qərzi-həsən” borc istəyən şəxsdən hər hansı bir qarşılıq istəmədən, sırf Allahın razılığını qazanmaq üçün borc vermək deməkdir. İslam dini borc faizini

qadağan etdiyi üçün bu boşluğun doldurulması üçün “qərzi-həsən” termini “Bəqərə” surəsindəki bir ayədən götürülmüşdür: “Kim Allahla yaxşı bir borc verərsə, Allah onun əvəzini qat-qat artırır. Allah bəzilərinə də bolluq verər. Siz Ona qaytarılacaqsınız”. Qərzi-həsən faizin geniş yayıldığı bir cəmiyyətdə alternativ borc üsulu kimi təqdim edilir. İslama görə faiz həm iqtisadi həyata vurduğu zərərlər, həm də onsuz da ehtiyac içində olan insanları daha da ağır vəziyyətə salması baxımından qadağan edilib. Lakin həyatın bir gerçəyi olan borc almaq ehtiyacının qarşılınması üçün “yaxşı borc” mənasına gələn qərzi-həsən təklif edilir. Yuxarıda qeyd edilən ayədə yaxşı borcun Allahla verilən bir borc kimi xarakterizə edilməsi diqqəti xüsusi cəlb edir. Normal hallarda bir insanın Allahla borc verməsi mümkün deyil. Bu ayədə isə ehtiyac içində olan insana verilən yaxşı borc Allahla borc vermək kimi qiymətləndirilərək, qeyri-adi bir məcazi üslubla məsələnin əhəmiyyətinə diqqət çəkilir. Hər hansı bir maddi qarşılıq gözləmədən verilən borcun əvəzini isə Allahın qat-qat artıracağı vəd edilir. Beləliklə, sanki bu dünyada ehtiyac içində olan insana kömək edərək qarşılığını axirətdə Allahdan istəmə şəklində bir borc münasibəti təklif olunur. Bu yanaşma tərz, eyni zamanda, İslamın faizə qarşı olan münasibətinin nə qədər kəskin olduğunu da göstərir.

Qərzi-həsən İslam hüququnda mühüm yer tutan müqavilələrdən biri olub mahiyyəti, şərtləri və tərəflərə yüklədiyi məsuliyyətlər baxımından geniş şəkildə tədqiq olunur. Bu baxımdan, qərzi-həsəni təsadüfi borc vermək şəklində anlamaq doğru deyildir.



Bundan əlavə, qərzi-həsən əsr-lərboyu fərdlər arasında tətbiq olunan bir üsul olmaqla birlikdə, sırf bu məqsədlə yaradılan vəqflər və qurumlar da olub. Müasir dövrdə də bəzi müsəlman ölkələrində bu ənənəni davam etdirən xüsusi təşkilat və fondlar mövcuddur.

Qərzi-həsən saf niyyət və savab qazanmaq məqsədilə borc verməkdən ibarət olsa da, hüquqi bir əməliyyat olması baxımından aşağıdakı şərtləri var:

- Borc verən verdiyi borcu faizsiz olaraq geri almaq hüququna malikdir. Borc verilən əsas sərmayə tam şəkildə geri ödənməlidir.

- Borclu aldığı borcu bütün hallarda qaytarmalıdır. Borc alınan maldan istifadə etməzdən əvvəl onu itirsə, əvəzini ödəməyə məcburdur.

- Qərzi-həsən müqaviləsində borcun ödənəcəyi müddət əvvəlcədən təyin edilə bilər, lakin qoyulan bu müddət məcburi deyil. Yəni borc verən öz borcunu istədiyi vaxt tələb edə bilər. Borclu da borcunu müddəti bitmədən ödəyə bilər.

- Borc verən borclunun problemini həll etdiyi üçün Allah tərəfindən mükafatlandırılacaq. Ona görə də borclu çəkinməməlidir.

- Qərzi-həsən, sadəcə, misli mallarda mümkündür. Beləliklə, istehlak olunaraq və təkrar əldə edilərək borcun qaytarılması mümkün olar.



- Borc götürülmüş məbləğ borclunun mülkiyyətinə keçir və borclu ondan istədiyi kimi istifadə edə bilər.

- Dinin qadağan etdiyi işlərdə istifadə olunması üçün qərzi-həsən müqaviləsi ilə borc verilməz.

### Kəffarə

Kəffarə – bir insanın Allahdan əfv diləyərək müəyyən günah və xətələrinin bağışlanması məqsədilə kölə azad etmək, oruc tutmaq, yoxsulu doyurmaq və geyindirmək, sədəqə vermək kimi yerinə yetirməli olduğu ibadətlərin ümumi adıdır. Mövzumuzla əlaqəsi baxımından mali ibadətlər kateqoriyasına daxil olan kəffarə növləri bunlardır: Ramazan orucunun qəsdən, səbəbsiz yerə pozulması; andın qəsdən pozulması;

səhvən adam öldürmək; ehramlı olarkən ov etmək və digər ehram qadağaları. Bu hallarda kəffarə olaraq bir neçə ibadətdən biri yerinə yetirilməli olub, biz mali ibadətləri qeyd edəcəyik. Beləliklə, Ramazan orucunun kəffarəsi altmış yoxsulu doyurmaq, and kəffarəsi on yoxsulu doyurmaq və ya geyindirmək, səhvən adam öldürmək kəffarəsi bir tam diyə (200 dəvə və ya 4 kq qızıl), ehram qadağası kəffarəsi qadağanın növünə görə bir qurban və müxtəlif miqdarlarda sədəqə vermək şəklindədir. Göründüyü kimi, İslam dinində bir çox qadağanın cəzası və ya bağışlanma vasitəsi kimi günahkarın öz malından başqalarına sədəqə kimi verməsi təklif olunur. Bu da sosial ədalətin təmininə müəyyən miqdarda töhfə verir.



**Məmmədəli Babəşli,**  
**i.f.d., dos.,**  
**Ail-nin müəllimi**

Özünü İslam dininin ardıcılı hesab edən hər bir fərdin nümunəvi müsəlman ola bilməsi üçün ilk növbədə, ondan tələb olunan vəzifələrini də bilməsi vacibdir. Bu vəzifələr “Sənin üzərində Rəbbinin, nəfsinin və ailənin haqqı vardır” hədisi-şərifində vəciz şəkildə bəyan edilib. Allah-Taala qarşısında yerinə yetirməli olduğu vəzifələrdən başqa hər bir müsəlmanın şəxsinə, ailəsinə aid, hətta mənsub olduğu cəmiyyətdə yaşayan insanlara qarşı da vəzifələri vardır. Şübhəsiz, sözügedən vəzifələrin təqdim olunan ardıcılığında insanın Allah qarşısında vəzifələri digərləri üçün əsas meyar səciyyəsinə daşıyır. Belə ki, Allah qarşısında məsuliyyət şüuru ilə yaşayan insan Allahdan gəldiyini, Ona aid olduğunu və nəticədə Ona dönəcəyini unutmur. Rəbbi qarşısında vəzifələrinin fərqləndirən bir kimsə digər vəzifələrinə münasibətdə də həssas davranmalı olduğunu bilir.

Allah qarşısında vəzifələrdən sonra insanın bilavasitə özünə qarşı vəzifələri olduğunu qeyd etmək lazımdır. Yaradılış etibarilə bədən və ruhdan ibarət olan insanın özünə qarşı vəzifələrinin də bir hissəsini bədəne, bir hissəsini

## İslam dinində insanın şəxsinə və ailəsinə aid vəzifələri

isə ruha aid vəzifələr təşkil edir. Buna görə də insanın özünü fiziki və mənəvi baxımdan mükəmməl şəkildə yetişdirməsi olduqca vacibdir. Belə ki, insan bədənində yaxşı baxmalı, vaxtlı-vaxtında onun yemə-içmə, istirahət etmə qəbilindən olan ehtiyaclarını təmin etməli, sağlamlığına diqqət yetirməlidir. Bədəne aid vəzifələrdən bəhs edərkən, ilk növbədə, vücudun təmiz saxlanması və paklığı zərurəti qeyd edilməlidir. Bu səbəbdən, mənəvi baxımdan olduğu kimi, maddi baxımdan da təmizliyə müstəsna əhəmiyyət verən İslam dini mənsublarını, sadəcə, təmizliyə təşviq etmir, həm də bunun necə edilməli olduğunu öyrədir, hətta təmizliyi imanın yarası hesab edən dinimizin əsas mənbələrində Uca Allahın (c.c) təmizliyi və təmizlənmələri sevdiyi xatırladılır.

Digər tərəfdən, sağlamlığa da böyük əhəmiyyət verən dinimiz bu zərurəti mənsublarına “xəstəlik gəlməmiş sağlamlığınızın qədrini bilin” hədisi-şərfi ilə xatırladır. Təbii ki, xəstəlik gəlməmişdən əvvəl sağlamlığın qədrini bilmək, gələcək xəstəliklərə qarşı əvvəlcədən tədbir görməklə mümkün olur. “Sizlərdən hər kimin bədənini sağlam, nəfsindən, malından qorxusuz və dinc, gündəlik yeməyi də yanında olarsa, sanki dünyanın bütün nemətləri özündə toplanmış kimi olar” vəciz kəlamı İslam dininin sağlamlığı böyük nemət olaraq gördüyünün dəliliidir. “Dünyanı qazanmaq da, axirəti qazanmaq da səhhətlə mümkündür” bəyanı insanın dün-

ya həyatında malik olduğu ən dəyərli nemətin sağlamlıq olduğunu ifadə edir. Sağlam olmağın əsas şərti isə sağlam həyat tərzinin yaşanmasıdır. Sağlam həyat təzi ilə yaşamaq, ancaq bir sıra pis vərdislərdən uzaq olmaqla mümkündür. Belə ki, insan həyatı üçün zərərli vərdislərdən, qidalardan imtina etməklə Allahın əmanət olaraq verdiyi sağlam bədənini mühafizə edə bilər. Sağlamlıq üçün təhlükəli olan amillərə bədən çəkisinin artıq olması, hərəkət azlığı, qeyri-rasional qidalanma, psixoloji gərginlik, siqaret çəkmək, spirtli içkilərdən istifadə və s. daxildir.

İnsan orqanizminin ən böyük düşməni çox yeməyə təşviq edən nəfsi və yediyi zərərli qidalardır. Peyğəmbərimizdən (ə) nəql edilən “İnsanoğlu mədəsindən daha zərərli bir qab doldurmamışdır. İnsanoğluna belini istiqamətləndirəcək bir neçə loxma kafidir. Mütləq yeməsi lazım olsa, mədəsinin üçdə birini yeməyə, üçdə birini içməyə, üçdə birini də nəfəs alıb-verməyə (havaya) saxlamalıdır” hədisi də məhz bu həqiqəti ifadə edir. Əslində, bu hədis yeməyin insana güc, qüvvət verdiyi kimi, həm də həyat tərzinə, mənəviyyatına təsir göstərdiyini xatırladır. Dinimizin halal hesab etdiyi faydalı qidalarla bəslənməklə gənc, sağlam və daha uzunömürlü olmaq şansı olduğu halda, insanın bilərəkdən və yaxud nəfsinə uyaraq faydasız və həddindən çox yeməklə bütün vücudunu zəhərlədiyi gerçəyinə işarə edir. Halbuki sağlamlığın qorun-



ması hər bir insanın borcudur və buna görə də erkən yaşlardan etibarən bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olması, bədəni möhkəmləndirməsi lazımdır. Həmçinin, şəxsi gigiyena normalarına riayət etmək, nəfsinə hakim olmaq, emosiyalarını cilovlamağı bacarmaq, alkoqol, narkotik kimi zərərli şeylərdən istifadə etməmək, siqaret çəkməmək, düzgün və qədərində qidalanmaq vacibdir.

Dinimiz “(Allah qatında) güclü mömin zəif mömindən xeyirlidir” bəyanı ilə ısrarla zərərli şeylərdən uzaq durmağı, vücudu onlardan qorumağı, iradəni gücləndirməyi tövsiyə edir. İnsanın möhkəm iradəyə sahib olmasının, faydalı şeyləri öyrənilməli etməsi, faydasız şeyləri tərgitməsinin vacib olduğu diqqət çəkir. Hətta bir növ, xəstəlikdən qorunmaq, sağlam həyat tərzini sürməyə çalışmaq dini bir vəzifə olaraq səciyyələndirilir. “Ölümdən başqa elə bir xəstəlik yoxdur ki, müalicəsi olmasın. Yetər ki, dərmanını tapasınız” bəyanı ilə müalicəsi olmayan xəstəliyin olmadığını, müalicə yollarını axtararaq tapmağı, həkimin tövsiyə etdiyi dərmanları qəbul etməyin vacibliyini yada salır.

Digər tərəfdən, insan mənəvi ehtiyaclarının da olduğunu unutmamalı və ruh sağlamlığının qeydinə qalmalıdır. Bu da Allaha şükr etməklə, Ona tam təslim olmaqla, Allahla şükür etməklə, ibadətlə və Onu zikr etməklə mümkün olur. Başqa sözlə, insanın həyatını davam etdirərək, ondan istənilən əməlləri yerinə yetirərək, vaxtı çatanda əmanəti sağlam şəkildə təslim edə bilməsi bilavasitə bədən və ruh baxımından sağlam həyat keçirməsindən asılıdır. Həmçinin ağılı və zəhnini elm nuru ilə aydınlatmaq, qəlbində ülvə və ali duyğuları oyatmaq, elm və mərifət

qazanmaq da müsəlmanın şəxsinə qarşı yerinə yetirməli olduğu mühüm vəzifələrdir. Ancaq bu xüsusiyyətlərə diqqət edən insan həyatı üçün zəruri olan ağılı, dinini, malını və şərəfini qoruma məsuliyyətini də yerinə yetirmiş olur. Məhz bu səbəbdən Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) zəruri hesab etdiyi hallarda səhabələrinə də sözügedən məsuliyyəti xatırlatmışdır. Həzrət Ənəs (r.a.) rəvayət etdiyinə görə, “Üç nəfər birlikdə Peyğəmbərimizin (s.ə.s.) ibadət həyatı barədə soruşmaq üçün Onun xanımlarının evinə gəldi. Allah Rəsulunun (s.ə.s.) ibadət həyatı haqqında eşitdiklərinə baxanda az ibadət etdiklərini düşündülər və belə dedilər: “Biz hara, Peyğəmbər (s.ə.s.) hara? Çünki Onun keçmiş və gələcək günahları əfv edilib”. Sonra bu üç nəfərdən biri: “Mən bundan sonra hər gecəmi namazla keçirəcəyəm”, – dedi. İkincisi: “Mən də bundan sonra həmişə oruc tutacağam”, – dedi. O biri isə “Mən də bundan sonra qadınlardan uzaq duracağam, əsla evlənməyəcəyəm”, – dedi. Elə bu əsnada Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) onların yanına gəldi və “Filan sözləri deyənlər sizsiniz? Baxın, Vallah, aranızda Allahdan ən çox qorxan mənəm. Ona ən çox ehtiram göstərməyimə baxmayaraq, bəzən (nafile) oruc tutur, bəzən tutmuram. Gecə həm namaz qılır, həm də istirahət edirəm. Üstəlik, evlənmirəm də. Mənim yolumdan çıxan mənəndən deyildir”, – deyərək onlara xəbərdarlıq etdi.

Şübhə yoxdur ki, özünə qarşı öhdəliklərinə əməl edən insan ailəyə qarşı vəzifələrini də yerinə yetirməyə hazır olar. “Ey iman gətirənlər! Özünüzü və əhli-əyalınızı elə bir oddan qoruyun ki, onun yanacağı insanlar və daşlardır” [“ət-Təhrim”, 6] ayəsinə uy-

ğun olaraq müsəlman ailəsinin həm bugününü, həm də gələcəyini düşünməlidir. Müsəlmanın ailəyə qarşı vəzifələrinə onun valideynlərinə, qardaş və bacılarına, həyat yoldaşına, övladlarına qarşı vəzifələri daxildir.

Məlum olduğu kimi, ailə kişi-qadın münasibətlərinə insani dəyər qatır, evliliklə qurulan qohumluq əlaqələri insanlar arasında fərqli münasibətlərə yol açır, insanların sosiallaşmasının önəmli vasitələrindən birini təşkil edir. Birgəyaşayışın ən qədim modeli olan ailə institutu formaca toplumun kiçik, ancaq əsas nüvəsi sayılır. İstisnasız olaraq hər bir şəxs doğumu və vəfatı arasında keçən müddət ərzində istər övlad, istərsə də valideyn qismində bu ictimai təsisatə mənsub olur. Bu səbəbdən, bəşər tarixinin ilk dövrlərindən günümüzdə qədər davam edən sözügedən təsisatın zəruriliyi inkar olunmaz həqiqətdir. Bu amil də ailə institutunun hüquqi baxımdan təsdiq edilməsi və toplum tərəfindən qəbul olunması üçün ciddi səbəbdır. Həyatı əhəmiyyət daşıyan bir müəssisə olan ailə yuvası tarixən böyük üçün ən etibarlı sığınacaq olmuşdur. Şübhəsiz, ailə institutu sadəcə, fərdi rifah və rahatlıq üçün deyil, toplumun ümumi maraqları baxımından da sosioloji mahiyyət kəsb edən insan qrupudur. Mənəvi-emosional hisslər əsasında birləşmiş insanların ümumi maraqlarını ifadə edən bu institut həm də sağlam toplumun təməlini təşkil edir. Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş toplumlar ailə institutlarının möhkəmliyi sayəsində yüksək rifah səviyyəsi əldə edir, qarşılıqlı anlaşma, yardımlaşma və əmin-amanlıq şəraitində yaşayır. Təcrübə göstərir ki, yaşamaq üçün ideal bir dünya da məhz böyük-





lərə hörmət, kiçiklərə sevgi mühitinin bərqərar olduğu ailədən keçir. İnsan və cəmiyyət həyatında mühüm, əvəzsiz rola sahib olduğuna görə Quran və Sünnədə ailəyə geniş yer verilmişdir.

Dinimizə görə, ailə cəmiyyətin təməli və ictimai əsasıdır. Ailə üzvləri əsasən ər, arvad, övladlardan ibarətdir və bir sıra qarşılıqlı vəzifələrə malik olurlar. Həyat yoldaşı ilə yaxşı rəftar etmək, onu qorumaq, onun geyim-kecim ehtiyaclarını təmin etmək, ona daim sadıq olmaq kişinin başlıca vəzifələrinə daxildir. Həmçinin xanımının və uşaqlarının hər mənada təlim-tərbiyəsi və inkişafı ilə maraqlanmalı, ehtiyaclarını ödəyərək onları axirətə hazırlamalıdır. İslam Peyğəmbəri (s.ə.s.) məşhur Vida xütbəsində xanımlara qarşı yaxşı rəftar etməyi tövsiyə və onların Allahın əmanəti olduqlarını bəyan etmişdir. Kişilərin qadınlar üzərində haqqı olduğu kimi, onların da kişilər üzərində haqları olduğunu bildirmişdir. Bir hədisişərifdə isə belə buyurmuşdur: “Xeyirli mömin (kişi) həyat yoldaşı ilə gözəl davranandır”. Qadınların əsas vəzifəsi isə ərinin əmrlərinə itaət etmək, onun namus və şərəfini qorumaq, dolanışığına razı olmaq, israfdan çəkinməkdir.

Valideynlərin övladlarına aid vəzifələrinə onlara gözəl ad qoymaq, imkanları səviyyəsində onların maddi ehtiyaclarını təmin etmək, onlara tərbiyə və yaxşı təhsil vermək, vaxtı çatanda evləndirmək və ya ərə vermək daxildir. Həmçinin övladları arasında ayrı-seçkilik etməmək, oxşayb əzizləməkdə, tənbehdə və nəzarətdə-ümumiyyətlə, onlarla rəftarda fərq qoymamaqdır. Valideynlər övladları ilə mülayim rəf-

tar etməli, onlara gözəl nümunə olmalı və onları əlindən və dilindən başqalarının zərər görmədiyini kimsələr olaraq yetişdirməlidirlər.

Uşaqların valideynləri ilə bağlı əsas vəzifələrinə onlara hörmət edib sözlərindən çıxmamaqdır. İslama görə Allaha və Rəsuluna məhəbbət və itaətdən sonra ana-ataya məhəbbət və itaət gəlir. Təsədüfi deyildir ki, Allah-Taala öz haqlarından sonra, ana-ataya yaxşı və gözəl davranmağı zikr edərək belə buyurur: “Allaha ibadət edin və Ona heç bir şeyi şərik qoşmayın! Ata-anaya qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qonum-qonşuya, yaxın (yoldaş və) dost, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirə (yolçulara), əlinizin altında olana (sahib olduğunuz qul və kənizlərə) yaxşılıq edin!” (“ən-Nisa”, 36). Bu səbəbdən də övladların ata-anaları ilə yaxşı rəftar etmələri və onların qayğısına qalmaq bir haqq və vəzifədir. Valideynin haqqını qaytarmaq çox çətindir. O haqqı nəyəsə qurban vermək və ehmal etmək olmaz. Allah Rəsulu (s.ə.s.) “Heç bir övlad atasının haqqını onu kölə ikən tapıb satın almaq və sonra azad etmək istisna olmaqla, heç bir şeylə qaytara bilməz”, – buyuraraq bu həqiqətə işarə etmişdir. İslam Peyğəmbərinin (s.ə.s.) yanına gələrək valideynlərdən ən çox kimin yaxşılıq etməyə layiq olduğunu soruşan şəxsə üç dəfə “Anan” cavabını vermiş, “Sonra atan, sonra da (növbə ilə) sənə ən yaxın olanlardır”, – buyurmuşdur. Ana-atasına baxmayan, onların dinə aid əmrlərinə qulaq asmayan, çətin günündə əlindən tutmayan bir övlad xeyirli övlad olmaq kimi bir şərəfdən özünü məhrum edər.

Qardaş-bacıların qarşılıqlı vəzi-

fələrinə isə bir-birini sevmək, bir-birinə kömək etmək, hörmət göstərmək və bir-biri ilə gözəl rəftar etmək daxildir. Qardaş-bacılar arasında olan güclü bağlılığı daim qorumaq lazımdır. Yaşca böyük övladların ata və ana yerində olduqlarını unutmamaq, onlara hörmətlə yanaşmaq, sözlərinə dəyər vermək vacibdir. Maddi mənəfat ucbatından bir-birinə düşmən kəsilən qardaş və bacıları təmiz ruhlu insanlar hesab etmək olmaz.

Azərbaycan ailəsi qədim xalq adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmışdır. Məlum olduğu kimi, İslam dini Azərbaycanda yayılıb genişləndikdən sonra onun təsir dairəsi, xüsusən ailə və məişət məsələlərinə daha çox sirayət etmişdir. Təbii ki, bu da İslam dinini qəbul edən insanların adət-ənənələrində təsirsiz ötürməmişdir. Böyük məmnunluq hissi ilə qeyd edə bilərik ki, xalqımızın əsrlərdən bəri süzülüb-gələn və qorunub-saxlanılaraq icra olunan mütərəqqi məhiyyət daşıyan adət və ənənələri vardır. Bunlardan biri evlilik prosesində bəylə-gəlinin bir-birini bəyənməsi, valideynlərin razılığı, xeyir-duası üstündə durması ənənəsidir. Bu da xalqımızın tarixində ailə quruluşunun fiziki-fizioloji diktə deyil, övlad törənişi, kollektivin şəxs artımı, cəmiyyətin tərbiyə-əxlaq məzmunu və dövlətçiliklə də bağlı olmasından irəli gəlir. Digər bir maraqlı məqam ənənəvi Azərbaycan ailəsinin əhatə dairəsi baxımından geniş olması və üç nəslin nümayəndələrinin birlikdə yaşadığı təsisat kimi özünü doğrultmasıdır. Çünki yaşlıların ailəsinin, uşaqların valideynlərinin yanında olduğu zaman özlərini daha xoşbəxt hiss etdikləri təcrübə ilə sabitdir.

## Quranda realizm və cahanşümullüğun vəhdəti, yaxud əsassız bir iddiaya münasibət haqqında



**Elvüsəl Məmmədov,**  
f.f.d., dos.,  
Ail-nin müəllimi

Bu yaxınlarda Qurani-Kərimə subyektiv yanaşmanın məhsulu olmaqla yanaşı, həm də natamam biliyin doğurduğu məsuliyyətsiz nadanlıq diktə etdiyi bir yazıya rast gəldim. Yazının ümumi məzmunu bundan ibarətdir ki, Quran müəyyən zaman kəsiyində, müəyyən coğrafiyada meydana çıxan, həmin zaman kəsiyi və coğrafiyaya məlum biliklərlə məhdudlaşan, deməli, natamam təfəkkürün – məhdud koqnitiv zəkanın məhsuludur, nisbidir, ilahiliyi yoxdur. Müəllifin əsas argumenti budur ki, Quranda məkan kimi Ərəbistan – Yəhudiyyə – Misir üçbucağından, bir az Efiopiyadan, xalqlar kimi yalnız sami olan ərəblər, yəhudilər və onlara yaxın olan başqa millətlərdən danışılır, meyvə və heyvan adları da həmin coğrafi üçbucaqla çərçivələnir: “Orada Ərəbistanda bitən xurma var, Meksikada bitən kaktus yoxdur. Ya da Ərəbistandakı dəvə xatırlanır, ancaq Avstraliyadakı kenquru haqqında heç nə yoxdur”.

Daha sonra müəllif belə bir sual verir: bu kitab əbədi və hər zaman

üçün olsaydı, onda nə üçün məsələ, milyonlarla il öncə dinozavrlar ya da neandertal insan haqqında bir xəbər yoxdur?

Nəhayət, müəllif öz subyektiv fikirlərini əsaslandırmaq üçün Quranın yaradılması ilə bağlı mötəzili nöqtəyi-nəzərini sübut kimi göstərir.

Şübhə yoxdur ki, bu yazı elmi-metodoloji cəhətdən natamamdır, problemin işlənməsi baxımından qənaətbəxş deyildir; müəllifin İslama, İslam fikrinə dair bilik bazası, üstəlik, stereotip yanaşma mövzuya münasibətdə yanlış və əsassız ittihamların meydana çıxmasına səbəb olub.

Əvvəla, onu deyək ki, iddiaçı Qurandakı universallığı (cahanşümullüğü) onun realist (məhəlli) xüsusiyyətindən fərqləndirə bilməyib. O nəzərə almayıb ki, universallıq Quranın gətirdiyi əxlaqi, mənəvi prinsip və dəyərlərdə, monoteist etiqadda, insan ağılı və kimliyinə verdiyi əhəmiyyətdə və sairədirsə, realistik xitab etdiyi ilk solumu hərəkətə keçirmək üçün istifadə etdiyi üsullara dair ayrı-ayrı faktlarda, mövcud bilik limiti və etalonunu əmələ gətirən varlıq kateqoriyalarındadır.

Quran təqdim etdiyi yeni dünyagörüşünü subyektlərə aşılamaq üçün mövcud (ənənəvi) dünyagörüşünü formalaşdıran real mühiti, varlıq aləmini nəzərə alan ilahi kitabdır.

Quran ilk olaraq ərəblərə göndərilib. Bu cəhətdən ərəb dilində, ərəb (həm də sami) cəmiyyəti və coğrafiyasının xüsusiyyətləri ön plana çıxarılmqla nazil edilib. Ümumi dəyər və prinsiplərdə

vəhyin subyektivi bütün insanlar, zaman və məkan baxımından isə ərəblərdir. Quranın eyni vaxtda bir neçə xalqa, coğrafiyaya göndərilməsi mümkün olmayan işdir, tarixdə belə hala rast gəlmək mümkün deyildir. Bu səbəbdən o, hər kəsdən əvvəl ərəblərə göndərilib. Məhz ərəblər mənimsədikdən sonra vəhyin məhsulu sayılan bilikləri başqa xalqlara çatdıracaqdılar. Bu baxımdan Transsəndent Zəkanın başlıca vəzifəsi, ilk olaraq, Birinci Halqanı–ərəbləri bu missiyanı daşımağa hazırlamaqdır. Odur ki ərəb təfəkkürünə uyğun real, doğma faktların mövcudluğu Quranın nisbiliyi, yaxud tarixən məhdudluğu mənasına gəlmir; əksinə, bu mövcud konyunkturı nəzərə alan realist yanaşmadır, səmərəsiz cahanşümullükdən, kosmopolitizmdən imtina dır. Mövcud sosial-mədəni və coğrafi şəraiti, koqnitiv təfəkkürü (bilik limiti və etalonunu) nəzərə alan realist yanaşma təzi Quran metodologiyasının səciyyəvi cəhətini əmələ gətirir. Məqsəd ilk müraciət subyektini–ərəbləri başqalarına sonralar çatdırmalı olduqları biliklərin həqiqiliyinə inandırmaqdır. Məhz bu səbəbdən Quran ərəb təfəkkürünə ona məlum faktlar və bilik limiti əsasında müraciət edir.

Mühüm olaraq qeyd edək ki, müəllif biliklərin meydana çıxması və şüurlu mənimsənilməsində varlıq aləminin metodoloji mənbə kimi seçilməsi məsələsini öz yazısında sərf-nəzər edib. Ayələrin təhlili göstərir ki, Quran insanlara reallığa uyğun olaraq, onların bilik səviyyələrini nəzərə



almaqla müraciət edir. Axı ərəb insanının bilik limitini, əşya və hadisələrə münasibət üsulunu onun yaşadığı mühit, əhatələndiyi varlıq kateqoriyaları müəyyən edirdi. Məsələn, əgər iddiaçının qeyd etdiyi kimi, Quran xurmadan, səhralardan, dəvədən... deyil, məsələn: kaktusdan, kəndürdən, buzlaqlardan bəhs etsəydi, belə yanaşma ucuz və reallıqdan uzaq kosmopolitizm olar, ərəb təfəkkürü, ərəb dili (unutmayaq ki, dil mahiyyətin deyil, reallığın, təzahürün ifadəsi olaraq yaranmış, inkişaf etmişdir), ərəb mədəni-məişət şüuru üçün yad və əhəmiyyətsiz informasiya təqdim edərdi. Məhz real faktoloji informasiya hesabına ərəb təfəkkürü potensiya halından kinetik vəziyyətə daşınmalı, təqdim olunan yeni biliyə ərəb dünyagörüşünü formalaşdıran varlıq kateqoriyaları vasitəsilə şüurlu, qanan münasibət formalaşdırılmalı idi.

Deməli, təqdim olunan univer-

sal bilikləri mənimsəmək üçün ilk subyektlərin – ərəblərin düşüncə tərzlərində lazımı “hərəkətlənmə”ni təmin etmək, düşünən, qanan şüur formasını meydana çıxarmaq üçün reallığı nəzərə almaq Quranda müraciət olunan üsullardan biridir. Bu səbəbdən, Quranda ərəblərin yaşadığı, münasibət qurduğu reallıq amilini nəzərə almaq səhv olardı. Reallığın tərkib hissələrinə: a) şeylərə; b) şəxslər; c) hadisələr; ç) ideyalar; d) sistemlərə dair ayrı-ayrı faktlar reallığın özünə xas olmadıqda səmərəli deyildir. Məsələn, əgər Şekspir “Romeo və Culyetta” əsərində “Romeo”, “Tibalt”, “Kapuletti” deyil, “Səməndər”, “Cəmrəkan”, “Məzahir” kimi ingilis cəmiyyətinə yad adlardan istifadə etsəydi, nə baş verərdi? Mövcud cəmiyyətdən qopuq, doğmalığı və xəlqiliyi olmayan əsər meydana çıxardı. Amma əsərdə ingilis cəmiyyətinə xas adların, predmetlərin obraz kimi seçilməsi ondakı ideyaların ümumbəşəriliyinə əngəl deyildir.

Eyni sözləri istənilən əsər üçün demək mümkündür. Adlar, hadisələrin cərəyan etdiyi mühit və dövr dil baxımından “Səfillər” fransız təfəkkürünə məxsusdur, amma işləndiyi mövzu, ideya və dəyərlər baxımından cəhəşümlüdür, ümumbəşəridir. Hüqo realizmi “Səfillər”dəki ideya universalizminə əngəl deyildir. Bu baxımdan “xurma”, “dəvə”, “yəhudilər” kimi sami ictimai-mədəni mühitinin elementlərini əks etdirən məkan və zaman reallığı Qurandakı ideya və dəyər universalizmi ilə ziddiyyət əmələ gətirmir.

Son olaraq, yazı müəllifinin öz subyektiv iddiasını əsaslandırmaq üçün Quranın yaradılması ilə bağlı mötəzili nöqtəyi-nəzərini sübut göstərməsinə gəlinə, həmin nöqtəyi-nəzər Quranın insan tərəfindən təsis edilməsi ilə deyil, Allaha aid edilən “Kəlam” atributunun ilahi substansiya, yoxsa aksidensiya olub-olmadığı ilə əlaqəli polemikalar zəminində meydana çıxıb.





**Əhməd Niyazov,**  
f.f.d., dos.,  
Ail-nin kafedra müdiri

İnsan sevgi, sığınma, qorxu, acizlik, dünya mənfəəti əldə etmək, çətinliklərdən xilas olmaq kimi xüsusiyyətləri səbəbindən qüdrət sahibi bir varlığa həmişə inanıb, ona pənəh aparmaqla özündə təsəlli tapıb, O böyük gücə inanmanın təzahürləri kimi ünsiyyət vasitələrinə əl atıb.

Tanrıdan istəmək, Ona yalvarmaq, qurban etmək, təzim etmək, boyun əymək, digər hallar və davranışlarla həmişə Ona yaxın olmaq hamının istəyi olub. Allah ilə qul arasında olan bu ünsiyyət vasitələri "ibadət" adlanır.

Dini termin kimi ibadət, Allaha olan sevgi və sayğı müqabilində Onun buyuruqlarına əməl etmək, əmr etdiklərini yerinə yetirmək, rızası naminə Ona itaət edib boyun əyməkdir.

İslam inancına görə, ilk insan həm də ilk peyğəmbərdir. Allah insanı ibadət etməsi üçün yaratdığına görə ("Zariyat", 51/56) hələ ilk insandan etibarən ona necə qulluq edəcəyini öyrədib. Zamana paralel müxtəlif səbəblərlə bu haqq dindən uzaqlaşan, ibadətin mahiyyətini dəyişdirən insanlara müxtəlif dövrlərdə peyğəmbərlər göndərərək, onlara dinlərini və necə ibadət edəcəklərini öyrənmələrini təmin edib.

Bəşər tarixində dini təcrübələr göstərir ki, insanlar arasında ən

# İbadətin mahiyyəti və namaz haqqında

geniş yayılmış ibadət şəkli duadır. Uca Varlığa yalvarmağın söz, yaxud müəyyən hal və hərəkətləri ifadə edən dua, həm də ibadətlər arasında ən asan olanıdır.

İstər ibtidai dövrün qəbilələri arasında, istərsə də səmavi dinlərdə Uca Tanrıya təzim və şükrü ifadə etmək, yaxud onların qəzəbindən xilas olmaq üçün qurban kəsmək də geniş yayılmış ibadətlərdən olub.

İlin müxtəlif gün və aylarını yemək yeməyərək keçirmək, yaxud müəyyən qidalara qarşı pəhriz saxlayaraq yerinə yetirilən oruc tutmaq mühüm ibadət növlərindən biridir. Bundan başqa, müqəddəs hesab edilən bəzi məkanlara səyahət etmək, məbədləri ziyarət etmək də dini həyat tərzinin, bir növ, təzahürlərindən sayılan həcc ibadəti adını alıb.

İslam dini baxımından Allaha təzim məqsədilə yerinə yetirilən ən mühüm ibadət növü namazdır.

Fars dilindən alınma söz olan "namaz" "təzim üçün əyilmək", "qulluq" və "ibadət etmək" mənalarında işlənir. Bu kəlmə lüğətdə, həmçinin "dua etmək", "bağışlanma diləmək" və "yalvarmaq" kimi müxtəlif məfhumları da ehtiva edir. Qurani-Kərimdə əksər hallarda (ərəb dilindəki tələffüz şəkli ilə) "الصلاة / əs-salatu" sözü ilə qeyd edilir. Bəzi ayələrdə zikr, bəzən də təsbih ("Ənkəbut", 29/45) sözləri ilə ifadə edilir.

Gündə beş dəfə Allaha ibadət etmək mənasında namaz – kəlməyi-şəhadətdən sonra İslamın ikinci şərtidir. Bu xüsusiyyətinə görə ki, hədisi-şəriflərdə ona "dinin di-şərti" deyilir.

Namaz, peyğəmbərlər sünnəti, övliyalər yoludur. Qurani-Kərimə görə bütün ilahi dinlərdə namaz əsas ibadət meyarı olub. Həzrət Adəm, Nuh və İbrahim əleyhissalamdan sonra namazı tərk edənlərin aqibəti ("Məryəm", 19/59), Həzrət Zəkəriyyənin namazı ("Ali-İmran", 3/39), Həzrət İsanın beşikdə ikən möcüzəvi danışığında namazı da xatırlatması ("Məryəm", 19/31), Loğman əleyhissalam oğluna nəsihət edəndə namazı əmr etməsi ("Loğman", 3/17), həmçinin Həzrət İbrahim, İsmayıl, İshaq, Yaqub, Lut, və Musa kimi peyğəmbərlərin namaz ibadəti ilə bağlı ayələr müxtəlif formalarda, xüsusilə də vəsiyyət və tövsiyə xarakterli məlumatlar namazın digər ümmətlərdə də mövcud olduğunu göstərir.

Qaynaqlarda qeyd edildiyinə görə, İslamın ilk illərində beş vaxt namaz fərz olanadək (hicrətdən bir il yarım əvvəl) gündə iki dəfə səhər və axşam vaxtlarında namaz ibadəti mövcud idi, çünki Hicaz ərəbləri arasında Həzrət İbrahimin tövhid (Hənif) dinindən qalan bəzi ibadət qalıqları arasında Kəbəyə doğru duraraq namaz qılmaq da var idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər Qurani-Kərimdə bizə xəbər verilən peyğəmbərlərin ibadəti baxımından, istərsə də Hicaz ərəblərində qılınan namazların İslamda qılınan namazın eynisi olduğunu iddia etmək çətinidir. Hərçənd onların mahiyyəti haqqında bizə heç bir məlumat gəlib çatmayıb.

Namaz ibadəti insanın həm maddi, həm də mənəvi təmizliyi- dir. Bu ibadəti yerinə yetirmək

üçün qüslü olmaq, yaxud dəstə-məz almaq su ilə təmizlənmə şərtidir. Həmçinin, bu əsnada həm bədən, həm paltarın, həm də namaz qılınacaq yerin təmiz olması vacibdir. Aydın görünür ki, İslam dini bu qayda ilə fərdin həm özünü, həm də ətraf mühitini təmiz saxlamağa çağırır və eyni zamanda, insanın bədən və ruh sağlamlığını təmin edir.

Sadalanən xüsusiyyətlərin gündə beş dəfə yerinə yetirilməsi, şərt sayılan təmizliyə günboyu riayət edilməsi deməkdir. Həzrət Peyğəmbər (s.ə.s.) bir yerdə səhabələrindən belə soruşdu:

– Sizdən birinin həyətidən axan bir çay olsa və bu çayda hər gün beş dəfə yuyunsa, əcəba, onda kir qalarmı, nə deyirsiniz?

Səhabələr belə cavab verdilər:

– Belə birində kirdən əsər-ələmət qalmaz.

Həzrət Peyğəmbər onlara təkrar belə dedi:

– Beş dəfə namaz da belədir. Allah onların sayəsində bütün xətalari təmizləyər (Buxari, Məvaqit, 6; Müslüm, Məsəcid, 282).

Şüurlu qılınan hər bir namaz, əslində, bir tövbə mahiyyəti daşıyır. Xəta və günahlardan təmizlənmənin bir yolu da namazdır. Qurani-Kərimdə deyilir: “Həqiqətən (beş vaxt namaz kimi) yaxşı əməllər (kiçik günahları) yuyub aparar” (“Hud”, 11/114). Belə olan halda, namazlara davam edən arada meydana gələcək kiçik günahları silinər. Həzrət Peyğəmbər beş vaxt namazın iki vaxt arasındakı kiçik günahlara kəffarə olduğunu (Buxari, Məvaqitus-salat, 4-6) və ədəb-ərkanına riayət edərək dəstə-məz alan beş vaxt namazı vaxtında qılan, rüku, səcdə və ehkamını tam yerinə yetirən kəsləri Allahın bağışlayacağını müjdələmişdir (İbn Macə, Səlat, 94; Əbu Davud, Səlat, 9).

Gündə beş vaxt namaz kamil insan olmaq üçün əndazədir. Qu-



rani-Kərimdə onun əxlaqi təsirlərinə işarə edən ayələr, həmçinin qeyri-əxlaqi və pis əməllərdən mühafizə edən xüsusiyyətləri qeyd edilir. Ayədə deyilir: “Həqiqətən, namaz (insanı) çirkin və pis əməllərdən çəkindirər” (“Ənkəbut”, 29/45). Belə olan halda, namaz insan üçün bir nəsihətçi, pis əməllərdən onu çəkindirən və xəbərdar edən yol yoldaşdır. Mütəmadi namaz alışqanlığı olan kəslər namaz əhli sayılır və onunla həmhal olduqları kimi, ona uzaq olan hər şeydən də qorunmuş olurlar.

Namaz Allaha gedən, Ona yaxın olmanın ən qısa yoldur. Bir baxımdan möminin Allah ilə arasındakı məsafə ölçüsüdür. Hədisi-şərifdə belə deyilir: “Bəndə Rəbbinə ən çox səcdədə ikən yaxın olur, elə isə səcdədə duanı çox et” (Müslim, Səlat 215; Əbu Davud, Səlat, 152). Məhz bu mənada deyilmiş hədis və ayələr möhtəvasında “Namaz möminin meracıdır” cümləsi möminlər arasında məşhurlaşan bir deyim olub. Merac Peyğəmbər əleyhissalamın Allah ilə (pərdə arxasından) danışdığı yerdir. Allaha ən yaxın məqam və ən yaxın andır ki, mömin namaz əsnasında həmin anı gündə bir neçə dəfə yaşayan kəsdür. Həmçinin Allah ilə Həzrət Peyğəmbərin merac dialoqu hər

namazda təşəhhüd duası ilə oxunaraq, Allah ilə bəndə arasında mərac hisslərini təzahür etdirir.

Namaz, həm də Allaha təşəkkür mahiyyəti daşıyır. Namaz şüur sahibi olmanın dərkidir. Təbiətin ən gözəl və ən təmiz varlığı olmanın, həmçinin iyirmi dörd saat istifadə etdiyi, sayı-hesabı olmayan naz-nemətin sahibinə şükürdür namaz (hədislərdə bütün bu nemətlər müqabilində onun sahibinə qarşı namazsızlıq qədirlənməlik olaraq adlandırılıb (bax: Əhməd b. Hənbəl, I/411).

Bu baxımdan namaz “Mən yaradılmışam” deyə bilmənin cəsə-rətidir. Həyatı qavramaq ona hey-rətamiz baxmaqla olar. Bu gözlə baxan həm özünü, həm də Yaradanını bütün aydınlığı ilə qavramış və görmüş olar. Allah insan oğluna belə buyurdu: “Quranda sənə vəhy olunanı oxu və (vaxtlı-vaxtında) namaz qıl. Həqiqətən, namaz (insanı) çirkin və pis əməllərdən çəkindirər. Allahı zikr etmək (Allahın cəlalını və əzəmətini həmişə, hər yerdə yada salmaq), şübhəsiz, (savab etibarilə bütün başqa ibadətlərdən) daha böyükdür. Allah nə etdiklərinizi (bütün yaxşı və pis əməllərinizi) bilir!” (“Ənkəbut” 29/45).



**Ceyhun Əliyev,**  
**Mənəvi Dəyərlərin Təbliği**  
**Fondunun icraçı**  
**direktorunun müavini**

Qurani-Kərim İslam dininin müqəddəs Kitabı, son səmavi mesaj və müsəlmanların mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemini özündə birləşdirən yol göstəricisidir. Yer üzünə nazil olmasından əsrlər keçməsinə baxmayaraq, öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyan bu Kitabın günümüzdə daha çox oxunmasına, təhlil edilməsinə və insanlara çatdırılmasına böyük ehtiyac var. Radikalizm və xurafatın geniş yayıldığı bir dövrdə Qurani-Kərimdəki əsas mənəvi prinsiplər və istiqamətlər hər bir müsəlman üçün güclü dayaq nöqtəsi olmalıdır. Müsəlman olan kəs müxtəlif dini düşüncə və fikirlərlə tanış olmazdan əvvəl bu dinin ana qaynağı olan Qurani-Kərimi tanımalı və mənimsəməlidir. Sonuncu Peyğəmbər Həzrət Məhəmməd (ə) vasitəsilə bütün insanlığa çatdırılan bu kitab mənəvi istinadgah olmaqla yanaşı, həm də praktiki bir vəsaitdir. Əslində, müsəlmanları maraqlandıran bir çox sualların cavabı birbaşa, yaxud dolayısı ilə Qurani-Kərimdə mövcuddur. Şübhəsiz, Peyğəmbərin (ə) söz və hərəkətlərindən meydana gələn hədis külliyyatının da əsas qayəsi məhz Qurani-Kərimin açıqlanması, eləcə də dini həyatın praktiki nümunəsinin göstərilməsi ilə bağlıdır. Qurani-Kərim nəzəri, Allah

## Qurani-Kərimdə mənəvi prinsiplər

Rəsulu (ə) isə praktiki cəhətdən İslam dininin əsas norma və prinsiplərini ortaya qoyub, bütün müsəlmanlar da bu norma və prinsiplərə riayət etməyə çalışıblar.

Qurani-Kərimdə insanlar üçün ən çox diqqətçəkən məqamlardan biri onda əks edilmiş mənəvi prinsiplərlə bağlıdır. Bir çox İslam alimləri müsəlmanın prinsiplərə bağlı şəxsiyyət kimi formalaşmasının vacibliyindən söz açıblar, ancaq bu prinsiplər əsasən, dini tərəfdən daha çox araşdırılıb, Qurani-Kərimdəki əhkam ayələri, yəni hökmlər çox vaxt mənəvi-əxlaqi prinsiplərə nisbətə ön plana çıxıb.

Özündən əvvəl nazil olan digər səmavi kitablar kimi Qurani-Kərim də insanlara doğru yolu göstərmək, onun həyatının hər sahəsinə dair hökm və prinsipləri müəyyənləşdirmək üçün göndərilib. Qurani-Kərimin nazilolma səbəbi ilə bağlı ayələr bəzən Peyğəmbərə (ə), bəzən iman edənlərə, bəzən də bütün insanlara xitab etməkdədir. Qurani-Kərimdə *“(Ya Rəsulum!) De: “Ruhülqüds (Cəbrail) onu (Quranı) sənə Rəbbindən iman gətirənlərə səbat vermək, müsəlmanları isə doğru yola yönəltmək və (onlara Cənnətlə) müjdə vermək üçün haqq olaraq nazil etmişdir!”*, *“Bu, (kafirləri cəhənnəm əzabı ilə) qorxutmaq və möminlərə öyüd-nəsihət vermək üçün sənə nazil edilən Kitabdır. (Ya Rəsulum!) Ondan (onun təbliğindən) ötrü ürəyində bir sıxıntı olmasın!”*, *“Biz Kitabı (Quranı) sənə yalnız (müşriklərə) ixtilafda olduqları (tövhid, qiyamət, qəza-qəddər və s. bu kimi) məsələləri izah etmək və*

*möminlərə bir hidayət və mərhəmət olsun deyərə nazil etdik!”* və bu kimi bir çox ayə Peyğəmbərə (ə) xitabən Quranın qayə və missiyasını ortaya qoyub. Ümumbəşəri dəyərləri özündə ehtiva edən Qurani-Kərim iman edənlərə və bütün insanlığa öz nazilolma səbəbini aşağıdakı şəkildə izah edib: *“(Allah kafirləri) Öz dərgahından gələcək şiddətli bir əzabla qorxutmaq, yaxşı əməllər edən möminlərə isə gözəl mükafata (Cənnətə) nail olacaqları ilə müjdə vermək üçün onu doğruduzgün (qiyamətə qədər bütün bəşəriyyətə haqq yolu göstərən bir nur) olaraq endirdi”*, *“Ondan (Qurandan) əvvəl Musanın (İsrailoğullarına, möminlərə) rəhbər və mərhəmət olan kitabı (Tövrat) var idi. Bu (Quran özündən əvvəlki ilahi kitabları) ərəb dilində təsdiq edən, zalımları (Allahın əzabı ilə) qorxutmaq və yaxşı əməl sahiblərinə (Cənnətlə) müjdə vermək üçün olan bir Kitabdır!”*, *“Bu (Quran) insanlar üçün elə bir möizədir ki, onunla həm qorxsunlar, həm də Allahın tək bir Tanrı olduğunu bilsinlər, həm də ağıl sahibləri düşünüb ibrət alsınlar!”*. Bununla yanaşı, Qurani-Kərim, sadəcə, inanclar üçün deyil, bütün insanlar üçün nəsihət və şəfa qaynağı olduğunu bildirmişdir: *“(Ey insanlar!) Sizə Rəbbinizdən bir öyüd-nəsihət, ürəklərdə olana (cəhalətə, şəkk-şübhəyə, nifaqa) bir şəfa, möminlərə hidayət və mərhəmət (Quran) gəlmişdir!”*.

Yuxarıda qeyd edilmiş ayələrdən də göründüyü kimi, Qurani-Kərim, sadəcə, hüquqi-əhkami





əmrlər toplusu deyil, eyni zamanda, öyüd-nəsihət, hidayət, müjdə, ibrət və mərhəmət qaynağıdır. Bütün bunlar isə ümumilikdə insan əxlaqını, habelə onun mənəviyyatını formalaşdırır. Quranı sosial-mədəni həyatdan çıxararaq yalnız dini çərçivədə görmək yanlış bir yanaşmadır. İnsanı bütün fiziki, bioloji və mənəvi duyğuları ilə xəlq edən Allah yer üzünə sadəcə, sonuncu bir kitab deyil, bəşəri həyatın bütün yönlerini nəzərə alan, qiyamət gününə qədər aktuallığını qoruyan “yol xəritəsi” göndərmiş. Bu gün bir çox radikal qrupların əsas hədəflərindən biri də Quranı-Kərim ayələrini kontekstdən çıxararaq, bir növ “hüquqi-inzibati” müstəviyə çəkib öz mənfur əməllərinə alət etməkdir. Halbuki Quranı-Kərim insanın mənəvi kamiliyyə çatması və Allahını tanıması üçün sonsuz xəzinələr qaynağıdır.

Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, Quranı-Kərim insanlar tərəfindən tərtib edildiyi kimi, konkret bir mündəricata malik deyil. Müxtəlif mövzular fərqli surələrin daxilində qeyd edilib, bəzi mövzulara bir neçə dəfə toxunulub. Əxlaq mövzusu Quranın “mərkəzi” mövzularından biridir. Quranın insanda görmək istədiyi ən vacib xüsusiyyətlərdən biri məhz əxlaqdır.

“Əxlaq” sözü Quranı-Kərimdə iki yerdə istifadə edilib. Bunlardan birincisi “Şuəra” surəsinin 137-ci ayəsidir: “Bu (bizdən) əvvəlkilərin adətindən (gördükləri işlərdən) başqa bir şey deyildir!”. Bu ayədə “xuluq” sözü “adət”, “ənənə” mənasında işlənib. Əxlaq anlayışının mahiyyətinin anlaşıldığı ikinci nümunə isə “Qələm” surəsinin 4-cü ayəsində qeyd edilib. Burada Həzrət Peyğəmbərə (ə) kitabən “Şühəsis ki, sən böyük bir əxlaq üzərində-sən!” deyərək bildirilib və “xuluq” kəlməsi “əxlaq” mənasında işlədilib. “Əxlaq” kəlməsinin sinonimi olan

və ya eyni mənanı verən bir çox söz isə Quranı-Kərimin ayələri içində xeyli yerdə işlənib. “Təqva”, “hidayət”, “saleh əməl”, “ehsan”, “xeyir” və bu kimi sözləri nümunə göstərmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, Quranı-Kərimin əsas hədəflərindən biri kəlmələrdən çox anlayış və mənaya yönəlib. Doğru mənanı müəyyənləşdirmək və bu mənanı bilmək çox vacibdir. “İsra” surəsinin 36-cı ayəsində **“(Ey insan!) Bilmədiyin bir şeyin ardınca getmə (bacarmadığın bir işi görmə, bilmədiyin bir sözü də demə). Çünki qulaq, göz və ürək bunların hamısı (sahibinin etdiyi əməl, dediyi söz barəsində) sorğu-sual olunacaqdır”,** -deyə nazil olan ayə bilməyin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha sübut edir. Bir hərəkətin əxlaqi baxımdan qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə məqsədi və niyyəti müəyyənləşdirilməlidir. İslam dini əməllərin niyyətlərə görə təsnif edildiyi bir din olduğuna görə “əxlaq” adlandırdığımız feil və hərəkətlərin məqsədi çox vacibdir. Əgər bir addımı “əxlaqlı görünmək” üçün ediriksə, bu, əxlaq deyil. Bu, ətrafdakı insanları yanıltmaq və aldatmaq cəhdidir. Həqiqi əxlaq səmimiyyət, yəni səmimi niyyət üzərində qurulan, arxa planında ikinci bir niyyət və ya məqsədin olmadığı hərəkətlərdir. Ola bilər ki, biz hər hansı xoşniyyətli işimizi yekunlaşdırma bilmərik. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri ola bilər. Ancaq qeyd etdiyimiz işin niyyəti xoşdursa, Allah qatında bu, yenə də qiymətləndiriləcəkdir. Bir sözlə, İslam dini əməlin özündən çox onun niyyətinə baxmağı üstün tutur. Quranı-Kərimə nəzər saldıqda da görürük ki, bir çox ayələr birbaşa insanın mənəviyyatı, yəni əxlaqi davranışları ilə bağlıdır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki,

dini prizmadan əxlaq və mənəviyyat düz mütənasib olan anlayışlardır. Yəni, hər əxlaqlı hərəkət mənəviyyata müsbət təsir etdiyi kimi, mənəviyyat zənginləşdikcə, əxlaq dəyərləri də yüksəlməyə başlayır.

Quranı-Kərimin əsas məqsədlərindən biri nümunəvi İslam ümməti yetişdirməkdir. Burada nümunəvi dedikdə, daha çox sosial və əxlaqi yönəli ilə nümunəvilik nəzərdə tutulur. Cəhəlat qaranlığının hakim olduğu bir cəmiyyətə gələn İslam dini həmin dövrün sosial və mənəvi dayacağına çevriləcək ümumbəşəri bir mahiyyət qazandı. Fəqət, bu gün etiraf etməliyik ki, müsəlmanlar və Quran arasında ciddi bir uçurum yaranıb. Quranın müsəlmana qazandırdığı bir çox dəyərlər, mənəvi keyfiyyətlər, əxlaqi xüsusiyyətlər və ictimai tövsiyələr unudulmaqdadır. Müsəlman Qurana ümumilikdə böyük hörmət və ehtiram göstərir, onu evinin ən hündür nöqtəsində saxlayır, kimisə inandırmaq üçün ona and içir, müqəddəs olduğunu deyir. Ancaq günümüzün müsəlmanı bu gün Quranı-Kərimi praktiki olaraq mütaliə etmir. Özünü doğrulduğu ölkə, şəhər, məhəllə və ya ailə baxımından İslam dininə mənsub hesab edən yüz minlərlə insan bir dəfə də olsun Quranı-Kərimi oxumayıb. Acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, din adı altında cəmiyyətə radikalizm, xurafat və əxlaqsızlığı yaymağa çalışanların da əsas məqsədi budur. Müsəlman ilahi vəhydən uzaqlaşmış onların təsirinə düşsün. Məncə, özünü müsəlman hesab edən hər bir kəs ən azından bir dəfə bu dinin kitabının nə dediyi ilə maraqlanmalıdır. Dünyanın ümumilikdə mütaliədən uzaqlaşdığı bir dövrdə oxumağı tövsiyə etmək bir az qərribə görünə bilər. Amma unutmayaq: ilk nazil olan ayə də məhz “OXU” deyir.

**Ələddin Məlikov,****f.f.d., dos.,  
Ail-nin müəllimi**

Tarixi biliklər məcmusu olan idrak və onun istiqamətləri, insan hissləri, qavrayış, təsəvvür və onların müasir ictimai həyatdakı əksinin tədqiqi, həm də “müsləman idrakı” anlayışı İslam fəlsəfəsində xüsusi mövqeyə malikdir. Müxtəlif alimlər – Ət-Tirmizi, Əbu Əbdullah əl-Haris, Əbu Əbdullah əl-Qurtubi, İbn Həcər əl-Əsqalani və başqalarının bu mövzuya xüsusi yanaşmaları olub. Bu məsələ ilə əlaqədar olan mötəzililər, ismaililər, mistisistlər (sufilər), işraqilər, həmçinin Şərq peripatetizminin ardıcılıqları varlıq, bilik təlimləri, nəfs və qəlbin ölməzliyi və idrakın əsas elementi olan təcrübə haqqında özlərindən sonra qiymətli fikir xəzinələri qoymuşlar. Bu da müasir tədrisdə vacib yer tutur. Məqalədə “idrak fəlsəfəsi” anlayışına nəzər salınıb, onun yaranması, əhəmiyyəti, canlı və cansız təbiətdəki əksi, istiqamətləri və fərqliliyi ilə əlaqədar fikirlər şərh edilib, müasir islamşünaslıqda bu anlayışın tədrisində istinad ediləcək məqamlara diqqət yetirilib.

Bu məqsədlə araşdırmada “idrak – beynin xüsusiyyətidir”, “cansız təbiətdə idrakın əksi”, “canlı təbiətdə idrakın təzahürü”, “idrakın istiqamətləri”, “idrak dəyişkənliyi” kimi məsələlərə, həm-

çinin “Dərk necə yaranıb?”, “İdrakın mahiyyəti nədir?” və bu səpkili digər suallara Şərq-Qərş fəlsəfi görüşlərinə nəzərən diqqət yetirilərək problemin həllinə cəhd göstərilib. Qərb alimləri – B.Spinosa, P.A.Holbax, Didro, J.B.Robin, E.Ş.Braytmen, H.Patnem və başqalarının fikirlərinə əsasən, beyin xüsusiyyəti olan idrakın mahiyyəti insan zəkasının gücü, möhtəşəmliyi, onun canlı təbiətdə əksi, materiyanın əsasını təşkil edən təzahür xüsusiyyətindən inkişaf edən bioloji təzahürdür. Zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilən İslam fəlsəfəsində dini idrak ilə birgə, həm də dünyəvi və real düşüncə mövcud olmuşdur. Bu axın yeni dövrün tələbi ilə müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq, nəinki Şərq, həm də dünyaya öz təsirini göstərmişdir.

İnsan zəkasının gücü möhtəşəmdir. Həyatımızda olan əşyalara nəzər saldıqda, hər birinin əmək və insan düşüncəsinin, onun yaradıcılığının məhsulu olduğunu anlarıq. Evləri, sənaye müəssisələrini, dəmir yollarını, avtomobilləri, təyyarələri, telefonu və müasir rəqəmsal texnologiyaları insan ərsəyə gətirmişdir.

İnsanlar yeni bitki növləri yetişdirib, ev heyvanlarının cinsini mükəmməlləşdiriblər. İnsanlar təbiətdə mövcud olmayan möcüzəvi yeni materiallar yaradıblar. Onlar külək enerjisi, su-elektrik, atom gücünü tədqiq edərək, Yer kürəsinin görünüşünü dəyişiblər. İnsanların inşa etdikləri yollar dünyaları birləşdirib, çaırlar məcrasını dəyişib, susuz səhraların qumu geri çəkilib.

### **“İdrak fəlsəfəsi” anlayışına nəzər**

Müasir dövrümüzdə insan uzaq ulduzlara qapılar açdı. Yer kürəsinin süni peykləri, kosmik raketlər, avtomatik stansiyalar kainatın sakinidir. Möcüzəli Veneraya kosmik yol açıldı. İnsanın kosmosda peyda olması (Qaydukov, Ö. 1962, s.3), süni zəka və robotların ixtirası bütün söylədiklərimizə sübutdur.

Nailiyyətlər heyranedicidir. Niyə insan təbiət üzərində böyük hakimiyətə malikdir? Müəyyən mənada bu, idrakla əlaqədardır. İdrak vasitəsilə insanlar ətrafındakıların bir sıra gizli sirlərini açıqlayır. İnsan atom dünyasına nəzər yetirib. O, mürəkkəb kimyəvi birləşmələrin qanunlarını mənimsəyib, canlı orqanizmlərin inkişaf qanunlarını öyrənib. İnsan ağı kainatın ən dərin qatlarına daxil olub. Bütün bunlar sayəsində insanlar təbiət qüvvələrini özlərinə tabe ediblər.

Əvvəldə də qeyd etdik ki, idrak sayəsində insanlar bir sıra təbiət sirlərini mənimsəyiblər. Heç də asan sual olmayan idrak nədir? Elm üçün bu sual mürəkkəb olsa da, nəticədə bu sirr də açıqlanıb.

### **İdrak – beynin xüsusiyyətidir**

İdraka kamil baxış zamanla formalaşır. Bu sual gərgin işlənilməyə məruz qalmış və qalmaqdadır.

Bəzi filosoflar hesab edirlər ki, idrak insanla əlaqədar deyil. O, digər dünyada tamamilə müstəqil olaraq mövcuddur və daimidir. Belə filosoflar şüurun bütün mövcud olanları və ətraf aləmdə olanları yaratdığına güman edirlər.



Digər qrup filosoflar isə idrakın insanla əlaqədar olduğunu etiraf edirlər, lakin onun insan cisminin bu və ya digər orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqədar olmadığını düşünürlər (Qaydukov, Ö. 1962, s.4). Onların düşüncəsinə əsasən, bu, mənəvi qəlbdən asılıdır. Belə qəlbi ölməz hesab edən alimlər onun insanın dünyaya gəldiyi andan cisminə daxil olduğunu və həyatıboyu ona rəhbərlik etdiyini iddia edirlər. İnsan dünyasını dəyişəndə isə belə qəlb cismi tərk edir.

Bəs qəlb nədir? Bu suala filosoflar hər zaman dəqiq cavab verə bilmirlər. Bu səbəbdən, cavabı onlar dində axtarırlar. Din isə iddia edir ki, Yaradan ilk insan olan Adəmin bədənini “torpaq”dan (gildən?) yaradıb və ona “canlı qəlb” “üfürmüşdür”. Bəzi filosoflar insan idrakını məhz belə izah edirlər. Nümunə üçün Amerika filosofu E.Braytmen idrakın insana Yaradan tərəfindən bəxş edildiyini söyləyir.

Filosofların belə baxışları ideolojidir və mənbəyi etibarilə doğru deyildir. Belə düşüncəli idealist filosofların baxışları idrakın ilahi yaradılışı ilə çulğalaşır və bu qəçılmazdır. Axı idealistlər idrakın materiya və insan beyni ilə əlaqəsini inkar edirlər.

Marksist-leninçi fəlsəfəyə əsasən, idrak birbaşa materiya ilə əlaqədar və onun xüsusiyyətidir. Belə baxış materialistik adlandırılır (Qaydukov, Ö. 1962, s.5).

Materiyanın xüsusiyyəti nədir? “Xüsusiyyət” dedikdə bizi əhatə edən dünyanın hansı təzahürünün bu və ya digər tərəfini nəzərdə tuturuq? Əşyanın xüsusiyyəti həmin əşyanın digər əşyalara olan münasibətində təzahür edir.

Hər bir əşya və təzahür özünə-xas xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, kimyəvi element olan xlor bozuntul-sarı rəngdədir, boğucu qoxuludur, yandırıcı xüsusiyyətlidir və s. Qızıl isə sarımtıl rəngdədir, əridilməyə münasibdir və s.

Əşyaların xüsusiyyəti müxtəlifdir. Onlardan bəziləri vacib, zəruridir, digərləri isə ikincidərəcəlidir, əhəmiyyətsizdir. Bəzi xüsusiyyətlər daimidir və bütün şərtlərdə mövcuddur. Digərləri isə yalnız əşyaların inkişafı mərhələsində və ya müəyyən şərtlər müqabilində yaranır.

Beləliklə, idrak da bu qəbildəndir. Onun bütün materiya və ya onun bir hissəsi olduğu mübahisəlidir.

XVII-XVIII əsrlərin bir sıra materialistləri idrakı əbədi və materiyanın ayrılmaz hissəsi hesab edir-

dilər. Onlar güman edirdilər ki, bütün cisimlər (yalnız insan, heyvanlar, bitkilər və cansız təbiət) idrakı malikdir. Hollandiyalı materialist B.Spinoza (XVII əsr) hesab edirdi ki, idrak – materiyanın ayrılmaz hissəsidir (Qaydukov, Ö. 1962, s.6). Fransız materialisti J.B.Robine (XVIII əsr) isə “həssaslıq” xüsusiyyətini təbiətdəki bütün mövcudata – daşlara, bitkilərə, heyvanlara, insanlara aid etsə də, onun müxtəlif olduğunu vurğulayır (“həssaslıq” dedikdə o, düşüncənin bu və ya digər xüsusiyyətini nəzərdə tuturdu).

Materiyanın qəlbə malik olması barədə təlim hilologizm adlanır. Bu təlimlə razılaşmayan Y.Qaydukov onu səhv adlandırır. O, daş və bitkinin şüura malik olmadığını yazır.

### **Bəs niyə filosoflar belə düşünürlər?**

Təbiətşünaslıq elmi XVII-XVIII əsrlərdə yetərli qədər inkişaf etməmişdi. Engelsin də qeyd etdiyi kimi, həmin dövrdə hələ bələkdə olan biologiyada bitki və heyvanat aləmi cansız təbiət qanunlarına əsaslanaraq tədqiq edilirdi.

Səbəb isə yalnız bu deyildi. Ötən əsrlərin materialistləri bütün əşya və təzahürləri əbədi və dəyişməz olaraq araşdırırdılar. Məhz bunun nəticəsində onlar materiyanın inkişaf etdiyini və müəyyən mərhələdə idrakın yarandığını anlamırdılar.

Həmin dövrün digər materialistləri – P.A.Holbax, D.Didro və başqaları qeyd edirdilər ki, idrak yalnız “nizamlı varlıqlar”a xasdır. Bu fikir ehtimal olaraq qalırdı və elmi əsası yox idi (Qaydukov, Ö. 1962, s.7).

Dialektik materializmə əsasən, idrak – bütün materiyanın deyil, yüksək təşkilatlanmış materiyanın xüsusiyyətidir. Cansız təbiət, bitki



və heyvanlar aləmi idrakın heç bir xüsusiyyətinə malik deyil. Yalnız insanın idrakı aydın təzahürlüdür.

Elm müəyyən edib ki, insanın idrakı xüsusi orqan olan beyinlə əlaqədardır. Beyin – insan cisminin bir hissəsidir. O, digər orqanlara nisbətən daha mürəkkəbdir. Bu, xüsusi təşkilatlanmış materiyadır. Təsadüfi deyil ki, XIX əsrin məşhur rus alimi İ.M.Seçenov (1829-1905) beyni “dünyanın ən möcüzəvi maşını” adlandırıb.

İnsanın dərki fəaliyyətində beynin böyük yarımkürələri həlledici əhəmiyyətə malikdir. Beyində 14-dən 16 milyarda qədər müxtəlif sinir birləşmələri mövcuddur. Beyin qabığı çoxsaylı döngələr və yollardan ibarətdir. Bunlar da öz növbəsində, özünəməxsus rola malik müxtəlif çoxsaylı sahələrə ayrılır.

Bu səbəbdən də beynin təpə hissəsinin zədələnməsi sayəsində insan görmə, gözlər kənarındakı zədələnmə sayəsində isə eşitmə qabiliyyətini itirir. Alın hissədə isə nitq və düşüncə mərkəzləri yerləşir. Onların fəaliyyəti pozulduqda insan danışmaq və düşünmək qabiliyyətlərini itirir. İnsan beynində onun hərəkətlərini idarə edən sahələr vardır (Qaydukov, Ö. 1962, s.8). Baş beynin böyük yarımkürələrindəki müxtəlif bölmələr zərif ixtisaslaşmaya malikdir.

İdrakın materiyanın mürəkkəb quruluşlu parçası – beyinlə əlaqəsi necə sübut olunur? Bu, insan təcrübəsi ilə təsdiq edilir. Əslində, heç kim və heç nə idrakı görməyib. Gündəlik həyatda insanlar (xüsusilə tibb işçiləri) əksər hallarda dərkinə qeyb etmiş insanlarla rastlaşırlar (məsələn, ürəkkeçmə və ya narkoz zamanı). Biz isə idrakın tamamilə sərbəst, yəni insan beyni olmadan mövcud olması halı ilə rastlaşmamışıq.



Çoxsaylı faktlar tamamilə əks fikirlər söyləyir. İnsan dünyasını dəyişəndə onun idrakı yox olur, yəni hər hansı zədə və ya xəstəlik zamanı beynin normal fəaliyyəti pozulur. Həmin anda insan idrakı da zədələnir. Əgər müalicə sayəsində onun normal fəaliyyətini bərpa etmək mümkün olsa, xəstənin idrakı da aydınlaşır.

Buradan belə bir nəticə hasil olur - idrak insan beyni ilə əlaqədardır. Bu, insanın baş beyninin fəaliyyətinin məhsulu və xüsusi təşkilatlanmış materiyadır. Beyin isə idrak orqanıdır. F.Engels bu barədə yazırdı:

“Bizim idrak və düşüncə yüksək həssasiyyətli olaraq bilinsə də, əslində maddi və cismani orqan olan beynin məhsuludur” (Qaydukov, Ö. 1962, s.9).

Beləliklə, idrakın materiyadan ilkin olaraq ayrı olduğunu iddia edən idealistlər haqlı deyillər. İdrak öz daşıyıcısından ayrı və müstəqil mövcud ola bilməz. O, materiyadan ayrılmazdır. K.Marks yazırdı: “Düşüncəni düşünməyə malik olan materiyadan ayırmaq olmaz”.

Biz müəyyən etdik ki, idrak beynin və təşkilatlanmış materiyanın xüsusiyyətidir. Bəs o, necə yaranıb?

Bəlkə o, heç yaranmayıb? Bəlkə də o, daim materiyaya aid olub? Elm aydın edib ki, idrak materiyanın uzunmüddətli inkişafından yaranıb. Yer kürəsində cansız təbiətin canlı təbiəti yaratdığı şərtlərdən milyonlarla illər ötüb. Daha sonralar isə canlı təbiətdən düşünməyə malik varlıq – insan yaranıb. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq bəzi filosoflara əsasən:

– idealizmin və dinin əksinə olaraq dialektik materializm idrakı yüksəktəşkilli materiyanın xüsusiyyəti olaraq araşdırılır;

– cansız materiya idrakın heç bir elementinə malik deyil (bitki və heyvanlar idraksızdır, yalnız insanda idrak aydın təzahür edir);

– idrakın yaranması möcüzə və ya təsadüf deyildir. Materiyada onun yaranması üçün imkanlar mövcuddur. Materiya əksedilmə xüsusiyyətlidir. Onun inkişafı və təkmilləşməsi sayəsində idrak yaranıb;

– sadə əksedilmə cansız təbiətdəki varlıqlara da xasdır. Bu, xarici təzahürlərə müvafiq tərzdə cavab vermək bacarığında özünü göstərir. Bu müddətdə iz, möhür, hətta təsir bitdikdən sonra da müəyyən vaxt ərzində qalmağa davam edir;

– həyatın yaranması ilə əksedilmə daha mürəkkəb hal alıb. Əksedilmə canlı orqanizmlərin mövcudluğunun zəruri şərtidir. Həyat formalarının çətinləşməsi əksedilmə fəaliyyətinin təkmilləşməsi ilə nəticələnib (belə hal özünü heyvanlarda büruzə verir);

– insanda idrak tədricən yaranıb. Bu prosesdə əmək, daha sonra isə nitq həlledici rol oynayıb. Düşüncə yarandıqdan sonra insan idrakı formalaşmış. Düşüncə – insan dərkiniin başlıca formasıdır, o yoxdursa, idrak da yoxdur;

– idrak – həqiqət əksinin ali formasıdır. Onun mahiyyəti fizioloji, elektromaqnit və ya digər proseslərdə deyil, ətraf dünyanın əksindədir. İdrak – real həqiqətin surəti, obrazıdır. O, formasına əsasən subyektiv, məzmununa əsasən obyektivdir. İdrak obyektiv dünyanın subyektiv obrazıdır;

– insan idrakına əksedilmənin bütün formaları daxildir: düşüncə, diqqət, hissiyyat, səbiretmə, qa-

vrama və təsəvvür. Bu psixi təzahürlərin hər biri özünəməxsusdur. Lakin bütün bunlar xüsusi mövcudluğa malik deyil və bir-biri ilə əlaqədə olaraq bütöv bir tama aiddir. Bu səbəbdən də idrak həqiqətin əksinin tam və vahid prosesidir;

– insanlar yalnız ətrafında olanlara münasibəti düşünür, onlar həm də özlərinə, fəaliyyətlərinə idrakla yanaşırlar, yəni onlar davranışa nəzarət edən özünüdərkə malikdirlər;

– insanların dərkə daim dəyişir. Bu dəyişikliyin əsasını ictimai təcrübə təşkil edir. İctimai münasibətlərin xarakteri idraka böyük təsir edir. İnsanın ictimai təsərrüfat sistemindəki yeri onun dərkini formalaşdırır.

#### **Qədim dövrdə idrak nəzəriyyəsinin yaranması**

Cəmiyyətin ilkin yaranma mərhələsində ibtidai insan ətraf aləmlə, onu idarə edən qüvvələrlə, müxtəlif təbiət təzahürlərinin ya-

ranma səbəbi, gecə və gündüz, fəsilələr, sağlamlıq və xəstəlik, yuxu, ölüm və s. məsələlərlə maraqlanırdı.

Bütün bunları izah etməyə çalışan insan bunların fəvqəlgüvvə tərəfindən idarə edildiyi qənaətinə gəlmiş və dünyada bədxah və xeyirxah ruhların məskən saldıkları ehtimalına gəlir. Bu qavram sonralar müxtəlif fəlsəfi sistemlərdə ümumiləşdirilib. Dinin isə bütün bunlardan ayrı mövcudluğunu söyləmək isə əsassızdır. İlkin əmək fəaliyyətində insan əşyaların sadə xüsusiyyətlərini anlamağa çalışmışdı. Əgər insan dini dünyagörüşünü əldə rəhbər tutardısı, o, ətraf dünyaya uyğunlaşa bilməz və məhv olardı.

İdrakın yaranması möcüzə və təsadüf deyildir. O, materianın digər, daha sadə xüsusiyyətlərinə əsaslanırdı. İnsan idrakı canlı orqanizmlərin ətraf mühitlə bioloji əlaqəsinin sadə formalarından yaranıb (Qaydukov, Ö. 1962, s.10).







Bu inkişaf cansız materiyada müəyyən imkanların yaranması sayəsində baş verib. Məsələn bundadır ki, materiya vacib xüsusiyyətə – əksedilməyə malikdir. Məhz materiyanın inkişaf mərhələlərində əksedilmənin daim təkmilləşməsi sayəsində idrak yaranıb (Qaydukov, Ö. 1962, s.11). Bəs əksedilmə nədir? Canlı və cansız təbiətdə o, necə təzahür edir?

### **Cansız təbiətdə əksedilmə**

Təbiətdə bir cisim digərindən təcrid halda deyildir. Dünyada hər şey bu və ya digər halda bir-biri ilə əlaqəlidir. Hər bir bədən digər əşyaların təsirinə məruz qalır və özü də ətraf mühitə təsir edir. Məsələn, dəniz kənarındakı daş Günəş işığına, küləyə, yağışa, dəniz dalğasına, temperatura və digər təsirlərə məruz qalır və dəyişir. O, getdikcə dağılır. Bununla yanaşı o, torpağa təzyiq edir və onu sıxlaşdırır. Beləcə bir-biri ilə təmasda olaraq təbiətin digər yaradılışları müəyyən əlaqədədir.

Varlıqlar arasındakı qarşılıqlı təsirin təzahürlərindən biri də əkse-

dilmədir (Qaydukov, Ö. 1962, s.11). Əksedilmə daim iki və daha artıq bədənə qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu zaman bir tərəf təsir göstərir, digər tərəf təcrübə edir. Ətraf mühitin təsirinə məruz qalan bədən belə təsire daim cavab verir (reaksiya göstərir). Məhz bu cavab (reaksiya) əksedilmədir. Beləliklə, ümumi görünüşü etibarilə əksedilmə xüsusiyyəti – maddi cisimlərin xarici təsirlərə cavabvermə bacarığıdır.

İki növ əksedilmə mövcuddur. Bunlardan birincisi, bədənə təsire məruz qalması və müəyyən dəyişikliyi sayəsində təzahür edir. İkincisi, möhür – izdir. O, hətta onu yaradan təsir bitsə də, müəyyən müddətə qədər mövcudiyyətini qoruyur. Buna misal göstərək. Hansısa metal maqnitlə təmas edir. Ona maqnitin güc xətləri təsir edir. Bunun nəticəsində həmin əşya maqnitləşir. Məhz belə maqnitləşmə möhür – izdir.

Təbiətdə çoxsaylı əşyalar vardır. Onların hər biri keyfiyyət xüsusiyyətinə malikdir. Bu, əksedil-

mədə özünü göstərir. Məsələn bundadır ki, əksedilmə xarici təsirlərdən asılı deyildir. O, bədənə daxili vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən də müxtəlif əşyalarda əksedilmə müxtəlifdir.

Bununla da atmosfer dəyişikliklərinin təsiri ilə daş üzərində iz yaranması zəif baş verir. Möhürün özü də aydın görünür. Təbiətin xüsusiyyəti, daşın daxili vəziyyəti budur. Digər halda isə möhür-iz təsvir edilənin surətini əks etdirməyə qadirdir (Qaydukov, Ö. 1962, s.12).

Xüsusi vurğulanmır ki, əksedilən əşya mövcud olandan asılı deyil, möhür-iz isə həmin əşyadan asılıdır. O, əşyanın təsiri nəticəsində yaranır.

İnsan təbiətə xas olan əksedilməni öz məqsədlərində geniş tətbiq edir.

Buna parlaq misallardan biri termometrdir. Bu əşyanın təsiri qızdırmanın artması ilə tərkibindəki maddələrin bir qədər genişlənməsi, qızdırmanın soyuması ilə yığılmasıdır. Qızdırma yüksək





olduqda şüşədəki maye yüksəlir, qızdırma endikdə isə maye aşağı düşür. Barometr, voltmetr və digər alətlər də belə prinsiplə düzəldilib və ya foto istənilən əşyadan Günəş işığını əks etdirir. Foto çəkərkən belə əşyalar fotoaparatin obyektivindən keçir və kamerasının arxa hissəsinə düşür. Həmin hissə işığa həssas olan emulsiya ilə örtülüb. İşıq şüalarının təsiri ilə onda dəyişiklik yaranır. Nəticədə fotoqrafik hissədə əşyanın təsviri yaranır. Sonradan həmin əksin üzə çıxması üçün onun qalıcılığının saxlanması təmin edilir. Beləliklə, şəkildə də əksedilmə xüsusiyyətlərinə əsaslanır (Qaydukov, Ö. 1962, s.13). Digər əlaqə vasitələrində (telefon, radio və s.) də əksedilmədən istifadə edilir.

### Canlı təbiətdə əksedilmə

Yer kürəsində həyatın yaranması əksin yeni formasıdır və əksedilmənin sadə formalarından mürəkkəbə bioloji keçidlə əlaqədardır.

Bitkilər ətraf təsirlərə həssasdır və işıq, havanın temperaturu, nəmliyə reaksiya verir. Bu, bioloji əksedilmənin nəticəsidir. Heyvanlar aləmində əksedilmə daim təkmilləşir. Bu canlılar aktiv həyat tərzini keçirirlər. Onlar eyni yerdə qalmır, yemək axtarmaq, soyuqdan qorunmaq, yuva qurmaq üçün hərəkət edirlər, sinir sistemi vasitəsilə ətraf mühitlə əlaqə yaradırlar. Heyvanların ətrafdakı qıcıqlandırıcılara reaksiyası sinir sistemi vasitəsilə yerinə yetirilir və bu, refleks adlanır. Müxtəlif heyvanlar fərqli sinir sisteminə malikdir (Qaydukov, Ö. 1962, s.19). İnsanın meymundan yarandığını iddia edən təkamülçülərə görə, insanabənzər meymunun düşüncəsi sonradan insan idrakının yaranmasına bioloji təkan vermişdir (Qaydukov, Ö. 1962, s.27).

Beləliklə, materiyanın inkişafı ilə əksedilmə daim təkmilləşib. Y.Qaydukov qeyd edir ki, heyvanlarda bu hal idraksız, insanda isə həqiqətin əksi formasında şüurlu şəkildə baş verir (Гайдуков, Ю. 1962, c.27).

Epistemologiya və məntiq fəlsəfəsi tədqiqatçısı Hilari Patnemin (1926-2016) sözləri ilə ifadə etsək:

“Mən analitik fəlsəfəni metafizik olduğu üçün tənqid etmirəm. Mən metafizika ilə mübarizə aparmıram. Mən analitik fəlsəfə problemini mənasız görürəm. Fəlsəfə yeganə sübut deyil və sübutlar analitik tərzdə olmamalıdır. Kyerkeqorun şəxsi sübutları olsa da, analitik filosoflar onu qəbul etmirlər. Vitgenşteyndə də belədir: onun müddəaları pedaqoji xarakterlidir, onların məqsədi oxucuya nəyisə izah etmək deyil, oxucunun şəxsi qənaətlərini etməyə məcbur etməkdir. Fəlsəfənin əsl təyinatı da məhz budur” (Putnam, H. 1999. The Threefold Cord: Mind, Body, and World. New York: Columbia University Press. ISBN 978-0-231-10286-5., s.2).

### Müsəlman idrakında etika

Qeyd edilən problemin açıqlanmasına yönələn tədqiqatlara əsasən, üç istiqamət müəyyən edilib:

1. Yaradan və insan.
2. İnsan və insan.
3. İnsan və batini (Смирнов, А. 2005, Мусульманская этика как система. c.51).

Qeyd etdiyimiz birinci istiqamətin izahı ilə əlaqədar “Yaradan və insan” konsepsiyası çərçivəsində

“Ağa və qul” anlayışı irəli çıxır. “Qul” dedikdə hər kəsin idrakında xoşagəlməz və neqativ hisslər yaranır. Hər bir kəs “qul idrakı”nın nə olduğunu dərk edir və ondan azad olmağın zəruriliyini anlayır.

İslam mədəniyyətində isə bu, belə deyil. Bir sıra tarixi və sosial

amillərlə əlaqədar olaraq İslam qul əməyini tanıyırdı və ondan imtina etmirdi. Qullar müəyyən hüquqa malik idilər və hədislərdə də qeyd edildiyi kimi, müsəlman idrakında yer alan bu qavram qulun azad edilməsi şəklində də mövcud olub. İslam hüququnda məhz bu anlayış geniş yayılıb.

İnsanla Yaradanın münasibəti anlayışında insan, sadəcə, qul deyil, o, Allahın quludur. Bununla əlaqədar olan mövcud müsəlman adlarında (Abdullah, Abdussalam, Abdulnasir) birinci hissədəki “əbd” sözü “qul” mənasını verir. Beləliklə, İslamın insan təbiətinə baxışında insan Allahın quludur.

Ərəb sözü olan “əbd” “qul” mənasındadır, qul isə “itaətkar” anlayışını bildirir və bu iki anlayış bir-birini izah edir. Yəni İslam düşüncəsində Rəbbinə itaət edən insan aciz deyil, qalib olaraq xarakterizə edilir. Sadə dillə ifadə etsək, çalışmaqdan qaçan insan heç bir nemət əldə etmir. Yaradanın istəyinə tabe olub, heç bir əmək sərf etməyən şəxs onun hökmdarı olan Yaradandan nemət gözləməməlidir.

Qeyd etdiklərimizlə əlaqədar “dünya və din” və ya sufilikdə əksini tapan “ubudiyyə” ilə “rububiyyə” anlayışları da uyğunluq təşkil edir.

Bundan əlavə, İslam sistemində “Quran və sünən”, “qiyas və əql”, “zahir və batın” mövzuları “Yaradan və insan” mövzusunun geniş açıqlamağa xidmət edir. İkincisi, “İnsanın insanla” münasibəti fikirlərinə keçid əlaq. Burada bir insanın digərinə münasibəti dedikdə, biz yalnız birtərəfli deyil, həm də qarşılıqlı təsiri anlamalıyıq. Bununla əlaqədar müsəlman etikasında əksini tapan məntiq – “Özünə rəva bildiyin ən xoş işləri başqasına da rəva gör” prinsipini



əsas götürür. Burada orta ümumi-ləşmə və ya “şəxsi yekdillik” yaranır.

Müsəlman müəlliflər qəlb vəziyyətini ifadə edən “əhval” və “əxlaq” anlayışlarını əsas tutaraq, nəinki insanların, həm də ümumi icmanın rifahına xidmət edən güzəştəgetmə və ya beynəlmilətilik şüarını vacib hesab ediblər.

Bundan əlavə, “örf” və “məruf” anlayışlarını şəxsi təcrübəsində sınaqdan keçirən müsəlmanlar təbii olaraq adi məişət hadisələri zamanı meydana çıxan mülayim xasiyyət və xoş rəftara riayət etməyə çalışırlar (Смирнов, А. 2005, Мусульманская этика как система. с.60). Qurani-Kərimin “Əraf” surəsinin 199-cu ayəsində belə buyrulur: “Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz çevir!”. Ət-Tirmizi, Əbu Əbdəllah əl-Xaris, Əbu Əbdəllah əl-Qurtubi, ibn Həcər əl-Əskəlaninin əsərlərində “insaf”, “səbir”, “təvazökarlıq”, “hilm”, “əzm”, “əhv”, “şükür”, “təvəkkül”, “sidq”, “aman”, “ixlas”, “tövbe”, “qəzəb”, “riya” anlayışları ətraflı şərh edilib. Beləliklə, “insan və insan” məntiqi digərini anlama və “mən”i inkar etməyi (mənaə aid Məndən digərinin “Mən”inə keçid) anladır. Bu bağlılıq İslam mədəniyyətində çox ümdə məsələlərdəndir.

İndi isə “İnsan və batini” anlayışına nəzər salaq. “Niyyət” və “əməl” bağlılığı İslam etik düşüncəsinə xas olan məna və təsirlərə malikdir. Bunlar bir-birindən ayrı ola bilməyən fundamental təzahürlərdir. Subyektivin əksinə olaraq, obyektiv səbəb əhd ilə nəticələnmə bilər. Yəni əsaslı səbəblərə əsasən həyata keçən hərəkət normativ hesab edilir. Niyyət və əməlin olmaması anormal hal olaraq qəbul edilir və bunlar həm də “zahir” ilə “batin” münasibətini bürüzə verir. Qeyd edilən məsələ

ilə əlaqədar müsəlman-ərəb fəlsəfəsində “niyyətə bağlı olaraq yaranan əməl” düşüncəsi də mövcuddur (Смирнов, А. 2005, Мусульманская этика как система. с.75).

### İslam: tarix və müasirlik

İslam dininin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatlar nəticəsində üç əsas dünya dinindən ən gənc olan bu dinin daha əvvəl yaranan Yəhudilik və Xristianlıqdan müəyyən qədər təsirləndiyi söylənmə bilər. Bu dinin tezliklə yayılmasının səbəblərindən biri də onun sadəliyi və anlayışlı olmasıdır.

İlk ərəb fəthləri ilə insanların idrakına bir həqiqət aşılardı – ərəblər digər “kitab əhli”nə səbirlə yanaşır, anlayış göstərirdilər. Məhz bu hal nəticəsində Yaxın Şərqi bir sıra ərazilərində üç səmavi dinin yeni mərhələdə mövcudluğu izlənilib. İslamın qəbulu nəticəsində vergilərin azaldılması şərtini anlayan yerli əhali zaman keçdikcə yeni dini qəbul edirdi.

İslam fəlsəfəsinin üç mərhələ – klassik və ya Orta əsr – VIII-XV əsrlər; son Orta əsrlər – XVI-XIX əsrlər və müasirlik – XIX əsrin II yarısı – XXI əsr) üzrə tədqiqi Şərq fəlsəfəsinin mənaəvi ümumi idrakını və ənənələrini açıqlayır.

İslamsünaslığın müasir tədrisində tətbiq edilən müəyyən proqramlara əsasən, bu dinin yaranması, imanın əsasları, Məhəmməd peyğəmbərin (s) həyatı, təlimi və bunlarla yanaşı, İslamda Allah, mələklər, müqəddəs yazı, peyğəmbərlər, qiyamət günü, İslamın beş rüknü, şəriət, İslam etikasına və bu dinin Yəhudilik və Xristianlıqdan fərqi izah edilir. Bundan əlavə, İslam ilahiyyatının öyrənilməsi prosesində həm də İslamda olan əsas cərəyanlar – sünnilik, şiəlik, sufilik, ələvilik barədə məlumatların verilməsi tələbələrini dini dünyagörüşünün artmasına xidmət edir.

Orta əsrlərdə intibaha uğrayan idrak fəlsəfəsi elmi-texniki tərəqqi, gerilikdən uzaqlaşma, ən əsası İslam islahatı ilə Qərb modelinin çulğalaşması sayəsində müasirləşib. Müasir islamşünaslıq elminin tədrisində müsəlman idrakını təzahür etdirən “nəhdə”, “neopozitivizm”, “insan fəlsəfəsi”, “Cüveyni təfəkkürü”nün tədrisdə tətbiqi günümüzün aktual problemidir. Müsəlman filosoflar əsərlərində iman və bilik, din və elmin vəhdəti strategiyasını əsas götürürlər.

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, respublikamızda orta və ali təhsil prosesində İslam dininin Orta əsrlərdə yaranması, yeni və ən yeni dövrdə yayılması və inkişafı ilə əlaqədar məlumatların dəqiq və əsaslı dəlillərlə, həmçinin müasir avadanlıqların (elektron slaydlar və s. vasitələr) təqdimi fənnin tədrisini daha cəlbedici edir. Şagird və ya tələbə idrakında qeyd edilən vəsiyələrin təsiri onun gələcək peşə fəaliyyətində özünü göstərməyə qadirdir.

Müasir İslam fundamentalizmi, modernizm və dinin yayılması məsələləri hazırkı tədris sisteminin olduqca vacib sahəsidir. Bu sahənin inkişafı ilə bir sıra tədbirlər planı çərçivəsində digər ali təhsil qurumları ilə yanaşı, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun fəaliyyəti ilə məxsusi olaraq seçilir. Qeyd edilən ali təhsil müəssisəsində müasir tələblərə müvafiq çap edilən tədris vəsaitləri və digər elmi-kütləvi tədbirlər islamşünaslığın həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tanınmasına töhfə verir. Hazırkı dövrümüzdə İslam dininin bir sıra problemlərlə qarşılaşmasına baxmayaraq, o, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində önəmli mövqeyə malikdir və bu mədəniyyət nəinki Şərqə, həm də dünya sivilizasiyasına təsirini göstərməkdədir.



**İbrahim Quliyev,**  
f.f.d., Ail-nin müəllimi

### İslama görə qadın və kişi bərabərliyinin mahyyəti nədir?

İslama görə insani keyfiyyətlər baxımından qadın və kişi eyni səviyyədədir. Unutmaq olmaz ki, qadın və kişi mənəvi-əxlaqi məsələlərdə bərabər olmaqla yanaşı, fiziki və fizioloji quruluşlarına görə bir-birlərindən tamamilə fərqli varlıqlardır. Bunun əksini iddia etmək qeyri-mümkündür. O halda qadın və kişi deyə iki fərqli varlıq başa düşülməzdi. Buna görə də qadın və kişilərin hər yöndən bərabər olmasını düşünmək əbəsdır. Uca Allah qadına və kişiye bir-birindən fərqli, ayrı-ayrı xüsusiyyətlər vermişdir. Yəni qadın və kişi həm zahiri görünüşcə, həm də daxili xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərindən çox fərqlənir.

Məlum olduğu kimi, qadın-kişi bərabərliyi son dövrlərdə tez-tez ən çox müzakirəyə səbəb olan mövzudur. İslama qarşı kin-küdurətləri olanlar qadın haqları şüarını əllərində bayraq edərək, İslamın əleyhinə təbliğatlar aparırlar. Həç şübhə yoxdur ki, bu əks-təbliğatların əsl səbəbi ya İslamın mahiyyətindən xəbərdar olmamaq (cəhalət), yaxud İslama qarşı düşmən münasibətdir. Bütün düşmən

## İSLAMIN İCTİMAİ MAHİYYƏTİ: BƏRABƏRLİK, VƏHDƏT, SÜLH VƏ MÜLAYİMLİK

münasibət bir kənara qoyulsa və İslamın əsl mahiyyəti araşdırılsa, məlum olacaq ki, İslam qadını alçaltmır, əksinə, onu layiq olduğu məqama ucaldır. Əgər belə olmasaydı, o zaman insan adını qadın və kişi birlikdə daşımazdı, qadının dünyaya gətirdiyi övladlar da dəyərsiz hesab olunardı. Buna görə də qadını kişidən aşağı səviyyədə görmək ağılsızlıq və nadanlığın bariz nümunəsidir. Uca Rəbbimiz bəndə və insanlıq baxımından qadınla kişi arasında fərqin olmadığını, hər bir şəxsin yalnız mənəvi dünyasına görə fərqlənə biləcəyini bildirərək, “Hucurat” surəsinin 13-cü ayəsində belə bəyan edir: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanıdır”. Deməli, dəyərli olmaq cinsiyyət və milliyyətlə deyil, günahtardan çəkinib gözəl insani xüsusiyyətləri özündə toplamaqladır. Qadın və kişi müştərək olaraq ali-əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmaq üçün dünyaya gəliblər. Buna görə də Allah-Taalanın yanında hər ikisinin əməli dəyərlidir. Əgər belə olmasaydı, onların əməllərinin əvəzi kimi verilən savablar bərabər tutulmaz və beləliklə, qadının savabı kişinin savabından az olardı. Bunu xüsusi olaraq vurğulayan Uca Allah “Ali-İmran” surəsinin 195-ci ayəsində

buyurur: “Rəbbi də onların dualarını qəbul edərək cavab verdi: İstər kişi, istərsə də qadın olsun, Mən heç birinizin əməlini puça çıxarmaram. Siz hamınız bir-birinizdənsiniz (dində kişi, qadın eynidir)”.

İslam bu prinsiplərə əsaslanaraq hüquqi cəhətdən qadının kişidən heç də aşağı olmadığını göstərir. Həmçinin Qurani-Kərim yaxşılığa əmr etmək və pisləkdən çəkindirmək məsələsində də qadının cəmiyyətdə kişilərlə bərabər olduğunu “Tövbə” surəsinin 71-ci ayəsində belə ifadə edir: “Mömin kişilərlə mömin qadınlar bir-birinə dostdurlar (hayandırlar). Onlar (insanlara) yaxşı işlər görməyi əmr edər, pis işləri yasaq edər, namaz qılıb zəkat verər, Allaha və Peyğəmbərinə itaət edirlər. Allah əlbəttə ki, onlara rəhm edəcəkdir. Allah həqiqətən, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir”.

Bütün bunlarla bərabər, qeyd edək ki, Qurandakı “insan”, “bəndə”, “müsəlman”, “mömin” kimi ümumi ifadələr təkcə kişiye aid deyil, eyni zamanda, qadına da aiddir. Habelə Quranda qadınlara məxsus ayələr nazil olmuş, hətta bir surəyə “ən-Nisa” (qadınlar) adı verilmişdir.

### İslama görə sülh və dözümlülüyn mahyyəti nədir?

İslam “sülh” sözündən əmələ gəlib. Dinimiz sülh və dözümlü olmağa çox böyük dəyər verərək,





cəmiyyətin əmin-amanlıqda yaşaması üçün hər kəsin sülhə sarılmasını, dözümlü olmasını vacib və müsəlmanların ali-əxlaqi vəzifəsi hesab edib. Uca Rəbbimiz sülh və dözümlülüyn əhəmiyyətini “Əraf” surəsinin 199-cu ayəsində belə bəyan edir: “Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz döndər!”.

“Mən əxlaqi kamillikləri tamamlamaq üçün göndərilmişəm”, – deyər buyuran Həzrət Peyğəmbərin təbliğ etdiyi dinin tərkib hissəsində sülhsevərlik və dözümlülük mühüm yer tutur. Bu əxlaqi keyfiyyətlər arasında dözümlülüyn xüsusi əhəmiyyəti və çəkisinin olduğunu görürük. Dözümlülük nümayiş etdirmək, başqalarına qarşı mülayim rəftar etmək, onlara qarşı xoşniyyətli olmaq və insanlara dini, məzhəbi və milli baxımdan ayrı-seçkilik etməmək deməkdir. Əlbəttə ki, burada da ifrata və təfritə varmaq olmaz. Həddən artıq dözümlülük nümayiş etdirməyin son dərəcə

ziyanları olduğu kimi, onun olmaması da cəmiyyətdə fəsada səbəb ola bilər.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dinimizin “İslam” adlanması da onun başqa dinlərə qarşı dözümlü olmasından irəli gəlir. “İslam” sözü “salamatlıq”, “əmin-amanlıq” və “sülh” mənalərini ifadə edir. Quran sülh və barışı hər şeydən üstün tutaraq, “Bəqərə” surəsinin 208-ci ayəsində belə buyurur: “Ey iman gətirənlər! Hamınız bir yerdə sülhə (islama) gəlin! Şeytanın yolu ilə getməyin, çünki o sizin açıq-aşkar düşməninizdir!”.

“Hucurat” surəsinin 10-cu ayəsində bütün müsəlmanların bir-birlərinə qardaş olduqlarını, küsülü qalmağın böyük günah sayıldığı belə ifadə olunur: “Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdırlar. Buna görə də (aralarında bir mübahisə düşsə) iki qardaşınızın arasını düzəldin və Allahdan qorxun ki, bəlkə, (əvvəlki günahlarınız bağışlanıb) rəhm olunasanız!”.

Müsəlmanların bir-birləri ilə

mübahisə etmələri, aralarında dava-dalaşın olmasını onların zəif və qul olacağına səbəb kimi göstərən “Ənfal” surəsinin 46-cı ayəsində Uca Allah belə bəyan edir: “Allah və Onun Peyğəmbərinə itaət edin. Bir-birinizlə çekişməyin, yoxsa qorxub zəifləyər və gücdən düşərsiniz. Səbir edin, çünki Allah səbir edənlərlədir!”.

Quran və hədislər kontekstindən çıxış edən müsəlman alimləri hər bir insanın sülhsevər və dözümlü olması üçün bəzi əxlaqi normativlərə əməl etməsini tövsiyə ediblər. Buna görə də müsəlmanlar əgər bu normativlərə riayət etməsələr, onlar nə sülhsevər, nə də dözümlü ola bilərlər. Bunun üçün tədqiqatçıların qeyd etdikləri əxlaqi göstərişlərə diqqət yetirmələri zəruri sayılır:

Birincisi, təkəbbürdən uzaq olmaq. Təkəbbür elə rəzil əxlaqi sifətdir ki, insan ona sahib olmaqla özünü hamıdan yüksəkdə tutur və nəticədə psixoloji olaraq nə sülhə, nə də başqalarını bağışlamağa me-



yilli olur. Quran müxtəlif ayələrinə müsəlmanları hər növ təkab-bürdən uzaq durmağa çağırır və bunu şeytanın əsl və ilkin günahı kimi təqdim edir. Necə ki, Allah-Taala “Sad” surəsinin 74-cü ayəsində “O təkabbur göstərdi və kafirlərdən oldu”, – deyərək buyurmuş, Həzrət Peyğəmbər də “Özünü bəyənməklə, təkabbur göstərməklə təmizə çıxarmayın” ifadəsi ilə təkabburun şeytani sifətlərdən olduğunu ortaya qoyub.

İkincisi, insanların eyiblərini örtmək. Uca Allahın sifətlərindən biri “Səttarül-üüb”, yəni eyibləri örtəndir. Allah-Taala bu keyfiyyətin hər bir bəndəsində təzahür etməsini istəyir və başqalarının eyiblərini fəş etməməyi müsəlmanın ali keyfiyyəti kimi tərənnüm edərək, “Hucurat” surəsinin 12-ci ayəsində buyurur: “Ey iman gətirənlər! (Bir-birinizin eyibini, sirrini) arayıb-axtarmayın, bir-birinizin qeybətini qırmayın!”. Həzrət Peyğəmbər də bu mövzuda belə buyurur: “Ey dilləri ilə iman gətirib, qəlblərinə iman daxil olmayanlar! Müsəlmanların qeybətini etməyin. Onların eyiblərini axtarmayın. Həqiqətən kim onların eyiblərini axtarsa, Allah-Taala da onun eyiblərini araşdırar. Və Allah-Taala kimin eyiblərini araşdırarsa, onu olduğu evində rüsvay edər”.

Üçüncüsü, qəzəblənən, hirs-lənən zaman qəzəbini boğmaq. Qəzəb insanı günahə sövq edən, başqalarının haqqını tapdalamağa, insanları əzməyə həvəsləndirən rəzil sifətlərdəndir. Qəzəbli adam heç vaxt ədalətli, başqalarına qarşı mülayim və xoşrəftar ola bilməz. Buna görə də Quran qəzəblənən zaman onu boğmağı müsəlmanın, xüsusilə də müttəqilərin ən yaxşı əlamətlərindən biri kimi təqdim edərək “Ali-İmran” surəsinin 134-

cü ayəsində “O müttəqilər ki, bol-luqda da, qıtlıqda da (mallarını yoxsullara) xərcləyər, qəzəblərini udar, insanların günahlarından ke-çərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevər”, – deyərək bəyan edir. Həzrət Peyğəmbər də İmam Əliyə etdiyi tövsiyələrinin birində “Ey Əli! Qəzəblənmə və qəzəblənsən də otur və Allahın bəndələr üzərində qüdrəti və onlara etdiyi güzəşt bə-rədə düşün. Sənə “Allahdan qorx!” deyilsə, qəzəbini kənara qoy, öz güzəşt və səbrinə müraciət et”, – deyərək buyurması çox düşündürücüdür.

Dördüncüsü, əfv etmək, bağış-lamaq. Quran və hədisdə başqala-rını əfv etmək, insanların günahından keçmək çox tövsiyə edilib, hətta bu yüksək əxlaqi keyfiyyət Həzrət Peyğəmbərin əxlaqi kimi göstərilib. Həzrət Peyğəmbərə “Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillər-dən üz döndər!” (“Əraf” surəsi, 199-cu ayə) - deməklə bütün müsəlmanların bağışlamağı bacar-masını, bu keyfiyyətə sahib olma-sını istəmişdir. Həzrət Peyğəmbər hədislərinin birində belə buyurur: “Allah çox bağışlayanları, rəhm və əfv edənləri sevəndir”.

Beşincisi, lənət və nifrət etmə-mək. Müsəlmana yaraşmayan, onun əxlaqını, xasiyyətini sərtləş-dirən mənfi keyfiyyətlərdən biri başqalarına qarşı lənət və nifrət et-məkdir. Tədqiqatlar zamanı da sübut olunmuşdur ki, çox lənət və nifrət edən şəxs qaba rəftarlı, ko-bud və əxlaqsız olur. Bütün bun-ları nəzərə alan Həzrət Peyğəm-bər hədislərinin birində belə bu-yurub: “Mən lənət üçün deyil, rəhmət üçün göndərilmişəm”.

Altıncısı, başqaları haqqında xoşgüman olmaq (bədgüman ol-mamaq). Xoşgümanlıq müsəlmana yaraşan ali əxlaqi xüsusiyyətdir.

İmam Əli xoşgümanlığın ictimai faydalarını izah edərkən buyurub: “Kim xalqa qarşı xoşgüman olsa, onların məhəbbətini qazanar”. Xoşgümanlığın əksi bədgümanlıqdır. Bədgümanlıq təkcə insanlara psixoloji-mənəvi zərər vermir, bu-nunla yanaşı, cəmiyyəti daxildən zədələyən, insanlararası münasi-bətləri korlayan mənfi xüsusiyyətdir. Uca Allah “Hucurat” surəsinin 12-ci ayəsində buyurur: “Ey iman gətirənlər! Çox zənnə-gü-mana qapılmaqdan çəkinin. Şüb-həsiz ki, zənnin bəzisi (heç bir əsası olmayan zənn) günahdır”. Bunu da xatırladaq ki, bədgüman-lıq Uca Allaha və bəndələrə qarşı olmaqla iki hissəyə ayrılır. Allah-Taalaya qarşı olan bədgümanlıq ən böyük günah hesab edilir. Həzrət Peyğəmbər hədislərin birində belə bədgümanlığı, “günahlar günahı” və ya “ən böyük günahdan da böyük günah” kimi xarakterizə edərək buyurub: “Böyük günahla-rın ən böyüyü Allaha qarşı bədgü-man olmaqdır”. Həzrət Peyğəm-bərin sözünə qüvvət verən İmam Rza buyurur: “Allah barəsində gü-manını yaxşılat. Çünki Allah-Taala buyurur: “Mən mömin bən-dəmin Mənə qarşı gümanına baxı-ram: əgər Mənə qarşı yaxşı gü-manda olsa, ona yaxşılıq edərim, əgər pis gümanda olsa, onunla öz gümanına əsasən rəftar edərim”.

Bədgümanlığın digər növü isə insanlara qarşı bədgüman olmaq-dır. Hədislərdə insanlar haqqında mənfi düşünmək də çox böyük günah və insanlara qarşı zülm hesab olunur. İmam Əli bu məsə-ləni belə izah edir: “Yaxşı insana qarşı bədgümanlıq ən pis günah və ən çirkin zülmüdür”.

Yeddincisi, insanlara lağ etmə-mək, onları məsxərəyə qoyma-maq. Bir müsəlmanın başqalarına lağ etməsi, onları məsxərəyə qoy-



ması qəti şəkildə yolverilməz hə-rəkətdir. Bu məsələni xüsusi şəkildə diqqət mərkəzində saxlayan Uca Allah “Hucurat” surəsinin 11-ci ayəsində belə bəyan edir: “Ey iman gətirənlər! Bir qövmlə digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, onlar (lağa qoyulanlar) o birilərindən (lağa qoyanlardan Allah yanında) daha yaxşı olsunlar. Qadınlar da bir-birlərinə (rişxənd eləməsinlər). Bəlkə, onlar (rişxənd olunanlar) o birilərindən (rişxənd edənlərdən) daha yaxşıdırlar. Bir-birinizə tənə etməyin (ayıb tutmanın) və bir-birinizi pis ləqəblərlə (ey kafir, ey fasiq, ey münafiq və i. a.) çağırmayın. İman gətirdikdən sonra fasiq adını qazanmaq necə də pisdir. Məhz tövbə etməyənlər zalımlardır! (Özlərinə zülm edənlərdir!)”. Qurana görə başqalarına lağ edən insan sonda Allahı unudar və şeytanın tələsinə düşmüş olar. Bu, o şəxs üçün dünyada ən rüsvayedicə əzab olar. Belə ki, Allah-Taala “Mutəffifun” surəsinin 30-35-ci ayələrində belə buyurur: “(Möminlərin) yanlarından keçərkən (onları dolamaq məqsədilə) bir-birinə qaş-göz edirdilər. Ailələrinin (yaxın adamlarının) yanına qayıtdıqda isə (onları doladıqları üçün) kefləri kök qayıdırdılar. Onlar (möminləri) gördükdə: “Doğrusu, bunlar (haqq yoldan) azanlardır!”, -deyirdilər. Halbuki onlara (möminlərə) nəzarətçi göndərilməmişdir. Bu gün isə möminlər kafirlərə güləcəklər. Onlar taxtlar üstündə (əyləşib) baxacaqlar (ki, görsünlər)”.

### İslamda məcburiyyət varmı?

İnsanların etiqadlarını dəyişdirməyə, ona zorla sahib çıxmağa icazə verilmir. Bu, yalnız şəxsin öz razılığı ilə ola bilər. Etiqad azadlığı insanın ən mühüm haqlarından biridir. Buna görə də deyə

bilərik ki, din insanlara hədə-qorxu və məcburi şəkildə çatdırılsaydı, etiqadın heç bir mənası qalmazdı.

İnsanların hansı dini və ya məzhəbi seçməsi və ya seçməməsi onların azad iradələrinin öhdəsinə buraxılmışdır. Etdikləri hər bir işlərdən ötrü Uca Allaha haqq-hesab verəcəkləri üçün insanlara seçim azadlığı verilmişdir. Əks halda, bu haqda insanlar məcbur edilsəydi, ədalətsizlik edilmiş olardı. Dində məcburiyyətin olmadığını Allah-Taala “Bəqərə” surəsinin 256-cı ayəsində belə bəyan edir: “Dində məcburiyyət yoxdur. Çünki düzgünlük əyrilikdən ayırd edilmişdir.” Digər bir ayədə “Qaf” surəsinin 45-ci ayəsində isə belə buyurur: “Biz onların nə dediklərini çox gözəl bilirik. (Ya Peyğəmbər!) Sən onlara zor edən (onları zorla imana gətirən) deyilsən. Sən Mənim təhdidimdən (əzabımdan) qorxanlara Quranla öyüd-nəsihət ver!”.

İslamda məcburiyyətin olmadığını, başqalarının dinini və məzhəbini zorla dəyişdirməyin yolverilməz olduğunu Həzrət Peyğəmbərin həyatında da görürük. Belə ki, o, bir müddət Mədinədə birlikdə yaşadığı yəhudilərin ibadətlerini məhdudlaşdırmamış, eyni şəkildə nəcranlı xristianların ayinlərini yerinə yetirmələrinə də icazə vermişdir. Həmçinin onun Mədinəyə gəlişindən heç də məmnun olmayan yəhudilərə qarşı müsbət və mülayim davranmış, onlarla birlikdə sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq arzusunda olduğunu hiss etdirmiş, yəhudiləri İslam dininə isinişdirmək üçün qarşısından keçən yəhudi cənazəsinə hörmət göstərmiş, ayağa qalxmış və bunu səhabələrinə də tövsiyə etmişdir. Həmçinin Həzrət Peyğəmbər

müşriklərin girməsini qadağan etdiyi məscidə Əhli-Kitab olan yəhudilərin girməsinə icazə vermişdir. Bütün bu xoş rəftarın sayəsində az sayda da olsa, bəzi yəhudilər İslam dinini qəbul etmişdilər. Bunların arasında Abdullah bin Salam, Səhləbə bin Sayə, Əsid bin Sayə, Əsəd bin Übeyd, Mühəyriq, Meymun bin Yamin kimi yəhudiləri qeyd edə bilərik.

Həzrət Peyğəmbərdən sonra Rəşidi xəlifələri onun yolunu davam etdirmiş, qeyri-müsəlmanların haqlarının və imtiyazlarının qoruyucusu olmuşlar. Böyük fəthlər zamanı xəlifələr fəth etdikləri ərazilərdə qətləmin törədilməsinə, ağacların, heyvanların kütləvi şəkildə məhv edilməsinə, kəsilməsinə icazə verməmiş, sinaqoqları, kilsələri dağıtmağı qadağan etmiş, rahiblərə və xaxamlara xoş münasibət göstərməyi qoşun başçılarına göstəriş vermiş və onların müqəddəs kitablarına toxunmağı əmr etmişlər. Buna nümunə olaraq, Xəlifə Əbu Bəkrin (632-634) sərkərdələrə verdiyi təlimatda və Xəlifə Ömər (634-644) Qüdsün fəthi zamanı əldə etdiyi razılaşmanı göstərə bilərik. Xəlifə Əbu Bəkr sərkərdələrinə bu təlimatı vermişdi: “Döyüşdə belə insafdan ayrılmayın. Uşaqları, yaşlıları və qadınları öldürməyin və zülm etməyin. Xurma və digər meyvə ağaclarını, qoyun, keçi və digər heyvanları yalnız yemək üçün kəsin, tələf etməyin. Kilsələrdə ibadətə çəkilənlərə rast gəlsəniz, onları ibadətli ilə baş-başa buraxın. Sizə yemək, içmək təklif etsələr, “Bismillah” demədən yeməyin, içməyin. Başlarını şeytan yuvası halına gətirənlərin (Bizans əsgərlərinin) başlarını isə “Bismillah” qılıncı ilə vurun”. Burada xəlifənin “Xurma və digər meyvə ağaclarını, qoyun, keçi və





digər heyvanları yeməyinizdən başqa bir məqsəd üçün kəsməyin, tələf etməyin” deməsi təbiətin, ekologiyanın müharibə vəziyyətində belə qorunması deyilmi?

Xəlifə Ömər ibn Xəttabın imzaladığı sülh müqaviləsində bu cümlələr öz əksini tapmışdır: “Qüds xalqı dinlərinə görə narahat edilməyəcək, zərərə uğradılmayacaq, kilsələrində oturulmayacaq, bu kilsələr dağıdılmayacaq, ayrıca şəhəri tərk etmək istəyən camaatın da kilsə və adətləri qorunacaqdır”.

İmam Əli (656-661) xəlifə olduğu dövrdə bazarda gəzərkən dilənən bir xristianı görüb ətrafındakılardan “Bu nədir?” deyər soruşmuş, yanındakılar “Bu, bir xristiandır” dedikdə, İmam “Dinini soruşmadım, nə üçün diləndiyini soruşdum”, – deməsi müsəlman xəlifələrinin qeyri-müsəlmanlara qarşı dözümlü nümayiş etdirməsi, onların qayğısını çəkməsi deyilmi?!

Həmçinin İmam Əli Misirə vali təyin etdiyi Malik Əştərə belə yaz-

mışdı: “Qəlbini camaata rəhmət və dostluqla doldur, onların hamısı ilə mehribanlıqla davran. Yırtıcı heyvan kimi onları qənimət hesab etmə. Çünki camaat iki qrupdur: Birinci qrup sənin dini qardaşaların, digər dəstə isə yaradılışda sənə eynidirlər.”

Bütün bunların hamısı onu göstərir ki, İslam heç kəsi məcburi şəkildə dinini dəyişməyə məcbur etmir. Bu dinin təbliğçisi Həzrət Peyğəmbər və onun davamçıları bütün insanlarla gözəl rəftar etməyin zəruri olduğunu ifadə etmiş və özləri də şəxsən bu işlərdə nümunə olmuşlar.

### **İslamda vəhdətin əhəmiyyəti necədir?**

İndiki vaxtda müsəlmanların ayrılıq və firqələr halında olması İslam dininin məhv olmasına gətirib çıxaran amillərdən biri, bəlkə də birincisidir. Buna görə bütün yersiz məzhəbi və milli təəssübkeşliklər bir kənara atılmalı və

müsəlmanların birləşib birgə fəaliyyət göstərmələri lazımdır. Bunu təmin etmək üçün təfriqə yaradan sözlərdən çəkinməyi, bəzi alimlərin indiki mühitdə müsəlmanların bir-birindən uzaqlaşması istiqamətində deyil, yaxınlaşması istiqamətində addımlar atmasını düşünürük və bunun üçün də daha yumşaq yanaşmaların lazım olduğu qənaətinə gəlirik.

Müsəlmanlar vəhdətə nə qədər az əhəmiyyət versələr, bir o qədər də zillət və məğlub halda yaşayacaqlar. Allah-Taala “Ali-İmran” surəsinin 102-105-ci ayələrində belə buyurur: “Ey iman gətirənlər! Allahdan layiqincə qorxun. Yalnız müsəlman olduğunuz halda (müsəlman kimi) ölün! Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın! Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən ikən O sizin qəlblərinizi (İslam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində



bir-birinizlə qardaş oldunuz. Siz oddan olan bir uçurumun kənarında ikən O sizi oradan xilas etdi. Allah Öz ayələrini sizin üçün bu şəkildə aydınlaşdırır ki, haqq yola yönəlmiş olasınız!” “(Allah tərəfindən) açıq-aydın dəlillər gəldikdən sonra bir-birindən ayrılan və ixtilaf törədən şəxslər kimi olmayın! Onlar böyük bir əzaba düşər olacaqlar”. Digər bir ayədə – “Ənfal” surəsinin 46-cı ayəsində müsəlmanların bir-biri ilə mübarizə aparmasını onların zəifləməsində ciddi rol oynadığını bildirərək buyurur: “Allah və Onun Peyğəmbərinə itaət edin. Bir-birinizlə çəkişməyin, yoxsa qorxub zəifləyər və gücdən düşərsiniz. Səbir edin, çünki Allah səbir edənlərdir!”.

Bütün bu və digər ayələr İslamda vəhdətin və birliyin ilahi bir öhdəlik olduğu, İslamın və müsəlmanların güc və qüdrətinin, həyat və davamlılığının onunla əbədi olacağı, bu səbəbdən də ixtilaf və təfriqənin də bütün tərəflə zəiflik, zillət, xəsarət və əsarət doğuracağını göstərir. Bütün bu deyilənlər eynilə hədislərdə də təsdiqlənib. Belə ki, Həzrət Peyğəmbər mövzu ilə bağlı aşağıdakı hədisləri söyləməklə birliyin əhəmiyyətini ortaya qoymuş oldu.

“Birlik və birlikdəki faydaları mənim kimi bilsəydiniz, heç bir süvari (tək-tənha) gecə yola çıxmazdı”. “Möminin digər bir möminə nisbəti, bir-birinə birləşmiş bir binanın kərpicləri kimidir”. “Bütün möminləri bir-birlərinə mərhəmət etmə və sevgi göstərərək köməkləşmədə bir bədən kimi görürsən. O bədənə bir üzvü xəstələndiyi zaman digər orqanlar da ağrı çəkirlər”.

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi məzhəbçi ünsürlər guya öz məzhəblərini sevdiklərindən radikalıq edir, digər məzhəb

nümayəndələrinə qarşı xoşagəlməz və nalayiq fikirlər səsləndirirlər. Halbuki bütün məzhəb imamları müsəlmanların bir olmaları üçün əllərindən gələni əsirgəməmiş və ardıcılarını həmişə bir olmağa səsləmişlər. Bunu biz Əhli-beyt imamlarının həyatında və hədislərində görürük. Belə ki, Müaviyə ibn Vəhəb rəvayət edir ki, İmam Cəfər Sadiqə dedim: “Biz bizimlə həmməzhəb olmayan şəxslərlə necə rəftar edək?”. İmam buyurdu: “Siz tabe olduğunuz imamlarınıza baxın. Onlar necə rəftar edirlərsə, siz də həmin şəxslərlə elə rəftar edin. Sizin imamlarınız onların xəstələrini yoxlayır, cənazələrində iştirak edir, onların əleyhinə və ya lehinə verdikləri şahidliklərini qəbul edir və əmanəti onlara qaytarır”. Gördüyümüz kimi, Əhli-beyt imamları da birlik və vəhdətə çox önəm vermiş, bütün müsəlmanların bir amal uğrunda çalışmalarını tövsiyə etmişlər.

Hər bir müsəlman və ağıl sahibi bilməlidir ki, vəhdət və birlik üçün lazım olan əsas ünsür, yalnız iman birliyi və İslamın bizə öyrətdiyi tövhid inancıdır. Məzhəb təəssübkeşliyi və onun təsiredici funksiyası əsla müzakirə mövzusu deyil və ola da bilməz! Müsəlmanları birləşdirən, onları tək ümmət halına gətirən yeganə və mütləq ünsür və rabitənin İslam olduğu, bundan başqa heç bir anlayışın vəhdətdə təsirli ola bilmədiyini aydındır.

### **İslamın təəssübkeşlik və radikalizmə münasibəti necədir?**

Bildiyimiz kimi, radikalizm hər hansı bir məsələyə sərt yanaşmaq deməkdir. Radikal şəxslər cəmiyyətdə köklü dəyişiklik istəyənlər və bunun üçün sərt və hətta bəzi vaxtlarda təcavüzkar bir üslub tətbiq

edənlər kimi xarakterizə edilir. Hər mövzuda olduğu kimi, bu mövzuda da bir müsəlman Quran çərçivəsində hərəkət etməlidir. Qurana baxdığımız zaman “radikalizm” olaraq bilinən üslubun Uca Allahın müsəlmanlara əmr etdiyi üslubla tərs mütənəsbib olduğunu görürük. Allah-Taala Quranda möminləri tərif edib onların əlamətlərindən danışarkən yumşaqşözlü, davadalaş və qarşıdurmadan uzaq duran, insanlara qarşı ağıllı və dostcasına yanaşan, sevimli, gözəl xarakterli kimi tərif edir. Buna misal olaraq Uca Allahın Həzrət Musa və Həzrət Haruna Fironun yanına getmək üçün göstəriş verdikdə söylədiyi “yumşaq söz söyləyin” əmridir. Allah-Taala “Taha” surəsinin 43-44-cü ayələrində “Fironun yanına yollanın. O (Allahlıq iddiasına düşməklə), həqiqətən, azğınlaşıb həddini aşmışdır. Onunla yumşaq danışın. Bəlkə öyüd-nəsihət qəbul etsin, yaxud (Rəbbindən) qorxsun!” – deyərək buyurmuş və bununla da dinin ən mülayim tərzdə təbliğ olunmasının zəruriliyini ortaya qoymuşdur. Məlumdur ki, Firon dövrünün zülm və istibdadda ən çox həddini aşmış bir inkarçısı idi. O, Uca Allahı inkar edib özünü bütəşdirmiş, üstəlik, müsəlmanlara (o dövrün İsrailoğullarına) qorxunc zülmələr etmiş və onlara qarşı qətləmlər törətmişdir. Amma bu cür azğın bir insanın yanına gedərkən belə, Allah-Taala peyğəmbərlərinə “Ona yumşaq söz söyləyin”, – deyərək göstəriş vermişdi. Sözügedən ayəyə diqqət etdikdə, aydın olur ki, Uca Allahın göstərdiyi üslub ağıllı və mülayim bir üslubda dialoq qurmaqdır. Tikanlı sözlərlə, emosional və sərt çıxışla, qəzəbli və nifrətedici nitqlə qarşıdurma yaratmaq deyildir. Quranın mövzumuzla aid digər ayələri də göz önünə alındıqda, bəlli olur



ki, ağıllı və yumşaq üslub bütün peyğəmbərlərin ortaq xüsusiyyəti-dir. Belə ki, Allah-Taala “Tövbə” surəsinin 114-cü ayəsində Həzrət İbrahimi “Doğrusu İbrahim çox yalvaran, dua edən və yumşaq xasiyyətlidir”, – deyə tərifləyir. “Ali-İmran” surəsinin 159-cu ayəsində isə Həzrət Peyğəmbərin əxlaqından bəhs edərkən onun yumşaqxasiyyətlili, hər cür qaba rəftardan uzaq biri olduğunu diqqətə çatdırır: “(Ya Rəsulum!) Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla (döyüşdən qaçıb sonra yanına qayıd-anlarla) yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba, sərtürekli olsaydın, əlbəttə, onlar sənəin ətrafından dağılıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə...”.

Tədqiqatlar zamanı sübut olunmuşdur ki, radikalizmin əsas xüsusiyyəti qəzəbli və nifrətedici üslubdur. Bu üslub radikal şəxslə-

rin danışığında, yazılarında, hərəkət və davranışlarında çox qabarıq tərzdə ortaya çıxır. Halbuki qəzəb və nifrət müsəlmanın əlaməti ola bilməz. Uca Allah “Ali-İmran” surəsinin 134-cü ayəsində möminləri tərifləyərkən “O müttəqilər ki, bolluqda da, qıtlıqda da xərcləyər, qəzəblərini udar və insanların günahlarından keçərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevər”, – deyər buyurur.

Bütün bu deyilənlərin fonunda belə qənaətə gəlmək olar ki, hər bir müsəlmanın vəzifəsi, sadəcə, həqiqəti çatdırmaq, insanları bu həqiqətlərə dəvət etməkdir. İnsanların bunu qəbul edib-etməmələri, tamamilə onların vicdanlarına qalmış bir məsələdir. Allah-Taala bu həqiqəti yenə Quranda vurğulamaqla dində məcburiyyət olmadığını xəbər verir. Beləliklə, nə insanların iman edib müsəlman olmaları, nə də müsəlman olanların

ibadətləri yerinə yetirmələri və ya günahdan qaçmaları üçün heç bir məcburiyyət edilə bilməz. Sadəcə, öyüd verilə bilər. Uca Allah müsəlmanların “zalım”, “zorakılıq edən” olmadığını Həzrət Peyğəmbərə xitabən vəhy etdiyi bəzi ayələrində belə bildirmişdir: “Biz onların nə dediklərini çox gözəl bilirik. (Ya Peyğəmbər!) Sən onlara zor edən (onları zorla imana gətirən) deyilsən. Sən Mənim təhdidimdən (əzabımdan) qorxanlara Quranla öyüd-nəsihət ver!” (“Qaf” surəsi, 45-ci ayə).

“De ki: “Ey insanlar, şübhəsiz ki, sizə Rəbbinizdən haqq gəlmişdir. Kim hidayət taparsa, o ancaq özü üçün hidayət tapmışdır. Kim yolunu azarsa, o da, öz əleyhinə azmışdır. Mən sizin üçün bir vəkil deyiləm” (“Yunus” surəsi, 108-ci ayə).

Bütün müsəlmanların Quranın ruhuna əks olan sərt, qəzəbli, ra-



dikal üslubdan uzaq durması, bunun əvəzində Allahın Quranda təriflədiyi elmi, yumşaq, sakit və sevimli üslubu mənimsəməsi lazımdır. Müsəlmanlar mükəmməllikləri, ortayollu olmaları, təvəzökarlıqları və sakitlikləri ilə bütün dünyaya nümunə olmalı, insanları özlərinə və əxlaqlarına heyran qoymalıdırlar. Sadəcə, bu sahələrdə deyil, elm, mədəniyyət, sənət, texnologiya kimi sahələrdə də böyük işlər görməli, elmi kəşfləri və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə dünyaya nümunə olmalıdırlar. İslamı insanlara təbliğ etməyin, İslama qarşı olan fikirlərlə mübarizə aparmağın da yolu məhz bu saydığımız anlayışlardan keçir. Uca Allah “Nəhl” surəsinin 125-ci ayəsində bir müsəlmanın digər insanlara qarşı tətbiq edəcəyi üslubun necəliyini aydın şəkildə bildirib: “Rəbbinin yoluna hikmətlə və gözəl öyüdlə çağır və onlarla ən gözəl bir şəkildə mücadilə et. Şübhəsiz ki, sən Rəbbin yo-

lundan azanı da, hidayətə qovuşanı da biləndir”.

Həzrət Peyğəmbər də mübarək kəlamlarında qaba rəftarın, kobudluğun müsəlmana yaraşmayan hərəkət olduğunu, hər bir müsəlmanın mülayim və xoşxasiyyət olmasının zəruriliyini aşağıdakı hədislərində belə vurğulamışdır: “Şübhəsiz ki, Allah mülayimdir və mülayimliyi sevir. Mülayimlik üçün verdiyini şiddət və ya başqa şeylərə vermir”. “Hər hansı bir işdə mülayimlik olarsa, o həmin iş bəzəyər. Hər hansı bir işdə mülayimliyin olması isə o işə eyib gətirər”. “Mülayimlikdən məhrum olan xeyirdən də məhrum olar”.

Bütün bu qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, müsəlman hansı məzhəbə mənsub olursa-olsun, heç vaxt təəssübkeşcəsinə davranmamalı və radikal hərəkətlərdən uzaq olmalıdır. Əks halda, müsəlman təkfirçiliyə meyillənəcək və nəhayət, təkcə ictimai asayışı deyil, eyni zamanda,

cəmiyyətin nizamını da pozmuş olacaqdır. Cəmiyyətdə ictimai asayışı pozmaq, insanlar arasında fitnə-fəsad salmaq, ikitirəlik yaratmaq Uca Allahın qəti qadağan etdiyi əməllərdəndir. Allah-Taala “Bəqərə” surəsinin 191-ci ayəsində cəmiyyətdəki asayışı pozanları və insanlar arasına fitnə salanları belə təhdid edir: “Onları (Məkkə müşriklərini) harada gör-səniz, öldürün. Sizi çıxartdıqları yerdən (Məkkədən) siz də onları çıxardın. Fitnə (müşriklərin fitnəsi) qətdən daha şiddətlidir. Onlar sizinlə Məscidülhəram yanında vuruşmayınca, siz də onlarla orada vuruşmayın! Əgər (orada) sizinlə vuruşsalar, siz də onları öldürün. Kafirlərin cəzası ancaq budur!”. Ayədən də belə görünür ki, fitnə-fəsad çıxaranların cəzası kafirlərin cəzası kimi çox ağırdır və onlar fitnə-fəsaddan əl çəkmə-sələr, cəzalandırılmalıdırlar.

*Material Quran və hədislər əsasında hazırlanıb*





**Elat Abdurrahmanov,**  
Aii-nin IV kurs tələbəsi

*“O kəslər ki, Allaha iman gətirmiş və qəlbləri Allahu zikir etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəlblər (möminlərin ürəkləri) yalnız Allahu zikir etməklə aram tapar!”.*

“Rəd” surəsi, 13/28

Lügətdə “bir şeyi yada salmaq, xatırlamaq” mənasına gələn “zikr” sözü “zəkərə” felinin məsdəridir. Dini ədəbiyyatda “Allahu xatırlamaq və yaddan çıxarmamaqla qəflətdən və unutmaqdan xilas olmaq” mənasında işlədilir.

“Zikr” sözü Qurani-Kərimdə üç yüzə yaxın yerdə keçir. Uca Allah Qurani-Kərimin bir çox ayəsində Allahu zikir etməyi buyurmuşdur. Bir ayədə Allah-Taala belə deyir:

*“Belə olduqda siz (itaətlə) Məni xatırlayın ki, Mən də sizi yada salım! Mənə şükür edin, Məni inkar etməyin!!”* (“əl-Bə-qərə”, 2/152).

Bəli, zikr xatırlamaqdır. Allahu xatırlamaq müxtəlif şəkillərdə ola bilər. Quran oxumaq, dua etmək, istiğfar etmək, təfəkkür etmək, “əlhəmdülilləh” demək, şükür etmək zikrdir. Gündəlik həyatımızda işlərimizə davam edərkən belə, həmin anda bizə düşən İlahi bir vəzifənin olduğunu xatırlayıb, həmin əməli yerinə yetirmək də zikr hesab edilir. Bəzi hallarda

## QƏBLƏRİMİZ NECƏ RAHATLIQ TAPIR...

nəfsimizin və şeytanın bizi mənfi, pis yerlərə və yaxud işlərə dəvət etdiyi anda, “Mən Rəbbimdən qorxuram”, – deyərək iç dünyamızdakı bir müsahibə və qəlbimizin bizi nəfsimizin şərindən müdafiə etməsini də zikr hesab edə bilərik.

Zikrin mənəvi faydaları saymaq la qurtarmaz. Haqq dostlarından birinin duasında “Ey Rəbbim, bizi nəfsimizlə baş-başa buraxma, bizi nəfsinə tabe olanlardan deyil, nəfsinə qalib gələnlərdən et”, – deməsi işin mənəvi tərəfinin bariz nümunəsidir. Zikr edən insan özünü güvəndə hiss edər və rahat olar. Zikr insanın üzünü və qəlbini nurlandırır. Zikr sayəsində insanın dilindən pis sözlər təmizləndiyi kimi, zikrə davam edən insan qəlbindəki sıxıntıdan aram tapıb yüngülləşər.

Uca Allah, iki cahan nuru Həzrət Peyğəmbəri (s.ə.s.) Allahu çox zikir etməyin ən kamil örnəyi olaraq bizə təqdim etmişdir. Allahın Rəsulu “qorxu, ümid, sıxıntı, rahatlıq kimi hallarda və yaxud işləyəndə, oturanda, yeriyəndə, gecə, gündüz, bir sözlə, hər bir durumda zikr halında idi. Əshabına və ümmətinə də Onun kimi olmağı tövsiyə etmişdir.

Zikr – şeytanı uzaqlaşdırır. İnsanın qəlbində baş verə biləcək sıxıntıları aradan qaldırır. Ruzisini çoxaldar, səadət və qurtuluş yolunu açar. İnsan çox zikir etməklə də Allahın sevgisini qazanmış olar.

Zikr etməyin mənəvi faydaları olduğu kimi, psixoloji faydaları da vardır. Zikr edən insanın düşüncələrində baş verən neqativ hallar aradan qalxar, həyata və gələcəyinə dair ümidi, inamı artar.

Ümumiyyətlə, qəlb sevgi ilə dolar və insanlara gözəl baxma fürsəti yaranar. Bir sözlə, zikr edən şəxs Allaha yaxın olar və Onun sevgisini hiss edər.

Zikr etmək möminin qəlbində coşqu yaradar. Dili Allah sevgisini tərənnüm edər. Qəlbın əməli sevgidir, sevidiyini bilməkdir. Zikr də bizlər üçün bu sevginin şükürüdür. Elə isə zikri qəlbın əməli hesab etmək olar. Əgər insan iklas və səmimiyyətlə zikr edərsə, hər şeyin Allahu zikir etdiyini duyar. Zikr – bu dünyadakı hər şeydən dəyərlidir.

Rəvayət olunur ki, bir gün Uca Allah Həzrət İbrahimi imtahan etmək üçün Cəbrayıl (ə) insan cildində göndərir. Cəbrayıl (ə) Həzrət İbrahimdən bir qoyun istəyir. O da qoyunu verərək qarşılığında Allahu zikir etməsini istəyir. Cəbrayıl (ə) mələk olmağın verdiyi iklasla elə bir “Lə iləhə illəllah” deyir ki, Həzrət İbrahim bundan təəccüblənərək, “Mən indiyə qədər belə bir zikr eşitmədim, bir dəfə daha desən, sürünün yarısını verərəm”, – söyləyir. Cəbrayıl (ə) “Lə iləhə illəllah” zikrini təkrar edir. Həzrət İbrahim bir dəfə daha da söylərsə, bütün sürünü ona bağışlayacağını söyləyir. Həzrət İbrahim sürünü təhvil verərkən Cəbrayıl (ə) “Mən Cəbrayılam, səni imtahan üçün gəlmişdim. Sürün sənə üçün xeyirli olsun”, – deyərək buyurur. Həzrət İbrahim isə öz növbəsində, “Allah adına verdim bir şeyi geri almaram”, – deyərək sürünü paylayır.

Verilmiş nümunədən aydın olur ki, insanın qəlbi daim Xaliqin zikrinin arzusundadır. Allah sevgisi olduqda isə hər şeyindən keçməyə hazır olmaqdır.



Allahı zikr əvvəlcə dil ilə başlayır, sonra qəlbə enir və yerləşir, oradan da əzalara yayılır. Zikrin qəlbə enməsi, Allaha qarşı qəlbin diqqətli və oyanıq olmasıdır. Dil ilə yad etməyə “zikr” deyilməsinin səbəbi isə qəlbin zikrə dəlaləti və şəhadəti üçündür. Bir qüdsi hədisdə buyrulur: “Allah-Taala qiyamət günü üzləri aydın, inci minbərler üstündə oturan və hər kəsin qibtə etdiyi bir qövmlə göndərəcəkdir ki, onlar nə peyğəmbərlər, nə də şəhidlərdir”. Dərhal bir bədəvi dizləri üstünə çöküb, Peyğəmbərimizə (s.ə.s.) yalvardı: “Nə olar, onları bizə də, biz də bilək”. Cavabında isə Allahın Rəsulu (s.ə.s.) belə buyurdu: “Onlar müxtəlif qəbilələrdən, fərqli ölkələrdən Allah üçün bir-birini sevib bir araya

gələn və Allahı iklasla zikr edənlərdir”.

Qüdsi hədisdən gəldiyimiz nəticə budur ki, əgər biz Uca Allahı zikr edərikse, o da savab və məğfirətlə bizi yad edir. Belə ki, Allahı haramlardan uzaq durmaq ilə zikr etsək, Allah bizə halalları asanlaşdırar.

Allahı sevərək, istəyərək, arzulayaraq, qorxaraq və rəhmətini umaraq zikr etməliyik. Digər bir hədisi-şərifdə belə buyrulur: “Qafillər arasında Allahı zikr edən şəxs müharibədən qaçanların arxasında döyüşən kimsədir. Qafillər içində Allahı zikr edən şəxs qurumuş ağacda yaşıl budaq kimidir. Qafillər arasında Allahı zikr edən şəxs qaranlıq evdəki lampa kimidir. Qafillər arasında Allahı zikr edənə Allah ölməz-

dən əvvəl cənnətdəki yerini göstərər”.

Gündəlik həyatımıza isə düstur olaraq, Həzrət Peyğəmbərimizdən zikrə dair rəvayət olunan bu hədisi-şərifə tətbiq edə bilərik: “Bir nəfər Peyğəmbərimizdən (s.ə.s.) soruşdu: “Ey Allahın rəsulu, xeyir qapıları çoxdur. Hər birini yerinə yetirməyə imkan yoxdur. Mənə tək bir şey de, onu edim. Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) belə buyurdu: dilin daim Allahı zikr etməklə yaş qalsın!” (Tirmizi).

Zikrdən üz çevirənlərə gəldikdə isə Uca Allah Qurani-Kərimdə onlar haqqında belə buyurur: **“Hər kəs Rəhmanın zikrindən boyun qaçırsa, Biz ona şeytanı ürcah edərik və onun (şeytanın) yaxın dostu olar”** (“Zuxruf” surəsi, 43/36).





**Asaf Qanbarov,**  
s.f.d., dos.,  
Aİ-nin dekan müavini

Müasir dövrdə dini tolerantlıq məsələsi bütün dünyada aktual problemlərdən birinə çevrilib. Bu mənada, müstəqillikdən sonra Azərbaycanda da dini tolerantlığın qorunması və inkişafı dövlət-din münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilən siyasətin prioritetlərindən birini təşkil edir.

Qeyd edilməlidir ki, İslam dini

Azərbaycanda yaşayan millətlərin vahid xalq kimi formalaşması prosesində mühüm rol oynadığı kimi, bu ərazidə dini tolerantlıq ənənəsinin də əsasını qoyub. İslam dininin təsiri altında ölkəmizdə tarixən formalaşmış dini tolerantlıq və dözümlülük ənənəsi Azərbaycan cəmiyyətini səciyyələndirən həyat tərzinə çevrilib. Bu baxımdan, tolerantlıq ənənəsini təhdid edən radikal dini cərəyanların yayılması, sosial dəyişikliklərin gözlənilməyən bəzi mənfi nəticələri və digər problemlərin aradan qaldırılması, beləliklə, tolerantlıq ənənəsinin qorunub-saxlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, radikalizmlə müba-

rizə çərçivəsində milli-mənəvi dəyərləri əsas götürən dini maarifləndirmə, eyni zamanda, çoxmədəniyyətli cəmiyyətin inkişafı üçün zəruri olan sosial, mədəni, hüquqi şəraitin təmin edilməsi də mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda tolerant dini mühitin yaranmasında, zənnimizcə, iki mühüm amil – dünyəvi dövlətçilik ənənəsi və nisbətən homogen dini-mədəni sosial struktur xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyəvi dövlətçilik ənənəsi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmağa başlayıb, Azərbaycan maarifçiliyi və ictimai-fikir tarixində mühüm yer tutur.





Məlum olduğu kimi, dünyəvi dövlətçilik ənənəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə zirvəyə çataraq sovet dövründə də davam edib. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi dünyəvi dövlətçilik ənənəsi üzərində bərqərar olunub. Hal-hazırda dünyəvilik dini etiqad azadlığının təmin olunması, dinlərarası bərabərlik və tolerantlıq mühitinin möhkəmləndirilməsinin vacib şərtlərindən biri hesab olunur.

Dünyəvi dövlətçilik ənənəsi cəmiyyətin nisbətən sekulyarlaşması üçün zəmin yaradır: din, əsasən, fərdi məsələyə çevrilir, bununla belə adət-ənənələrdə canlılığını

qoruyub saxlayır. Bu baxımdan, Azərbaycan cəmiyyətinin sekulyarlaşmış cəmiyyət olması diqqəti cəlb edən məqamlardan biridir. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizdə dünyəvi dövlətçilik ənənəsinin möhkəm sosial bazası mövcuddur. Belə ki, Pyu (Pew Research Center) Araşdırma Mərkəzinin İslam dünyasında insanların islamçı ideologiyaya münasibətini araşdıran empirik tədqiqatda Azərbaycanın dünyəvi dövlət quruluşunu ən çox dəstəkləyən ölkə olduğu müəyyən edib. Həmin tədqiqatda Azərbaycan 36 müsəlman ölkəsi arasında dünyəvi qanunlara görə idarə olunan dövlət quruluşuna münasibətdə ən yüksək yer tutub: rəyi soruşulanların, sadəcə, 8%-i dini

qayda-qanunları ilə idarə edilən dövlət quruluşunu dəstəklədiyini bildirib. Bu, Azərbaycanda sekulyar dünyagörüşün ictimai müstəvidə də geniş yayıldığını göstərir.

Dini tolerantlığın ikinci mühüm amili hesab etdiyimiz homogen dini-mədəni mühit isə sekulyarizmin təsiri altında dinin ictimai əhəmiyyətinin azalması, dini dəyərlərin daha çox adət-ənənələr formasında təzahür etməsi, xalq din-darlığının yayılması nəticəsində müxtəlif dini konfessiyaların bir-birinə yaxınlaşması ilə bağlıdır. Bu xüsusi də qeyd edilməlidir ki, müstəqillikdən sonra dini konfessiyaların sayının artması dini-mədəni sosial strukturun nisbətən dəyişilməsinə və ictimai müstəvidə dini plüralizmin inkişafına səbəb olub. Şübhə yoxdur ki, cəmiyyətin dini baxımdan müxtəlifləşməsi təbii haldır, lakin dini müxtəlifləşmə və plüralizm dinlərarası münasibətlərə mənfi təsir göstərməməlidir. Buna görə də dini təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi üçün dinlərarası tolerantlıq ənənəsinin qorunub-saxlanması vacibdir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanda dini və milli dəyərlərin dirçəlişi prosesi sürətlənib. Qeyd edək ki, müstəqilliyin ilk illərində tarixi-dini dəyərlərə qayıdış prosesi ilə yanaşı, dini konfessiyaların sayında və miqyasında da əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə edilməyə başlanıb. Bəzi radikal dini qrupların təsiri altında bu proses dini tolerantlıq mühitinə mənfi təsir göstərirdi. Son dövrlərdə həyata keçirilən tədqiqatları nəzərdən keçirdikdə görürük ki, din-darlaşma prosesi nisbətən sabit xarakter alıb, dövlətin din siyasəti nəticəsində dinlərarası və konfessiyalararası tolerant mühit təmin edilib.





Azərbaycanda dini tolerantlığın göstəricilərindən biri də dövlətin din siyasətində dini azlıqlara olan münasibətdə təzahür edir. Azərbaycan xalqının konfessional müxtəliflik baxımından tərkibinə nəzər saldıqda, görürük ki, əhalinin böyük çoxluğu müsəlmanlardan ibarətdir. Dini azlıqlara gəlicə, tarixən Azərbaycanda yaşamış müxtəlif xristian və yəhudi icmalarının ardıcılıarı ənənəvi dini konfessiyalar arasında mühüm yer tutur.

Azərbaycan xalqının 96%-nin müsəlmanlardan ibarət olmasına baxmayaraq, dövlətin bütün dinlərə bərabər münasibət bəsləməsi aydın nəzərə çarpır. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti hər il İslam dinində müqəddəs sayılan günlər və bayramlar münasibətilə xalqı təbrik etdiyi kimi, digər dinlərə mənsub olan vətəndaşların da müqəddəs bayramlarını rəsmi şəkildə təbrik edir. Ümumilikdə, ölkədə mövcud olan bütün dinlərin hüquqları qorunur və onların fəaliyyəti üçün hər cür şərait yaradılır.

Ölkəmizdə dövlətin dinə münasibəti dinlərarası bərabərlik prinsipinə əsaslanır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda dövlətin rəsmi dini yoxdur. Buna baxmayaraq, din ilə bağlı məsələlərdə dövlət vətəndaşların tələblərinə laqeyd deyil, müvafiq dövlət qurumları vasitəsilə dini ehtiyac və tələblərə cavab verir. Dövlət dini qurumların sosial xidmətlər, ictimai layihələrlə bağlı fəaliyyətini dəstəkləmək işində də bərabərliyə xüsusi diqqət yetirir. Belə ki, dini icmaların sosial layihələrinin maliyyə yardımları ilə təmin olunmasında dövlət həm İslam, həm də qeyri-İslam dini icmalarına bərabər maliyyə yardımları ayırır.

Məlum olduğu kimi, bu dini konfessiyalara dövlət siyasətində

hər hansı ayrı-seçkilik və ya məhdudiyyət tətbiq edilmir. Onlar İslam dini icmaları ilə eyni hüquqlara malikdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dini konfessiyalara göstərilən maddi yardımlar, dini ibadət yerlərinin inşası və digər sahələrdə dini azlıqlara bərabər münasibət göstərilir. Məsələn: Azərbaycan Hökuməti tərəfindən dövlət büdcəsi hesabına 1997-ci ildə gürcü yəhudilərinin sinaqoqunun inşası, 2007-ci ildə Pravoslav Xristian Kilsəsinin əsaslı təmiri, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Bakıda yəhudi uşaqlar üçün Tədris Mərkəzinin təsis edilməsi və s. fəaliyyət dini azlıqlara, qeyri-İslam dini icmalarına göstərilən bərabər və heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilməyən münasibətin bariz nümunəsidir.

Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, ölkədə yaşayan yəhudi icmaları dini azadlıqlarına sahib olmaqla yanaşı, beynəlxalq yəhudi təşkilatları ilə əlaqələr yaradaraq, özlərinin təhsil, mədəniyyət və dini tədris müəssisələrini, qeyri-hökumət təşkilatlarını, o cümlədən mətbuat orqanlarını yaratmaq üçün bütün imkanlara malik olublar. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda uzun tarixi keçmişə malik yəhudi və xristian icmaları xalq arasında heç bir ayrı-seçkiliyə və dözümsüzlüyə məruz qalmayıb. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda heç vaxt antisemitizm təmayülləri mövcud olmayıb.

Azərbaycanda tarixən müxtəlif məzhəblər və dinlər arasında qarşılıqlı hörmət və həmrəylik mövcud olub. Azərbaycanda heç vaxt dini və məzhəbi zəmində qarşıdurmalar, dini çəkişmələr baş verməyib. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycanda məzhəblərarası tolerantlığın dərin tarixi kökləri vardır.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixinə nəzər saldıqda, aydın şəkildə görürük ki, Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsində və milli dövlətçiliyin bərqərar edilməsi istiqamətindəki fəaliyyətində müxtəlif məzhəblərə mənsub ziyalılar, maarifçilər və ictimai xadimlər birgə fəaliyyət göstərir, din və məzhəb fərqliliyini nəzərə almadan Azərbaycançılıq ideyaları ətrafında birləşiblər.

Günümüzdə aydın nəzərə çarpır ki, dini tolerantlıq ənənəsi Azərbaycan xalqının ən qiymətli dəyərlərindən biridir. Ölkəmizdə dini tolerantlıq ənənəsi bir tərəfdən qorunur və inkişaf etdirilir, digər tərəfdən isə bu ənənənin tarixi kökləri və nəzəri əsasları ətraflı öyrənilir. Məsələn: dini tolerantlığın inkişafı məqsədilə, 2016-cı il 15 yanvar tarixində Heydər Məscidində şiə və sünni dindarların birgə iştirak etdikləri Vəhdət namazı icra olundu. Həmin tarixdən etibarən Vəhdət namazı konfessiyalararası dostluq və dini tolerantlığın simvolu kimi ənənəyə çevrilib. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan fərqli məzhəblərə mənsub dindarların birlikdə ibadət etdikləri azsayda müsəlman ölkələrindən biridir.

Deyilənləri əsas götürərək, Azərbaycanın dinlərarası və məzhəblərarası münasibətlər modelinin dünyanın bir çox müsəlman ölkəsi üçün nümunə təşkil etdiyi vurğulanır. Nəticə olaraq, bir daha vurğulanmalıdır ki, Azərbaycanda həyata keçirilən din siyasətinin prioritetlərini, bir tərəfdən, bütün vətəndaşların, o cümlədən, dini azlıqların dini etiqad azadlığını təmin etmək, digər tərəfdən, dini təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan dini tolerantlığın bərqərar edilməsi təşkil edir.





**Nərgiz Əliyeva,**  
**Ail-nin III kurs tələbəsi**

İsrailoğulları Misirdə qul kimi yaşadıkları zaman, dövrün Misir fironu bir yuxu gördü. Rəyasını yozan kahinlər tezliklə İsrailoğullarından bir oğlan uşağının anadan olacağını və həmin uşağın Fironun taxtını əlindən alacağını dedilər. Bu xəbər Fironu təşvişə saldı. Firon İsrailoğullarından həmin il doğulmuş bütün oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr etdi. Həzrət Musa elə həmin il dünyaya göz açmışdı. Onu gizli şəkildə dünyaya gətirən anası Allahın vəhyi ilə bir səbətin içinə qoyub Nil çayına atdı. Fironun adamları səbəti götürüb saraya apardılar. Firon uşağı övladlığa götürdü.

Sarayda böyüyən Həzrət Musa bir gün şəhərə gedir. Şəhərdə gəzərkən bir israili ilə bir misirlinin mübahisə etdiklərini görür. Həzrət Musa israiliyə kömək etmək məqsədi ilə mübahisəyə müdaxilə edir və misirliyə əl qaldırır bir şillə vurur. Bunun nəticəsində adamı bilmədən öldürmüş olur. Fironun onu cəzalandırmasından qorxan Həzrət Musa Misirdən Mədinəyə gedir. Orada Mədyən kahini Yetronun yanında işləməyə başlayır. Bir müddətdən sonra onun qızı ilə evlənir. Bir gün Yetronun qoyunlarını otararkən Allah Horeb dağında yanan bir kolluqdan Həzrət Musaya xitab edir və ona İsrail-

## HƏZRƏT MUSANIN QANUNLARI

oğullarını Misirin əsarətindən xilas etmək vəzifəsini verir. Qardaşı Harunu da ona köməkçi təyin edir. Bu, həm də Həzrət Musanın peyğəmbərlik vəzifəsinin başlanğıcı sayılır.

Həzrət Musa Allahdan bu vəzifəni aldıqdan sonra Misirə getdi və Fironun xalqı-qövmü İsrailoğullarını azad etməsini istədi. Qurani-Kərimdə bildirildiyinə görə, onu tək Allaha inanmağa dəvət etdi. Lakin Firon İsrailoğullarını azad etməmək mövzusunda qəti qərarlı idi. Bundan sonra Misirdə çox sayda fəlakət baş verdi.

Nəhayət, misirlilərin də təzyiqi ilə Firon qərarından geri çəkildi. Həzrət Musa İsrailoğulları ilə bərabər Misirdən çıxaraq, üç ay sonra Sinaya çatdı. Orada Allah yəhudilərin əsas prinsiplərini meydana gətirən On əmrini iki lövhədə yazılı halda Həzrət Musaya verdi, həmçinin Sina dağında yəhudilərin Müqəddəs Kitabı Tövrat Həzrət Musaya nazil olub.

Bu On əmr yəhudi etiqadına görə Həzrət Musanın dininin əsas prinsipləridir. Onlardan birinci dördü insanın Allah ilə olan münasibətinin hansı əsaslar üzərində qurulacağını bildirir. Geri qalan altı əmr isə insanın ətrafındakılarla olan münasibət şəklini təyin edirdi.

Sinadakı bu vəhy hadisəsindən sonra Həzrət Musa əcdadları - Həzrət İbrahimə, Həzrət İshaqa və Həzrət Yaquba vəd edilmiş olan müqəddəs torpaqlara, yəni Arzi Məvuda getmək üçün İsrailoğulları ilə bərabər yola düşdü. İsrailoğulları bu köç ərəfəsində tez-tez üsyan edərək Həzrət Musanın işini çətinləşdirirdi. Allah çıxardıqları üsyanlara görə bir neçə dəfə onları cəzalandırdı. Ən böyük cəza isə qırx il səhrada gəzmələri idi. Mi-

sirdən çıxan birinci nəsil səhrada tələf oldu. Bu hadisələr həm Tövratda, həm də Qurani-Kərimdə təfərrüatlı şəkildə bildirilir. Misirdə çıxan birinci nəsilədən yalnız iki nəfər Yəfunnənin oğlu Kaləb ilə Nuhun oğlu Yeşu vəd edilən müqəddəs torpaqlara çatdı. Tövratda keçdiyinə görə, Həzrət Musa etdiyi kiçik günahdan ötrü müqəddəs torpaqları görə bilmədi.

Həzrət Musa peyğəmbərliyi dövründə Allahın vəhy etdiyi ayələri bir kitaba çevirdi və onu iki lövhə ilə birlikdə Əhd Sandığının (Tabutul-ahd) içinə qoydu. Bu Əhd Sandığını İsrailoğulları köç yolunda həmişə özləri ilə daşıdılar. Həzrət Musa yüz iyirmi yaşında (120) Moab diyarında vəfat etdi və orada dəfn edildi.

Həzrət Musanın peyğəmbərliyi dövründə yəhudi dininin böyük hissəsi təşəkkül etdi. Etiqad, ibadət, əxlaq və hüquqla əlaqəli qaydalar müəyyənləşdirildi. Ayrıca İsrailoğulları müqəddəs torpaqlarda məskunlaşarkən quracaqları dövlətin strukturu da təyin olundu. Dediymiz kimi, On əmr (İbrani dilində: *תורה* romanizə: Aset ha-Dibrot) və ya Dekalogos, Yəhudiliyə görə Sina dağında Musaya vəhy edildi və YHVH-nin İsrailoğullarına əmr edilən on ədəd əmr ilk qanunlardan sayılır (Çıxış 20:2/17; Təsbit 5:6/21 olmaqla Tanaxın iki kitabında On əmr mətni yer alıb).

Müqəddəs Kitabda yer alan bir yəhudi inancına görə, Tövrənin ilk beş kitabı Musaya vəhy edilən, On əmr isə iki lövhə (daş sütun) olaraq Yəhovanın öz əli ilə yazılaraq Musaya verilən bir kitabədir. Alimlər On əmrin hansı dövrə aid olduğu və kim tərəfindən yazıldığı məsələsində ortaq qərara sahib deyillər.

Modern dövrün tarixçiləri On əmrin təxminən Hitit və ya Mesopotamiya qanunlarına əsasən əks olunduğunu qeyd etmişlər. Qurani-Kərimin “İsra” surəsinin 101-ci ayəsində **“Biz Musaya doqquz aşkar möcüzə verdik. İsrailoğullarından soruş; Musa onların yanına gəldikdə, Firon ona “Ey Musa! Mən sənin ovsunlandığını zənn edirəm”, - demişdir ”.** Doqquz ayə deməsinin səbəbi şənbə günündə heç kimin heç nə etməməsinə görədir.

Bəzi ayələrdə İsrailoğullarının çoxunun sonralar Allaha verdikləri sözlərə əməl etmədikləri, həmçinin, Həzrət Peyğəmbərin zamanında da bu hökmlərə əməl etmədikləri bildirilir. On əmrdə olanlar İslam dünyasında da mövcud olub. Yəni orada göstərilən qanunlar və qaydalar İslam dünyasında da keçərlidir. Məsələn: zina etməmək (“Nur”, 24/30-31); yalan yerə şahidlik etmək və tamah salmaq (Bəqərə 2/83; Nisa 4/36); Ana-Ataya hörmət (“Bəqərə”, 2/83; “İsra”, 17/23); insan öldürməmə (“Bəqərə”, 2/84; “Maidə”, 5/32).

#### Səbəb: On əmr

Həzrət Musaya verilən On əmrdə nələr qeyd olunub:

1) Allah təkdir.

Səni Misir diyarından, əsarət evindən çıxaran Tanrı mənəm. Məndən başqa heç bir Tanrı olmayacaq. Tanrın YHVH-dən başqa ilah(lar)ın olmayacaq.

2) Özünə yuxarıda - göydə, aşağıda - yerdə və ya dərinlərdə - yer altında yaşayan bütələr yaratmayacaqsan.

Onlara əylməyəcəksən və onlara ibadət etməyəcəksən.

3) Tanrı YHVH-nın adını boş yerə çəkməyəcəksən.

4) Həftənin bazar gününü Allaha həsr edin.

Həftənin altı günü işləyib



dünyəvi işlərini yerinə yetirəcəksən, həftənin son günü - yeddinci gün müqəddəs Şabat günündə olarsa, heç bir iş yerinə yetirməyəcək və Tanrı YHVH-ya ibadət edəcəksən. O gün Səbt adlanır.

5) Ana və atana hörmət edəcəksən.

Hörmət etməyi, göstərməyi hər zaman həyatımızda bacarmalıyıq. Hər şeydən əvvəl uşaq olduğumuz vaxtlardan ata-anamıza hörmətlə yanaşmalıyıq. Onlara hörmət edilərsə, onların bir sözünü iki etmiriksə, Tanrı tərəfindən mükafatlandırılır.

6) Adam öldürməyəcəksən.

Biz də bilirik ki, ən balaca varlığı belə öldürmək müqəddəs kitablarda qadağan edilib. Allahın verdiyi canı ancaq Allah ala bilər. Bəndə nə karədir ki, Allahın verdiyi cana qəsd və zərər yetirsin. Mərhəmətsizlikdir bu davranış. Allahın verdiyi canı alaraq, həm də o insanın yaxınlarına da ağrı-acı yaşatmış oluruq.

7) Zina etməyəcəksən.

Evlilikdə əsas ilkin təməl şərtlərdən biri də kişi və xanımın birbirinə sədaqəti, hörməti və bağlılığıdır. Sədaqətin olmadığı yerdə güvənsizlik baş qaldırır. Bu güvənsizlik nəticəsində ailə dağılır. Bu cür halların olmaması üçün bu əmr verilmişdir.

8) Oğurluq etməyəcəksən.

Zəhmətsiz qazanılan pul halal deyildir. Əziyyət çəkmədən, başqasının zəhmətinə, qazancına əl atmaq günah sayılır.

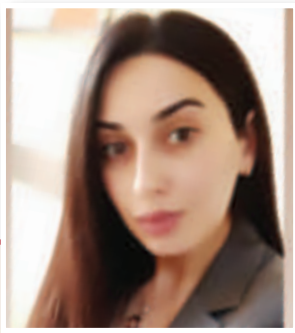
9) Qonşuna görə yalandan şahidlik etmə.

Yalan yerə edilən şahidlik digər insana qarşı olunan ən böyük haqsızlıqlardan biridir.

10) Qonşunun heç bir şeyinə tamah salmayacaqsan.

Bu həyatda istisna vəziyyətlər xaricində hər kəs çəkdiyi əziyyətin bəhrəsini gec-tez görür. Başqasının malına tamah salmaq, göz dikmək, sadəcə olaraq, boş bir hərəkətdir. Bu hərəkətlə insanın yalnız özünə ziyanı var. Bu hərəkət insanlar arasında fitnə və həsəd yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. “Onda var, niyə məndə yoxdur” - deməkdənsə, çalışıb-qazanmaq kimi gözəl şey yoxdur həyatda. Bu əmr ilə o, insanları işləməyə təşviq edir.

Nəticə etibarilə arxeoloq Emmanuel Anati bu On əmrin 12 sütun və 12 qəbilədən ibarət olduğunu, İsrailoğullarının təmsilçisi olduğunu vurğulamışdır. Alternativ müqəddəs dağlarda ortaya çıxarılan hər iki arxeoloğun da çox sayda dəstəkçisi olub. İsraili arxeoloq isə, məsələnin uzun müddət daha çox müzakirələrə səbəb və ölkələrarası problem olmasını istəmədiklərini vurğulayıb.



**Aişə Baxşiyeva,**  
**Ail-nin əməkdaşı**

*(Əvvəli ötən sayımızda)*

Tərbiyə işi nə qədər ciddi proses olsa da, yolunu bildikdən sonra bir o qədər sadədir. Yəni tərbiyə işi heç bir valideyni qorxutmalı deyil. Bu işin əsas mahiyyəti, bir növ, uşağın özünü kəşf etməsinə və tanımasına yardım göstərməkdir. Buraya uşaqların maraqlarının öhdəsindən gəlmək, başqaları ilə ünsiyyət qurmağı bacarmaq, hisslərinə və düşüncələrinə uyğun davranış sərgiləmək və digər hərəkətlər daxildir.

Uşağı düzgün şəkildə tərbiyə etmək daha çox ailədəki mühitdən asılıdır. Övladınızı intizamlı böyütmək istəyirsinizsə, onu qətiyyənlə istədiyiniz kimi davranmağa məcbur etməyin. Uşağı “yaxşı” olmağa məcbur etmək olmaz. Aşılmaq istədiyinizi ona sadə dillə izah edərək öyrədə bilərsiniz. Sözsüz ki, uşaq hər hansı yanlış davranışına görə valideyn tərəfindən cəza görərsə, bir müddət o hərəkəti etməyəcəkdir. Lakin bu məsələnin kökündən həlli deyil. Uşağa qışqırmaqla, şiddət göstərməklə istədiyimizə nail ola bilmərik. Onlara nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu öyrətmək üçün birlikdə daha çox vaxt keçirərək, hər şeyi əyani şəkildə göstərməliyik. Psixoloqlar

## Uşaqların inkişaf xüsusiyyətləri - 4-7 yaş qrupu

bildirirlər ki, daim öz işləri ilə məşğul olan, stresli, iş problemləri ilə üzləşən valideynlərin övladları daha yaramaz olurlar. Unutmaq olmaz ki, uşaqlar daim öz valideynlərinin davranışlarını təkrarlayırlar. Bu onlara, eyni zamanda, əyləncəli də gəlir. Bu səbəbdən davranışlarından da zövq alırlar. Bu məsuliyyəti dərk edərək, necə davrandığımıza diqqət yetirməliyik, çünki uşaqlar hər şeyi “süngər” kimi çəkirlər.

### Uşaqların diqqətini müsbətə çevirməyin yolları

Uşaqlarla davamlı olaraq danışıqlar aparmaq lazımdır. Danışqları izahlı və nümunələr göstərərək etsək, daha doğru olar. Uşaqlar eşitdiklərindən daha çox gördükləri kimi davranmağı sevir. Uşağın diqqətini düzgün olmayan bir şeydən doğruya yönəltmək əslində çox sadə və asandır. Məsələn, əgər uşaq televizorun düymələri ilə davamlı olaraq oynayarsa və bu ona xoş gəliirsə, ona oynamaq üçün bu düymələri özündə əks etdirən oyuncaq almaq və ya televizora baxanda uşaqdan onu yandırmasını xahiş etmək lazımdır. Bu onun xoşuna gələcəkdir, çünki onlar üçün maraqlı olan hər şey çəkici gəlir. Əgər valideyn buna icazə verməzsə, o zaman uşaqda aqressiya yaranacaq və tək qalanda bunları təkbaşına edəcək, yaxud da onu sındırmağa cəhd edəcəkdir. Fikrimizi başqa bir nümunə ilə aydınlaşdıraraq. Əgər qız anasının kosmetika çantasıyla oynamaq istəyirsə, bu zaman ona rəngli boyalarla boyaya biləcəyi bir gəlincik və ya digər əyləncəli nəşə almaq lazımdır. Kosmetika

çantasının yeri qeyri-müəyyən olmalıdır ki, uşaq təkrar onu götürməyə cəhd göstərməsin. Onlardan tələb edilənləri minimuma endirməyə çalışılmalıdır. Tərbiyə və davranışlarına təsir edəcək məsələlərdə də ısrarlı olmaq məsləhətdir. Bu, sadə və anlaşıqlı yollarla uşaqlara təlqin edilməlidir.

Dörd-yeddi yaş qrupunda olan uşaqlar bu yaş dövründən başlayaraq, inkişaflarının “düşüncə” mərhələsinə keçməyə başlayırlar. Məhz buna görə də ətrafda baş verən bütün hadisələri, prosesləri diqqətlə izləyib, təhlil edib nəticə çıxarmağa çalışırlar. Bu yaş dövrü uşaqların həyatında yeni vərdislərə yiyələnmək, təhsil həyatına yavaş-yavaş addımlama dövrü kimi də xarakterizə oluna bilər. Belə ki, 3 yaşını bitirmiş uşaqlar aktiv həyatın bir parçasına çevrilməyə başlayırlar. Bu yaşdan onların bağçaya getmək, məktəbə-qədər kurslara yazılmaq, əlavə dərnek, məşğələlərə getmək və ən önəmlisi məktəbə getmək məsələsi gündəmdə olur. Məktəbə getmək uşaqlar üçün yeni həyat mərhələsinin başlanğıcı hesab edilir və bu, onlar üçün həm də ilk ciddi sınaqdır. Əgər əvvəllər bütün günü diqqətsiz oynaydırlarsa, birinci sinif şagirdi olduqdan sonra ciddi rejimə riayət etmək, tezdən durmaq, yarım gün dərstdə oturmaq və evdə ev tapşırıqları etmək məcburiyyətində qalırlar. Uşaqlar üçün müəyyən edilmiş həyat tərzini kəskin şəkildə dəyişdirmək çətinidir. Onların yeni olan bu kimi vərdislərə tez və rahat şəkildə adaptasiyası üçün öncədən hazır olmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə



ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmağa başlayırlar:

- ✎ əlin yazıya hazırlanması;
- ✎ qrafik məşqlər, kəsmə, kəlgələmə;
- ✎ hisslərin inkişafı;
- ✎ ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı;
- ✎ emosional sahənin inkişafı.

Psixoloqlar pedaqoqlarla birgə apardıqları araşdırmalarında əsasən, uşağın məktəb dövründəki inkişafını aşağıdakı mərhələlərlə izah edirlər:

1. Nitqin inkişafı –
  - ✎ nitqin formalaşması;
  - ✎ ardıcıl nitqin inkişafı;
  - ✎ dilin qrammatik quruluşunun inkişafı;
  - ✎ oxu bacarıqlarını məşq etmək.
2. Riyazi təsvirlərin formalaşması –
  - ✎ saymağı öyrənmək;
  - ✎ həndəsi fiqurlarla tanışlıq;
  - ✎ məkan təsvirlərini (yuxarı-aşağı, sol-sağ, daha çox - az) bilmək;
  - ✎ zaman anlayışlarına (dünən, bu gün, sabah, həftənin günləri, aylar, fəsillər) yiyələnmək.

3. Ali psixi funksiyaların inkişafı –

- ✎ diqqət;
- ✎ yaddaş;
- ✎ düşünmək.

Burada əsas iş evdə valideynlərin, digər müəssisələrdə (bağça, kurslar, dər-nəklər, məktəb və s.) təlim və tədris işlərini aparan şəxslərin öhdəsinə düşür.

Dörd yaşdan başlayaraq uşaqlar etdikləri yaxşı işlərin müqabilində tərif eşitmək istəyirlər. Yəni, davranışlarını



onları hissi təsirlərlə tərbiyə etmək öz effektini göstərəcəkdir. Təcrübə göstərir ki, valideynləri tərəfindən sevildiyini hiss edən uşaqlar daha xoşbəxt olurlar. Xoşbəxtliklərinin daimi olması üçün onlar sizi razı salmaqdan ötrü daha çox çalışacaqlar. Bu zaman uşaqlar doğru davranışlara təşviq edilərsə, nəticə effektiv alınar. Bu məqamda artıq valideynlərin istəkləri ilə uşaqların maraqları da üst-üstə düşəcəkdir. Tədrisən bu, onlarda daxildən gələn istəyə çevriləcək və vərdiş halına gələcəkdir.

Tərbiyə işində qızıl qaydalar-dan biri də gözləntilərin yüksək tutulmamasıdır. Nəyisə başa düşmələri üçün uşaqlara zaman vermək lazımdır. Düzgün davranışları nümunə göstərmək uşağın yeni davranışları düzgün şəkildə öyrənməsinə kömək etməkdir. Yalnız həqiqi ehtiyac yarandığı təqdirdə onlara qarşı “yox” sözünü işlətmək olar. Başqa sözlə desək, onlara məqbul davranışları üçün açıq qapı buraxmaq gərəkdir.

dərk etməyə başlayırlar. Uşaqları doğru davranışlarına görə alqışlamaq, qucaqlamaq, onlara gülümsəmək, ən gözəl mükafatdır. Dolayısı yolla bu uşaqlar üçün bir növ motivasiyadır. Deməli, əxlaqın formalaşmasında əsas üsullardan biri olan “mükafatlandırma” işi bu yaş dövründəki uşaqlara mütləq şəkildə tətbiq olunmalıdır, çünki 4-7 yaş qrupunda olan uşaqlarda daha çox duyğular aktiv olur və





### İnkişaf xüsusiyyətləri

Bu yaş dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, uşaqlar həmyaşıdları ilə çox vaxt keçirməyə, oynamağa, onlarla ünsiyyət qurmağa meyilli olurlar. Ünsiyyət qurmaq bacarığı bir növ özlərini artıq böyümüş kimi hiss etmələrinə səbəb olur. Uşaqların maraq dairələri genişlənir, hər şeyi öyrənməyə çalışırlar, böyüklərə çoxlu suallar verirlər. Onlar yeni məlumatları aktiv şəkildə mənimsəməyə başlayırlar, hərəkətlərini koordinasiya edirlər və zehni inkişaf özünü göstərir. Dörd-beş yaşdan başlayaraq uşaqlar artıq əsas həndəsi fiqurları tanıyırlar, 0-dan 9-a qədər sayır, iki obyekt arasında oxşar və fərqli cəhətləri tapırlar, əsas peşələri bilir, nağılın məzmununu təkrar danışa və ya sadə şeiri, tapmacanı əzbər söyləyə bilirlər, şəkilləri səliqəli rəngləməyi bacarır, ilkin biliklərə yiyələnməyə başlayırlar. Məhz bu səbəbdən də beşyaşlı uşaqlar artıq məktəbəqədər dövrlərinə qədəm qoyurlar. Bu onların həyatında yeni və maraqlı mərhələ hesab olunur.

Bu yaş dövründə uşaqlar ətraf aləmdə baş verənlərə daha maraqla və ciddi yanaşmağa başlayırlar. Bu səbəbdən də onlarda çoxlu sual yaranır. Bu zaman onların verdikləri bütün sualları cavablandırmaq lazımdır. Bəzən onların sualları adama qəribə gələ bilər, lakin heç bir halda həmin sualları cavabsız qoymaq olmaz. Hər şeyə onların başa düşdüyü dildə cavab verilməlidir. Bununla həm də uşağın nə ilə maraqlandığını da öyrənmiş oluruq. Maraq dairələrini formalaşdırmaq və genişləndirmək üçün onlarla birgə faydalı proqramlara baxmaq, onlara ətraf aləm haqqında danışmaq lazımdır. Bir sözlə, onlara zaman ayırmaq çox önəmlidir.

### Oğlan və qızların tərbiyəsindəki fərqlər

Beş yaşından etibarən, uşaqlarda oğlan və qızlara xas xüsusiyyətlər formalaşmağa başlayır. Bu, özünü onların davranışında, tərbiyəsində bu və ya digər formada göstərir. Deməli, bu yaş dövründən başlayaraq bəzi məqamlarda uşaqların tərbiyə işini onların cinsinə görə aparmaq lazımdır. Belə ki, uşaqları bir şeyə həvəsləndirmək üçün qızlara daha incə və zərif sözlərlə (gözəl, günəşim və s.), oğlanlara isə onların özlərini güclü hiss edəcəyi sözlərlə (oğul, köməkçim və s.) müraciət etmək daha doğru olar. Bu onların çox xoşuna gələcəkdir. Körpə uşaqlar (0-3 yaş) oynadıqları oyuncaqlar arasında fərq qoyurlar. Yetər ki, bu, onlar üçün maraqlı və əyləncəli olsun. Lakin 4-5 yaşdan etibarən artıq qız və oğlan uşaqlarının oynadığı oyunlar, istədikləri oyuncaqlar arasında belə fərqlər yaranmağa başlayır. Belə ki, oğlanlar daha çox oyuncaq maşınlar, konstruktorlara, robotlara, idman oyunlarına, qızlar gəlinciklərə, yumşaq oyuncaqlara, mətbəx və ya tikişlə bağlı oyuncaqlara maraq göstərirlər.

### Dörd-yeddi yaş qrupundakı uşaqları necə düzgün böyütmək olar...

Bu yaş dövrü uşağın inkişafında dönüş nöqtələrindən biridir. Bu yaş dövründəki uşaqlar inkişafında öz fikirlərinin formalaşdığı mərhələyə qədəm qoyurlar. Bu mərhələ, bir növ, uşaqların "özünü tanıma, özünü kəşf" mərhələsi də hesab oluna bilər. Belə ki, onlar gördükləri əşya və ya hadisə haqqında konkret suallar verməyə başlayırlar. Bu zaman uşağın verdiyi suala birbaşa cavab vermək əvəzinə onu dialoqa dəvət edərək ünsiyyət bacarığının

inkişafına təkan vermiş olarıq. Başqa bir nümunə olaraq onu göstərmək olar ki, bu yaşda olan uşaqlar oynadıqları oyunlara öz qaydalarını əlavə edə və ya dəyişdirə bilərlər. Uşağın, sadəcə, dinləyib izləməsi deyil, hər şeyi özbaşına etməyə çalışması çox vacibdir. Bu, onlarda yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşmasına şərait yaradır. Böyüklərin də uşaqlar tərəfindən qurulan yeni oyunlara qatılmaları daha yaxşı olar, çünki sadəcə, yaradıcı atmosfer yaratmaq kifayət deyil: uşaqları təşkil etmək və istiqamətləndirmək də lazımdır. Bu yaş mərhələsində artıq onlarda tək deyil, digər uşaqlarla birgə oynamaq, yeni oyun qurmaq bacarıqları da inkişaf edir. Bu yolla da onlarda ünsiyyət bacarıqları inkişaf etməyə başlayır. Çünki komanda işi ünsiyyətlə sıx bağlıdır.

Dörd yaşına kimi uşaqların keçirdikləri hisslər onlarda dərin izlər buraxmır, yaddaşına nəzərəçarpan dərəcədə təsir etmir. Bu istər xoşagələnin sevinc, şadlıq, istərsə də kədər, qorxu və s. hisslər olsun, fərqi yoxdur. Yeddi yaşdan etibarən uşaqlar özlərini daha yaxşı tanıdığı və ətrafda baş verən hadisələri təhlil etmə xüsusiyyətinə sahib olduqları üçün bu, onların daxili aləmlərinə, davranışlarına bu və ya digər formada öz təsirini göstərmiş olur. Onlar baş verənlərə artıq məntiqi olaraq yanaşmağa başlayırlar, və hərəkət etməzdən öncə düşünməyə başlayırlar. Bu da uşaqların hiss etdikləri kimi deyil, düzgün hesab etdikləri kimi hərəkət etməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə onlar hisslərini gizlətməyə başlayırlar. Yəni, uşaqların xarici və daxili həyatının ayrılması sonda onların həyatında böhran kimi təzahür edir.

*(Davamı növbəti sayımızda)*





**R.İsmayılqızı,**  
**Aii-nin əməkdaşı**

## Dağları dumanda itən Vətən, Zəfər Günün mübarək!

*Məqaləni Sabir Rüstəmxanlının tarixi mısraları ilə başlamaq istədim:*

*...Bir əlçim buluddu,  
Bir ömür umuddu,  
Bir içim sudu.  
Yandıqca odlanan ocaqdı,  
Daddıqca dadlanan arzudu.*

*Bir dəre bahar leysanıdı,  
21 Azərin qanıdı,  
Cavad xanın qətl yeridi,  
Sabirin "Fəxriyyə" şeiridi,  
Dağları dumanda itən- Vətən...Vətən!*

Dağları dumanda itən Vətən, nələr çəkmiş başın sən... Gözləri qızmış, qandan doymayan vəhşi canavara bənzər torpaqeyənlər o qədər igidləri qanına qəltan etdilər ki, torpaq hey insan əti yedi, qan və göz yaşı ilə suvarıldı. "Torpaq – uğrunda ölən varsa, Vətəndir", – deyiminə əsaslanıb şəhid bağları, qəhrəman oğullarımızın adlarına parklar saldıq, şəhid bulaqları çək-dirdik, torpağı Vətən edənlərə dualar edə-edə. Son iki yüz ildə görünməyən ilkə imza atdıq. Erməniyə qalib gələn Müzəffər Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi

və Ordumuzun şücaəti sayəsində əldə olunan Qələbəni küçə və meydanlarda bayram etdik, səsimizi ucaltdıq, nümayiş keçirdik.

Bir gözüümüz güldü, digəri ağladı. Bu, həm də həyatın rəmzidir. Ağlayan göz gülən gözdən zəif olur.

Allahın yaratdığı dünya da belədir: gecə və gündüz! Təfəkkür abidəmiz olan Avestadan başlanan dual fəlsəfə də əslində, buna əsaslanır: işıqlı dünya, qaranlıq dünya, Məlikməmmədin nağıllarındakı kimi-ağ qoç və qara qoç...

Müharibə xalqın tarixindən və

taleyindən keçən qara zolaqdır: qələbədən doğan qürur, şəhidlikdən yaranan kədərlə birləşir. Həyatın mənası, ömrün məsafəsi bu iki qütb arasındadır.

Azərbaycan xalqı və dövləti öz tarixinin şərəfli dövrünü yaşayır. Azərbaycanın ən yeni tarixinin başladığı gün – 27 sentyabr 2020-ci ildir...

Ötən əsrin 90-cı illərində böyük mücadilələr apardıq, ağır itkilər verdik, qanlar axdı, şəhidlər verdik, Azərbaycan xalqı yenidən öz istiqbalına qovuşdu. Lakin bu qədim, ulu xalqın, böyük, qüdrətli







dövlətin düşmənləri, onun gözəlliyinə və sərvətinə göz dikənlər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi ilə barışmaq istəmədilər. Azərbaycanda olan hakimiyyət boşluğundan istifadə edən xain qonşular özlərinin "dənizdən-dənizə böyük Ermənistan" xülyası ilə yeni torpaqlar ələ keçirmək iddiasına düşdülər. Rus ordusunun köməyi ilə Qarabağı-Azərbaycanın ətraf rayonlarını işğal etdilər. Otuz ilə yaxın Azərbaycan dövləti dünya dövlətlərinə ümid edərək səbirlə dözdü. Lakin heç bir qanun azğın, terrorçu Ermənistanı işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərindən çıxmağa məcbur edə bilmədi. Bunun ATƏT-i də, AŞPA-sı da gəldi, süfrəmizin başında oturdu, ləziz yeməklərimizdən yedi və sonda öz elədiyini elədi, Ermənistan isə süllü danışqlarına məhəl qoymadı. Cəzasız qaldığı üçün azğınlığı son həddə çatdı, Azərbaycanla hədə ilə danışmağa başladı.

Qara qızılı ilə dünyada tanınan Bakı daim ingilislərin, alman faşistlərinin, rusların, irticaçı və işğalçı dövlətlərin diqqət mərkəzində olub. Adolf Hitlerin bu sahədə "fantaziya"sı daha güclü olub. Məsələn, furerin ad günündə onun qarşısına SSRİ-nin maketi formasında qoyulan tortun Bakı hissəsini kəsməsi Azərbaycana-Bakıya olan maraqların təcəssümü idi, ölkəmizi işğal etmək məqsədini güdürdü.

Keçdi, getdi o illər. İndi Bayrağımız Şuşada, Cəbrayıl, Füzulidə, Kəlbəcərdə, Laçında, Zəngilanda, Qubadlıda, Ağdamda və digər işğaldan azad olunan ərazilərimizdə dalğalanır, Zəfər Günümüzün rəmzi, əyilməzlik, məğrurluq, qalibiyyət simvolu kimi, bütün dünyaya "Qarabağ Azərbaycanındır" deyər çatdırmaq üçün!

*Şənini vəsf etməyə yetər,  
qüdrətim yetər,  
Ulduzunu, ayını göydə  
mələklər öpər,  
Hər rəngində "ya qazi,  
ya şəhid" bir mən bitər,  
Sən ey İstiqlalımın  
əbədiyyət sancağı, –  
Azərbaycan Bayrağı!*

*Yağının min hiyləsi küydən,  
kələkdən keçər,  
Sən sancılan ucalıq  
min-min ürəkdən keçər,  
Dağlar yerindən oynar,  
daşlar ələkdən keçər,  
Göylərin nur yağmuru,  
yerlərin göy qurşağı, –  
Azərbaycan Bayrağı!*

*Sən Arazın, Samurun  
umuduna bələndin,  
Çəni ağlar Göyçənin  
buluduna bələndin,  
Dərbəndin dərd hıçqıran  
sükutuna bələndin  
O tayımda Savalan,  
bu tayımda Şah dağı,  
Azərbaycan Bayrağı!*

*Cəngidə cövlan yerim,  
cövləndə can yerimsən,  
Barışda gül çələngim,  
savaşda qan yerimsən,  
Sən mənim and yerimsən,  
mənim iman yerimsən,  
Dalğalı ləngərlərin  
yelpiklənən yarpağı, –  
Azərbaycan Bayrağı!*

*Sənsən Azadlıq eşqim,  
sənsən Hürri - deyəcəyəm,  
Ən son nəfəsimdə də  
sənə şeir deyəcəm,  
Şuşada sən qonduğun  
daşa pir deyəcəyəm,  
Çəkəcəyəm gözümə  
kölgən düşən torpağı  
Azərbaycan Bayrağı!  
Azərbaycan Bayrağı!*

**(Ramiz Qusarçaylı)**

Torpaqlar minadan təmizlənir, sosial abadlıq işləri görülür – evlər tikilir, yollar çəkilir, ictimai-inzibati binalar, elektrik stansiyaları, aeroport və avtovağzallar, məktəb və xəstəxana binaları, poçt və rabitə xidməti obyektləri tikilir. Yad tapdağda inləyən torpaqlarımızda canlanma var, tikinti meydanını xatırladır adama. Bir sözlə, torpaq sahiblərini qarşılamağa hazırlaşır.

**Qarabağ Azərbaycandır!  
Zəfər Bayramımız mübarək!**



**Arzu Əliyeva,  
Ailənin əməkdaşı**

## Qan torpağa qarışanda Vətən olur

Bu qəhrəmanın ömür kitabını vərəqlədikcə, onun əzminin, cəsarətinin, şücaətinin və bir də sərkizillik ömür-gün yoldaşı Əzizə xanıma olan böyük sevgisinin seyrinə düşdüm. Fariz yaxşı ata, qayğıkeş həyat yoldaşı idi.

Böyük arzuları vardı Fariz Həsənovun... Müharibə yarımçıq qoydu bu istəkləri. İndi onun arzularını həyat yoldaşı Əzizə xanım reallaşdırır. Əzizə xanım Farizlə bağlı bütün xatirələrini “Sevən qəlbin fəryadı” romanında əks etdirib.

Bugünkü həmsöhbətim şəhid Fariz Həsənovun həyat yoldaşı Əzizə xanımdır.

O, söhbətə qəhrəman Farizin vətənsəverliyindən başladı.

Deyir ki, Fariz Vətəni canından, qanından cox sevirdi. Şəhidim mənə həmişə bu sözləri deyirdi: “Bax, diqqətlə qulaq as... Görürsən, su torpağa qarışanda palçıq olur və biz bunun fərqinə varmırıq. İndi mənə de görüm, qanla torpaq qarışanda nə olur? Əlbəttə ki, Vətən... Biz bu Vətənə laqeyd qala bilmərik. Gərək bizim qanımız o torpağa qarışsın ki, Vətən olsun...”. İndi rahatsanmı, Fariz? Qanın qarışdı sevdiyin Vətən torpağına. Sən Vətən oldun!

Farizlə bağlı keçmiş zamanda danışmaq Əzizə xanım üçün nə qədər çətin olsa da, ötən günləri belə xatırlayır: “Sentyabr ayı mənim üçün ən əziz ay idi... Bu ay bizim evliliyə qədəm qoyduğumuz, xoşbəxt anlarımızı illərboyu birlikdə paylaşmağa başlayacağımız ay idi. Payız fəslə sevgimizin coşub-çağladığı, təbəssümün çöhrəmizdə hiss olunduğu fəsil idi...

Xoş gündə də, dar gündə də bir yerdə olacağımıza sədaqət andı içib, bir-birimizə söz verdiyimiz ay idi. Həmişə səbirsizliklə gözləyirdim ki, ənənəmizə sadıq qalaraq evlilik ildönümünü qeyd edəcəyik, ömür yolumuzun birillik səhifəsini xoşbəxt anlarla geridə qoyub, növbəti ilimizə uğurla, sevgi ilə qədəm qoyacağıq. İndi isə deyirəm: gəlmə, payız fəslə. Hər zaman payız fəslini həsrətə bənzədirəm. O payız ki Farizimi məndən aldı. Həmişə gəlişinlə könlümü feyziyab edirdin, indi gəlişinlə könlümü bulandırın. Sevgi sətirləri ilə yazılan fəsil idin ömür yaddaşımıza, indi isə matəm fəslisən mənimçün...”.

Əzizə xanım kədərlə davam edir: “Həsərət bir az da torpaq qoxur – Vətən torpağı. Axı o həsrətin təməli də Vətən, torpaq üçün qoyulub. Yaralarımıza məlhəm olan Anamız Torpaq! Şəhid qanı da sənə məlhəm oldu. Torpağa məlhəm olan, canını Vətən uğrunda fəda verən Farizimin qanı kimi. Sevgimizin qanı ilə yazıldı bu həyat hekayəsi ömür yaddaşına. Gəlmə, sentyabr, gəlmə payız...”.

...Sentyabr ayı idi. Müharibə başlamışdı, şəhidlərimiz var idi. Torpaqlarımız azad olunduqca sevinir, şəhid xəbəri gəldikdə isə hamı ağlayırdı. Anaların fəryadını, bacıların göz yaşlarını duyduqca dünyamız yıxılırdı. Azərbaycan xalqında bir qürur, bir əzəmət, bir vüqar vardı. Xalqımızın bir yumruq kimi dövlətimizin yanında olması bizim qisas duyğumuzu, mübarizə əzmimizi qırılmaz zəncir kimi möhkəm edirdi.

Suveren və müstəqil dövlətimizin işğaldan azad olunması uğrunda mübarizədə şəhid olan igidlərimizdən biri haqqında danışacağam - qəhrəman Fariz Həsənov. O, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, bayrağımızın daim Vətən torpağı üzərində dalğalanması uğrunda canından, qanından keçən, şücaət göstərən igid oğullarımızdan biridir.

Ordumuzun digər qəhrəman oğulları kimi o da 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycana növbəti dəfə yönəlmiş təxribatının qarşısının alınması məqsədilə mübarizəyə qatılmışdır.

Fariz Şahin oğlu Həsənov 12 fevral 1987-ci ildə Ağstafa rayonunun Dağ Kəsəmən kəndində dünyaya göz açıb. Doğma kəndində orta təhsilini başa vurduqdan sonra, Vətənə olan borcunu yerinə yetirmək üçün həqiqi hərbi xidmətə yollanır. Şəhidimizin Vətəninə və elinə olan sonsuz sevgisi onu 2008-ci ildə yenidən MAXE kimi Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin sıralarına daxil edir. Fariz hərbi sıralarına müvafiq kursu uğurla keçərək çavuş kimi qayıdır. O, Füzuli rayonu ərazisində çiyində tank əleyhinə idarə olunan raketlə düşmənin çoxsaylı hərbi texnikasını, 50-dən çox hərbiçisini məhv etmişdir.

Əzizə xanım Farizlə sonuncu görüşünü belə xatırlayır: “Onları birsaatlıq evə buraxmışdılar. Getdikləri istiqamət də artıq bəlli idi: ya Murovdağ, ya da Füzuli.

Başımı sinəsinə qoyub şəklimizi çəkdim, sən demə, bu, son şəklimiz olacaqdı. Sanki gözləri ilə hər şeyi deyirdi. Sonra isə uşaqları qucaqladı, onları köksünə sıxdı. Qızımız Sevincə bir daha tapşırırdı:

– Sevincim, yaxşı oxu, həkim ol, ata sənə baxıb qürur duysun.

Oğlumuz Ruslana isə həmişə deyirdi:

– Kişi, tez böyü, ataya kömək ol!

Dünyadan xəbərsiz körpəm isə heç nə anlamadan başını yellədi:

– Yaxşı ay ata.

Səssiz və fəryad edən baxışları ilə oğluna baxan atanın ayrılıq səhnəsini görürdüm. Ayrılı bilmirdi balalarından, sanki əcəl güclə aparırdı onu bizdən. Ayağa durdu, dolmuş bir bulud kimi idi. Uşaqlar çarpayıda oturmuşdular, qarşılarında diz çöküb, hərəsinin ayağından bir corabını çıxarıb cibinə qoydu. “Ata, corabımızı niyə çıxardın?” – deyə uşaqlar soruşanda “Köhnəlmişdi, ana yenisini geyindirəcək, ona görə”, – deyib vəziyyətdən çıxmağa çalışdı. Sonra birlikdə çəkdiyimiz şəkillərdən birini istədi, “Nə zaman darıxsam, baxacağam o şəkə”, – dedi. Mən isə ruhum çökmüş vəziyyətdə, sadəcə, gözlərimdən axan yaşda boğulmuşdum. Göz yaşlarımı əli ilə silib, hər zaman cibində gəzdirdiyi üçrəngli bayrağı çıxarıb mənə göstərdi: “Görürsən, bu bayrağı, Əzizə? Bayraq şərəfdir, namusdur, qeyrətdir. Mən bu gün bunu qorumasam, o bayrağın qarşısında diz çöküb sədaqət andı içdiyim gün mənə haram olar. Vətəni son damla qanımıza qədər qorumaq bizim borcumuzdur. Əyilmə, sınma, məğrur dayan! Sən hər zaman ölümü çiyinlərində gəzdirən Farizin hərbciruhlu xanımısan...”.

Bir neçə gün idi, artıq Farizə zəng çatmırdı. Cox narahat idim, özümə yer tapa bilmirdim. Kimə zəng edəcəyimi də bilmirdim. Ümidim hər yerdən üzül-müşdü.

Bir az keçmiş gördüyüm mənzərə dünyamı başıma yıxdı. Qapıdan üçrəngli bayraq asıldığını gördüm. Bu bayraq şəhid gələn evə asılır. Deməli... Yox, Fariz şəhid ola bilməz... Nə olar, Allahım, razıyam, gözü görməsin, ayaqları olmasın, quru nəfəsi balalarımın üstündə olsun, kölgəsi bəsimizdir. Mən bir ömürboyu əziyyət çəkib, çalışıb, ona baxaram, tək sağ olsun – düşünürdüm...”.

Fariz oktyabrın 13-də Füzuli uğrunda gedən döyüşlərdə qəhrəmancasına şəhid olur, Azərbaycan Bayrağına bürünüb, doğulduğu Dağ Kəsəmən kəndinə qayıdır, izdihamla torpağa tapşırılır.



Komandiri dəfndə xatirələrini bölüşərək deyib: “Döyüşdəydik. Fariz səngərin içində dayanmışdı, sanki bu qədər bomba və güllə səslərini eşitmirdi. Gördüm, cibindən nəsə çıxarıb baxır. Dözmədim, əyilə-əyilə ona yaxınlaşdım. Acıqlanıb dedim: “Bu atəşlərə fikir vermirsən? Nəyəsə baxmaq vaxtıdır? Get silahını doldur!”. Əlini cibinə atdığını gördüm. Əzilmiş bir şəkil parçasını çıxarıb göstərdi: “Budur baxdığım, komandır. Ailəmlə sağollaşıram”. Ona ürək-dirək verdim və aralandım. Çox keçmədi, Fariz-gilin olduğu səngərin içinə minaatan mərmiləri töküldü, Farizlə birgə yeddi Vətən oğlu eyni anda şəhid oldu.

Fariz qəhrəmancasına şəhid oldu, Əzizə xanımın sevgisi də torpağa qarışib böyüdü, Vətən oldu! Bu, qəhrəmanlıq da öz qiymətini aldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə Fariz Həsənov “Vətən uğrunda” və “Döyüşdə fərqlənməyə görə” medalları ilə təltif olunmuşdur.

...Nəhayət, 28 illik Vətən həsrətimizə son qoyuldu. Öz əzəli torpaqlarımızda xaribülbulün şəhid qanı ilə çiçək açdığını gördük. Bu qələbə bizi dünyaya qürurlu bir xalq kimi tanıtdı. Bir sözlə, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” söyləyən cənab Prezidentimiz hər zaman olduğu kimi, bu dəfə də vədinə əməl etdi. Noyabrın 8-i xalqımızın tarixinə şanlı, qızıl hərflərlə yazıldı. 44 günlük qəhrəmanlıq savaşımız tarixi boyu şanlı qürur mənbəyimiz olaraq qalacaq.



**Elxan Yurdoğlu,**

f.f.d., dos., AMEA  
Naxçıvan bölməsi  
İncəsənət, Dil və  
Ədəbiyyat İnstitutunun  
icraçı direktoru

## Vətən

*Ey səngər oğlu əsgər, mən də sənəin əsgərin,  
Əmr elə, əmrin ilə düşməyə sinə gərim.  
Darmadağın eləyim, leşi-leş üstə sərim,  
Bəsdi, səbir edib dözdük, səbrin daşan vaxtıdır,  
Qanımızın qisasçın artıq coşan vaxtıdır.*

*Füzuli sevdasında, Cəbrayıl eşqindəyik,  
Kəlbəcər, Laçın üçün canvermə məşqindəyik.  
Bu gün xəbər gəlsin ki, Xankəndi köşkündəyik,  
Zəngilan, Qubadlıdan keçsin zəfər yolları,  
Bülbülə naz eləsin xarıbülbül kolları.*

*Birini də mənə ver, qardaş, o silahlardan,  
Qoy oğlum görsün məni – vətəncün silahlanan.  
Dünənədək tutduğu qələmi silah sanan  
Şair bu gün əsgərlə yan-yanə dayanmalı,  
Çiyin-çiyinə durub, can-cana dayanmalı.*

*Sarsın yaralarını Ağdamım, Xocavəndim,  
Xocalını doyuncə qucaqlayım... kövrəldim.  
Ayaq səslərimizdən gülsün yüzlərlə kəndim,  
Əsgəran, Ağdərədə türkün səsinə duyam,  
Xanın avazındayam – Şuşa havasındayam.*

*Bir ölsək, min dirilək, yüz ölsək, milyon olaq,  
Bir manqa qeyrətiylə coşub batalyon olaq.  
Biz zəfər yürüşündə lap ölsək də, son olaq,  
Bizdən sonra gələnlər yaşasın qürur ilə,  
Ey şəhid övladları, dur, bu xalqı müjdələ.*

*Hayına Naxçıvandan, Bakıdan ərlər gələr,  
Qazax, Quba, Lənkəran, Şəkidən nərlər gələr.  
Kişilərin yanında xanım əsgərlər gələr,  
Yetər ki, haqq yürüşün zəfərlə müjdələnsin,  
Dörd tərəfin üçrəngli bayrağımla bəzənsin.*

*Mübarizin yazdığı məktuba cavabam mən,  
Öldürmək günah, amma bu yolda savabam mən.  
Yaramdan qan axsa da, sanmayın bitəbam mən,  
Gücüm yetər can üstə dirçəlib can almağa,  
Tökülən qana qarşı qanmazdan qan almağa.*

*Zəfərlərin müjdəsi Aprel zəfəri olsun,  
Bu savaş ordumuzun zəfər səfəri olsun.  
Polad Həşimovun da bundan xəbəri olsun,  
General şəhidimin yerdə qalmasın qanı,  
Artıq sevinən görək bütün Azərbaycanı.*

*Nə qürurlu mənzərə – düşməni üstə tank gedir,  
İlahi ədalətdir – haqsız üstə haqq gedir.  
Ordunun arxasınca yumruq olan xalq gedir,  
Selə dönən bu xalqın axınını kim saxlar,  
Qılgılıma bənddilər – şimşəktək çaxacaqlar.*

*Bu, Vətən savaşdır, bu, torpaq savaşdır,  
Qarabağcın darıxan bir bayraq savaşdır,  
Bu, haqqını istəyən xalqın haqq savaşdır,  
Qoy haqqın uğrunda da canımız olsun fəda,  
Hamı bilsin: Qarabağ Azərbaycandır, nida!*



**Ayşən Aslanova,**  
**Ailənin əməkdaşı**

İnternet-günümüzə informasiya əldə etmək baxımından həyatımızın önəmli parçasına çevrilib. Nəticə kimi cəmiyyətə aid, insanlara lazım ola biləcək bütün informasiyalar, eləcə də dinlə əlaqədar məlumatlar virtual dünyada əksini tapır. Başda İslam, Xristianlıq, Yəhudilik olmaqla digər dinlər haqqında internetdə istədiyimiz qədər məlumat bolluğu ilə qarşılaşırıq. Burada əsas olan isə virtual aləmə daşınan bu məlumatların nə qədər doğru məhiyyət daşmasıdır. Unutmaq lazım deyil ki, gənclərin daha asan yolla əldə etdikləri bu məlumatlarla onların doğru və ya yanlış istiqamətə yönləndirilmələrinin qarşısını almaq daha da çətinləşir. Etiraf edək ki, gənclərimizi internetdən uzaqlaşdırmaq mümkün deyildir. Cəmiyyət olaraq milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması istiqamətində virtual aləmdə daha aktiv mövqe tutmalı, insanların doğru məlumatları daha tez qavramalarını təmin etməliyik. Bəs milli-mənəvi dəyərlərimizin aşılınması istiqamətində təkcə yazılar tirajlamaqla mümkündürmü?! Zaman göstərir ki, insan gözü ilə gördüklərini daha tez qavrayır, yaddaşında saxlayır.

## Müasir filmlərimizdə milli-mənəvi dəyərlərimizin təzahürü

Hazırda milli-mənəvi dəyərlərimizlə əlaqədar nə qədər filmlərin, qısa videoçarxların çəkilməsi isə sual altındadır.

Son illər bir sıra filmlər çəkilib. Bu filmlərin mövzusu, ideyası müxtəlifdir. Müasir kinodan umduğumuz əsas məsələlərdən biri isə qeyd etdiyimiz kimi, bu filmlərdə milli düşüncəmizin, mənəvi dəyərlərimizin yüksək səviyyədə tərənnüm edilməsidir.

Elə məsələlər var, onu istər-istəməz, sovet dövrü Azərbaycan kinosu ilə müqayisə etməli oluruq.

Məqalənin mövzu baxımından maraqlı olduğunu nəzərə alaraq kinotənqidçilər Hacı Səfərov və Sevdə Sultanovadan fikirlərini öyrəndik.

Kinotənqidçi Hacı Səfərov deyir: "Azərbaycan kinosunun ilk dövrlərinə baxdığımız zaman 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərindən etibarən müəyyən tarixi filmlərimiz çəkilməyə başlayıb. Tarixi filmlərdə, birbaşa olaraq, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin inqilabdan sonra puç olması və onların əslində, insanlar üçün bir növ yararsız olduğu və milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşaraq yeni düşüncə formasına keçə biləcəyi göstərilir. Tarixi film olmasa da, "Sevil", "Almaz" kinolarını nümunə göstərmək mümkündür. Bu filmlərdə qadınların azadlıq məsələsi, onların çarşabdan çıxaraq yeni təfəkkürə qovuşması kimi mövzular əhatə olunur. Digər tərəfdən,

nümunə kimi "Səbuhi" filmi göstərmək olar. Film 1941-ci ildə Mirzə Fətəli Axundov haqqında çəkilib. Burada M.F.Axundovun inqilabi ideyalarının Azərbaycandan həmin dövrdə olan adət-ənənələri ilə necə toqquşduğu göstərilir. Belə nəticəyə gəlirik ki, həmin dövr hakimiyyəti insanlara inqilabi şüuru yeritməyə çalışırlar. Bir növ, Azərbaycanda mövcud olan milli-mənəvi dəyərlərin yeni növ mənəviyyatla əvəz edilməsinə çalışılır.

Bir qədər sonra 1950-ci illərdən etibarən ortaya çıxan filmlərdə isə əsasən ailə adət-ənənələrinin gücləndirilməyə çalışıldığını görürük. Belə filmlərdə ailənin başçısı atadır. Ata – ən yaxşısını biləndir. Ata – güc formasındadır.

Ənənəvi ailə modelini bizə təqdim etməyə çalışan filmlərdən biri də "Dəli Kür"dür. Cahandar ağa obrazında bunu görə bilirik; yaxud "Axırıncı aşırım" filmində Kərbəlayı obrazı ilə klassik milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliğini müşahidə edirik. Bu filmlərdə milli-mənəvi dəyərlərimiz daha çox kişiler üzərindən əks olunur.

1940-ci illərdə çəkilən "Bizim Cəbiş müəllim" filmində də milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı müxtəlif epizodlara rast gəlirik.

İdeoloji məsələlərlə bağlı isə "Nəsimi" filmi misal göstərmək mümkündür.

Milli kimliyimizi ortaya qoyan ən yaxşı filmlərdən biri də "Babək"dür. Vətən müharibəsi

dövründə də “Babək” filmini göstərirdilər, məqsəd isə xalqımızın azadlıq ruhunu ucaltmaq idi. “Qanlı Zəmi” filmində də milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı epizodlara rast gəlirik”. Bu yazını qələmə alarkən televiziya nümayiş etdirilən film və serialarımıza nəzər yetirdik.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Televiziyası Türkiyədə reyting siyahılarında hər zaman ilk pillələlərdə yer alan “Diriliş Ərtöğrül” teleserialını yayımlamağa başladı. Hazırda isə serialın “Quruluş Osman” hissəsi Azərbaycan Televiziyasında yayımlanır. Bundan əlavə, “Xəzər” Televiziyasında “Oyanış Böyük Səlcuqlu” serialı nümayiş etdirilir.

Xalqımız Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən Müharibəsini qalibiyyətlə başa vurduqdan, torpaqlarımızı düşmən tapdağından azad etdikdən sonra, vətənpərvərlik mövzusunda, milli ruhda, bəşəri dəyərləri ifadə edən serialların yayımlanması zəruridir. Yazının əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, müasir filmlərdə tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi aşıl原因an filmlərimiz azdır, seriallarımız isə yoxdur. Doğrudur, televiziya məkanında müxtəlif məişət problemlərini, ailə institutlarında olan böhranları özündə əks etdirən seriallarımız çəkilir. Bəs bu filmlər gənclərimizə öyrədici missiyanı özündə nə qədər ehtiva edir? Nəyə görə özümüzə aid tarixi seriallarımız yoxdur?!

Kinotənqidçi Hacı Səfərov bildirir: “Türkiyənin tarix anlayışı ilə bizim tarix anlayışımız, əslində, eyni olmamalıdır. Bizim tarix narrativimiz daha çox Şah İsmayıl, Nadir şah, Elxanilər, Səfəvilər, Xanlıqlar, Cümhuriyyət dövrü ilə bağlıdır.



Nəzərə almaq lazımdır ki, Türkiyənin böyük bir serial sənayesi var və buradan böyük gəlir əldə edirlər. Onlar seriallarını bütün dünyaya satmağı bacarırlar. Azərbaycanda da hazırda bu sahədə olan boşluğu doldurmaq üçün bizə yaxın olan Türkiyə Respublikasının filmlərindən, seriallarından bəhrələnilir.

Belə seriallarla bağlı şəxsi münasibətimə gəldikdə, Türkiyə və ya hər hansı bir ölkənin serialının və ya kinosunun efirdə verilməsinin heç bir fərqi yoxdur.

Əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, bizim öz tarix narrativimiz olduğu üçün, belə filmlər bu sahədə olan boşluğu doldura bilmir. Bizim tariximizi və tarixi şəxsiyyətlərimizi özündə əks etdirən filmlər tamaşaçıya daha maraqlı olar”.

Kinotənqidçi Sevda Sultanova isə bildirir ki, mənəvi dəyərlər bəşəridir, universaldır. Ona görə vicdan, ləyaqət, nəciblik, xeyirxahlıq kimi dəyərləri milli çərçivədə konkretləşdirmək doğru deyildir: “Milli dəyərlər dedikdə, milli kimliyimizi, tariximizi, mədəniyyətimizi, müəyyən mental xüsusiyyətləri başa düşürəm. Ki-

noya gəlincə, düşünürəm, ümumiyyətlə, sənətlə məşğul olan adamlara nəyi çəkib-çəkməmələrini, yazıb-yazmamalarını, hansısa digər prioritetləri diktə etmək doğru deyildir. Nə qədər klişə səslənsə də, sənət azad olmalıdır. Sizə maraqlı bir misal deyim: Qarabağ işğalda olduğu dövəmdə bizdə bu mövzu üzrə müəyyən filmlər çəkildi. Məğlub durumda olduğumuza baxmayaraq, bu filmlərin heç birində qarşı tərəfin milli kimliyini aşağılamamışıq, əhvalatı nifrət pafosu üzərində qurmamışıq. Həmin filmlər arasında kinematoqrafik baxımdan zəif nümunələr olsa belə, qeyd etdiyim məqamlara rast gəlmirik. Bu, bizim millət kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərimizdən, sağlam münasibətimizdən xəbər verir. Erməni rejissorların müharibə mövzusunda çəkdiqləri ekran işlərində, söhbət Qarabağın onların işğalında olan dövəmdən gedir, Azərbaycana qarşı güclü neqativlik, kin-küdurət təbliğ olunur.

Müasir Azərbaycan kinosuna ümumi baxdıqda, rejissorlar müxtəlif mövzularda çəkirlər. Onlardan biri ailə institutundakı böhr-



ranla bağlıdır. Asif Rüstəmovun “Axınla aşağı”, İlqar Nəcəfin “Nar bağı”, Rüşət Həsənovun “Daxildəki ada”, Emil Quliyevin “Pərdə” trilogiyası valideyn-övlad, cəmiyyət-fərd münasibətlərindəki konfliktinə əsaslanır. Bu filmlərin qayəsini ümumiləşdirsək, belə nəticə alırıq: ailə başçıları patriarxal idarəçilikdən xilas olmalı, övladlarının azadlıq haqqını tanımalı, onlarla ünsiyyət formasını dəyişməli, şəxsiyyət kimi yanaşmalıdırlar. Bir sıra məqamlarda valideyn-övlad, cəmiyyət-fərd münasibətlərinin yenidənqurulmasına, fərqli ünsiyyət formasına ehtiyac duyulur”.

Məqalədə mövzunun təkcə mənfi yönlerini deyil, bununla əlaqədar görülən işləri də qeyd etmək istərdik. Dini maarifləndirmə, milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği istiqamətində görülən işlərə də nəzər yetirdiyimiz zaman bildirmək istəyirəm ki, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DQİDK) tabeliyində fəaliyyət göstərən Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu (MDTF) mənəviyyatımızın təbliği istiqamətində bir çox videoçarxların hazırlanmasına maliyyə dəstəyi göstərir. Eyni zamanda, televiziya da efirə gedən “Haqqın dərgahı”, “Din və cəmiyyət” və “İnam” verilişlərinə diqqət çəkmək istəyirəm.

Bundan əlavə, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun (Aİİ) yeni layihəsi olan “İlahiyyat TV”yə diqqət çəkmək istəyirəm. Layihə yutub platforması üzərindən yayımlanır. Qeyd etmək istəyirəm ki, layihənin yayımlanmasında məqsəd gənclərimizə dinimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi doğru və düzgün formada çatdırmaqdır.

Hacı Səfərov vurğulayır ki, “milli-mənəvi dəyərlərimiz sovet dövründə çəkilməmiş filmlərdəki kimi müasir nümunələrdə də öz əksini tapır. Vətənə, insanlara sevgi və bu baxımdan daha çox mühafizəkar bir tendensiya var. Mədəniyyət Nazirliyinin sifarişi ilə istehsal edilən filmlər daha çox milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliği üçün lentə alınır. İndiyədək ekranlaşdırılmış filmlərimizə nəzər saldıqda, daha çox Qarabağ problemi və ümumilikdə, Vətənə, torpağa sevgi kimi məsələlər aşılır. Bu filmlərdən ən məşhuru “Nabat”dır. Orada bir qadın görürük. Həmin qadın yaşadığı torpağı, Vətəni tərk etmir və lampaları yandıraraq, sanki bununla həmin torpağı, məskəni qoruyur. Digər tərəfdən, son dövrlərdə çəkilən bəzi filmlər var ki, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin getdikcə deqredasiyaya uğradığını və əslində, mövcud ictimai vəziyyətlə əlaqəli olduğunu göstərir. Həmin insanlar yaşadıkları vəziyyətlə heç cür barışa bilmirlər. Bu filmlərə nümunə olaraq “Mövsümün sonu” nümunəsini göstərə bilərəm. Filmdə ailənin üç fərdi var. Çox kiçik ailədir. Bu, əslində, müasir Azərbaycan ailəsinə yaxındır. Adətən öyrəşdiyimiz ailələr daha geniş olur, amma bu, kiçik ailədir və daha müasirdir. Burada müasir Azərbaycan ailəsində olan problemlər göstərilməyə çalışılır. Görürük ki, ailə yaşadığı yerdə xoşbəxt deyil və buradan necə uzaqlaşmaq getməyə çalışır.



Digər tərəfdən, insanlar hazırda ən çox yutub üzərindən seriallar, filmlər izləyirlər. Bu filmlərin də bir çoxunda milli-mənəvi dəyərlərlə insanlar arasında olan konfliktlərin, insanların, əslində, bu keyfiyyətlərdən uzaqlaşdıqları göstərilir və bu, tənqid edilir. Müasir zamanımızı tənqid edirlər. Milli-mənəvi dəyərlərimizin itirildiyini bildirirlər. Ümumilikdə, Azərbaycanın son dövrlərdə yaradıcı insanların belə tendensiya var ki, onlar Azərbaycan cəmiyyətini göstərəkən, cəmiyyətdə olan problemləri vurğulamağa çalışırlar ki, həmin dəyərlər necə aşınmaya məruz qalır və bundan necə uzaq qala bilərik”.

Müasir Azərbaycan filmlərində milli kimlik və dini dəyərlərlə bağlı motivlərə gəldikdə, qeyd etmək istərdik ki, belə hallara rast gəlinmir, dini-motivli səhnələr yoxdur. Düşünürəm, filmlərimizdə dinimizi doğru şəkildə aşılaman, ölkəmizin

Müasir Azərbaycan filmlərində milli kimlik və dini dəyərlərlə bağlı motivlərə gəldikdə, qeyd etmək istərdik ki, belə hallara rast gəlinmir, dini-motivli səhnələr yoxdur. Düşünürəm, filmlərimizdə dinimizi doğru şəkildə aşılaman, ölkəmizin

tolerantlığını göstərən səhnələrə ehtiyac var. Bütün dinlərin inanc əsasları və söykəndiyi əxlaqi dəyərlərin çoxu ortaq xarakter daşıyır. Fədakarlıq, təvəzökarlıq, sevgi, mərhəmət, qərəzsizlik, başqalarına sayğı, dürüstlük, hər cür haqsızlıqdan çəkinmək, ədalətli olmaq, vicdanlı davranmaq və digər gözəl əxlaqi xüsusiyyətləri birgə dəyərlərdən hesab etmək olar. Humanizm prinsiplərinə söykənən, insanlar arasındakı müxtəlifliyə hörmət, başqalarına sayğı, qərəzsizlik, zordan imtina, əfvədicilik olmaq, iradə və seçim azadlığı kimi keyfiyyətlərin aşılacağı filmlərin çəkilməsi arzuolunandır.

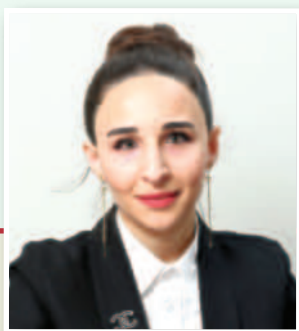
Kinotənqidçi H.Səfərov deyir: “Müasir filmlərdə bu cür səhnələr, hekayənin içinə geydirilmiş əlavələr, demək olar ki, yoxdur. Ümumilikdə düşünürəm, mədəni istiqamətimiz də o deyil ki, filmlərimizdə əvvəldən dini motivlər olmayıb, sadəcə, dinə qarşı istiqamət olub. Son dövrlərdə çəkilən filmlərdə isə bunlar yoxdur. Dini dəyərlər olsa belə, kiçik bir fraqment kimi göstərilir. Bu barədə geniş süjet xətti olan film yoxdur. Bu yaxınlarda Əlixan Rəcəbovun qısametrajlı filminə dini motivlərin çəkilməsi ilə əlaqədar problem yaşandı. Burada bir qədər dini ritualların yerinə yetirilməsi, xüsusilə mollaların davranışı ilə bağlı ironiya var idi. Sözügedən amil dindar insanlar tərəfindən birmənalı qarşılanmadı.

Düşünürəm, belə dini, milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı olan məqamlar gündəlik həyatın bir hissəsi olmalıdır. Türk seriallarındakı kimi olmamalıdır; məsələn: filmdə dindar bir obraz ola bilər, lakin bütün hekayəni onun üzərindən qurmaq düzgün deyil. Təbii ki, rituallarımızla, ənənələrimizlə bağlı kadrar, səhnələr olmalıdır. Həmin bu ənənələr və rituallarımız illərin, əsrlərin sınağından keçib. Əslində, belə dəyərlərin sosial funksionallığı var, sadəcə bu funksionallıq, artıq müasir cəmiyyətdə müəyyən qədər başa düşülmür. Bəlkə də bu funksionallığı izah etmək lazımdır”.

Son olaraq qeyd etmək mümkündür ki, nə qədər aşılacaq da, gənclərimiz televiziya baxmırlar. Filmlərin nümayişi özünü doğrultmur, daha böyük kütləyə çatmır. Fikrimcə, yanılıq... Doğru informasiyanın ekrana daha yaxşı formada təzahürü hər kəsi ekranlara kilidləyə bilər. Hazırda milli-mənəvi dəyərlərimizi, keçmişimizi, kimliyimizi, tariximizi özündə əks etdirən nə qədər film, seriallar çəkilir?! Televiziya bu qəbildən hansı filmlər nümayiş etdirilir?! Qloballaşma dövründə, ikili standartların dövlətimizə, xalqımıza yönəldiyi, haqq savaşında qalib gəldiyimiz bir dövrdə gənclərimizə Vətənə bağlılığı, tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi özündə əks etdirən ekran işlərinə ehtiyac böyükdür.







**İnci Bağırılı,**  
**Aİİ-nin əməkdaşı**

Çiçəklənən Respublikamız, Azərbaycanın paytaxtı Bakı mavi Xəzərin qoynunda uyuyan, tarixi və taleyi çox qəribə və qədim olan şəhərdir. Əvəzolunmaz milli sərvətləri ilə dünyanın diqqətini cəlb edən şəhər dünya hökmranlığı eşqi ilə müharibələr aparan dövlətlərin diqqət mərkəzi, ələ keçirmək istədiyi yağlı tikə olub. Böyük Vətən

## Bakı – elm və ürfan mərkəzi, Aİİ ona yaraşıqdır

*Hələ rast gəlməmişəm tamaşandan doyana  
Qoynunda qərinələr yanaşı duran Bakı  
Məhəbbətlə, ilhamla yaradan, quran Bakı!*

Rəsul Rza

müharibəsi mövzusunda çəkilmiş filmlərin birində Hitlerin də iştirak etdiyi məclisdə tort kəsilir. Təxminən, SSRİ-nin xəritəsinə bənzəyən tortun tən ortasının üstündə “Bakı” sözü yazılıbmış və həmin hissə kəsilərək üzərinə neftin simvolu kimi şokolad mayesi süzülür və Hitlerə təqdim edilir.

Tanınmış ziyalıları, elm adamları, cəhanşümul siyasətçiləri ilə tarixdə iz qoyan, Bakının tarixinə,

yaddaş salnaməsinə öz əməlləri ilə adını yazan yüzrlərlə yaradıcı insan, sənətkar, şair, yazıçı, bəstəkar, saz və söz adamı olub. Hamısının adını çəkə bilməsək də, bir qismini xatırladaq. Abbasqulu ağa Bakıxanov, Ağa Musa Nağıyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Məmmədəmin Rəsulzadə, Heydər Əliyev, son iki yüz ildə misli görünməmiş qələbəyə nail olan Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev belə tarixi şəx-







siyyətlərdəndir. Onlar tarix yaradıblar, yaddaşlarda elə silinməz izlər qoyublar ki, əsrlər, qərinələr keçsə belə, unudulmayacaq, xalqın yaddaşında yaşayacaqlar.

Bakı – bizim üçün həyatın evidir. Ta qədimdən ali təhsilimizi bu şəhərdə alıb, burada işləməyə üstünlük vermişik. Dövlətin idarə olunması, hökumət strukturları – Prezident Aparatı, ali qanunverici orqan olan – Milli Məclis, Nazirlər Kabineti, müxtəlif nazirliklər və komitələr, şirkətlər, onlarca ali təhsil müəssisəsi bu şəhərdə yerləşir. Bu gün onların sırasında dünyanın diqqət mərkəzinə çevrilmiş daha bir müəssisə fəaliyyət göstərir – Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. Bu İnstitut mövhumatın, cəhalətin tüğyan etiyi, din və məzhəb ayrılığının ağır nəticələrə gətirib çıxardığı bir vaxtda, yalnız özü və öz xalqı üçün yaşayanlara örnek olası yeni təhsil ocağı kimi yaradıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 09 fevral 2018-ci il Fərmanı ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu təsis edildi. Bu, işıqlı, yeni, hücrələri təmizlik qoxuyan, Yarıdana ruhən yaxın insanların çalışdıqları ünvan – ata evi qədər doğma, ana qucağı kimi isti, aliliyinə, səmimiyyətinə, inancına, ülviliyyətinə çox inanıb bel bağladığımız təhsil ocağıdır.

İlahiyyatçı alimlərin fəaliyyət göstərdiyi, Məhəmməd Naxçıvani küçəsi, 29 ünvanında yerləşən Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunda din sahəsinə, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına böyük önəm verilir. Müəssisədə tələbələr üçün lazımi şərait yaradılıb. İnstituta qəbul olunmuş hər bir abituriyent dövlətin qayğı və diqqəti ilə yaradılmış lazımi şəraitdən, ödənişsiz təhsil və digər imtiyazlardan tam yararlanırlar. Tələbələr pulsuz yeməklə təmin edilir, dərslərdən əlavə, ayrıca xarici dil kursları da təşkil edilir. İnstitut kollektivi gənclərin zəngindünyagörüşlü, dərin dini və dünyəvi biliklərə yiyələnən bacarıqlı kadrlar kimi yetişmələri istiqamətində səylə çalışır. Nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirməkdən ötrü ali təhsil müəssisəsində tələbələrin rayonlara səfərləri təşkil olunur, məscidlər, türbələr, ocaqlar ziyarət edilir, həmçinin təhsilalanlar üçün yay və qış məktəbləri fəaliyyət göstərir. İnstitutda gənclərə multikulturalizm fənni tədris edilir, tolerant dəyərlər aşılır. Burada fəaliyyət göstərməklə özümü xoşbəxt hiss edirəm. Elə bilirəm, axşamlar qoynunda milyon-milyon ulduz sayrıyan Bakı gecələrinin səmasında ən parlaq yanan ulduz mənimdir.

...Göylərə bülənd olmuş əllərim boş qalmadı. Tanrı taleyimə ilahiyat elmləri tədris edən ziyalılarla bir kollektivdə işləmək nəsim etdi. Mollaların savadsız, rəbitəsiz və məntiqsiz təsəvvürlərindən və təbliğatından uzaq elm, ürfan içindəyəm. Əxz etdiyim çox şey oldu. Hələ də öyrənməkdə davam edirəm. Bütün dinlər Allaha inam, etiqad təbliğ edir. Bu inamla həyatını təmin edən, pisliklərdən təmizlənen, hər şeyə nikbin gözlə baxa bilirsən. Allah birdir, O hər şeyi görür, bilir. Allah bağışlayandır. Bilərəkdən, bilməyərəkdən yol verdiyin bütün günahları əfv edir. Yetər ki, insan özü başa düşən, dərk edən olsun, Allah yoluna qayıtsın. Bu, düzlük yoludur... Bu, el arasında deyildiyi kimi, haqqın yolunu tapmaqdır, haqqa tapınmaqdır.

...Hündür şam ağaclarının təmiz havası, çinar yarpaqlarının xışıltısı Xəzərin şıltaq ləpələrinin şırıltısına qarışanda sanıram ki, dünyanın ən gözəl simfoniyasını dinləyirəm. Sinirlərimə sığal çəkən bu Bakı simfoniyasının xoş sədaları altında həm də qulaqlarımda “Qələbə” və “Azadlıq” mahnıları səslənir. Sevirəm səni, gözəl Bakı! Sən mənə üçün fəaliyyətimdə arzularımın ünvanı, gələcəyə uzanan əllərim, Ana Vətən, isti qucaq, ocaq oldun! Hərərətin tükənməsin, gözəl şəhər!



**Aslan Həbibov,**  
i.f.d., dos.,  
Ail-nin müəllimi

“Həzrət Peyğəmbərə (s) vəhy yolu ilə nazil olan, səhifələrdə yazılan, təvətlə nəql olunan, tilavəti ilə ibadət edilən möcüzəvi kəlam” şəklində tərifi verilən Qurana dair nazil olduğu gündən etibarən çoxlu sayda insan tərəfindən minlərlə cild kitab yazılıb, ardıcıl tədqiqatlar aparılıb. Xüsusən də Quran haqqında təfəkkürün ilahi əmr olduğunun fərqləndirən müsəlman alimlər Müqəddəs Kitabın təfsiri sahəsində fəvqəladə səy göstərirlər.

Müsəlman alimləri üçün bu işdə ilk nümunə, heç şübhə yoxdur ki, Həzrət Peyğəmbər (s) olub. Nazil olan vəhyləri insanlara çatdırmaq mənasına gələn təbliğ vəzifəsi ilə yanaşı, təbyin – açıqlama, izahetmə ilə də mükəlləf olan Allahın elçisi lazım gəldiyində ilahi əmrləri səhabələrinə izah edərdi. Həzrət Peyğəmbərin Quranın nə qədərini təfsir etməsi məsələsi mübahisəli olmaqla yanaşı, onun şifahi, əməli və təqriri yolla Müqəddəs Kitabı səhabələrinə izah etdiyi qəbul olunur.

Həzrət Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra bu işi onun səhabələri öz öhdələrinə götürürlər. Onların Qurana dair xidmətlərinin başında nazil olan vəhyləri toplamaq gəlir. Allah Rəsulunun vəfa-

tından sonra əvvəlcə Əli ibn Əbu Talib, daha sonra I xəlifə Əbu Bəkr tərəfindən təşkil olunan heyət Quranı cəm etdi. Üçüncü xəlifə Osman ibn Əfvan zamanında yaranan qiraət ixtilafı səbəbindən Quran yenidən tərtib edildi və çoxaldılaraq o dövrün mühüm mərkəzlərinə göndərildi. Səhabənin Qurana dair gördüyü bu işlər, İlahi Kitabın aradan getmədən sonrakı nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynadı.

Səhabənin Qurana dair xidmətlərindən biri də Allahın Kitabını sonrakı nəsllə öyrətmək olub. Əksəriyyəti qeyri-ərəblərdən təşkil olunan təbein nəsli səhabə sayəsində Quranı doğru şəkildə oxumağı öyrənib. Həmçinin səhabələr ayələrin təfsiri işi ilə də məşğul olublar.

Onu da qeyd edək ki, Quranın səhabələrin danışdığı dildə – ərəb dilində nazil olması və onların nüzul prosesinə şahidlik etmələri həmin insanları təfsir sahəsində imtiyazlı hala gətirirdi. Bununla yanaşı, Həzrət Peyğəmbərin (s) yanında olmaq sıxlığı, şəxsi keyfiyyəti və s. kimi xüsusiyyətlər onların təfsirdəki sırasını təyin edirdi. Bu səbəbdəndir ki, Quran təfsirində Əli ibn Əbu Talib, Abdullah ibn Abbas, Abdullah ibn Məsud, Übeyy ibn Kəb və digər səhabələrin adı mənbələrdə qeyd olunur.

İstər Həzrət Peyğəmbərin (s) sağlığında, istərsə də vəfatından sonra müxtəlif vəzifələri icra etmək məqsədilə bölgələrə yayılan səhabələr oradakı fəaliyyətləri ilə təfsir mədrəsələrini formalaşdıranlardır. Məkkə mədrəsəsi Abdullah ibn Abbas, Mədinə

mədrəsəsi Übeyy ibn Kəb, İraq mədrəsəsi Abdullah ibn Məsud, Şam mədrəsəsi Əbu Dərda və Bəsrə mədrəsəsi isə Əbu Musa əl-Əşərinin adı ilə bağlıdır.

Səhabədən sonra təbein nəsli Quran təfsirində mühüm yerə sahibdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əksəriyyəti qeyri-ərəblərdən mütəşəkkil olan bu insanlar böyük səylər nəticəsində təfsirdə söz sahibi olublar. Quranın ilk müstəqil təfsirləri də məhz bu şəxslər tərəfindən ərsəyə gətirilib.

Təbein müfəssirlərindən Mücahid, İkrimə, Səid ibn Cübeyr, Səid ibn Müsəyyəb, Tavus ibn Keysan, Əban ibn Təğlib, Əbu Əbdürrəhman əs-Süləmi, Əsbəğ ibn Nübatə və digərlərinin adlarını qeyd edə bilərik.

Quran təfsirində əhli-beyt imamlarının xüsusi rolu olub. Həzrət Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra İmam Əli tərəfindən toplanan nüsxə, eyni zamanda, Quranın ilk təfsiri olaraq qiymətləndirilir. Qeyd edildiyinə görə, İmam Əli bəzi ayələrin izahlarını da əlavə edib.

Əhli-beyt imamları dövrün siyasi təzyiqlərindən imkan tapdıqca ətraflarına cəm olan insanlara İlahi Kitabı öyrətməyə çalışıblar. Nübuuvət xanədanının yetirmələri olan imamların Qurana dair bilikləri həm müasirləri, həm də sonrakı dövr alimləri tərəfindən də təsdiq edilib. Mənbələrdə İmam Hadi və İmam Həsən əl-Əskəriyə təfsir nisbət edilir.

Hicri II əsrin sonu – III əsrin əvvəllərindən etibarən, təfsirlər tədvin edilməyə başlanaraq müs-





təqil təfsirlər qələmə alınıb. Bu dövrdə ən çox diqqət cəlb edən Quranın dil yönündən təfsiridir. “Qəribul-Quran”, “Məanil-Quran”, “Məcəzul-Quran” kimi əsərlər məhz bu əsrdə ortaya çıxıb.

Quran təfsirinə dair çalışmalar sonrakı dövrlərdə də davam edib. Sonrakı dövr alimlər Quran üzərində çalışaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir çox dildə minlərlə cild əsər təlif ediblər. Müsəlmanların Qurana qarşı bu münasibəti Onun İlahi Kitab olması, dünya və axirət səadətinin açarının məhz bu Kitabda olması səbəbindən hesab edilib.

İlahi Kitabın toxunulmazlığı, Həzrət Peyğəmbərin (s) bu barədə xəbərdarlığı Qurana yanaşmada müsəlmanlar üçün meyar olub. Xüsusən də hicri III əsrdə ortaya çıxan rəvayət-dirayət mübahisəsi bu işdə kimin səlahiyyət sahibi olması məsələsi ilə əlaqədar olub.

Quran ayələrini təfsir etmə işində təkcə Həzrət Peyğəmbər (s), səhabələr və məsum imamların

səlahiyyət sahibi olduqlarını iddia edən bir qrup İlahi Kitabın yalnız onlardan nəql edilən rəvayətlərlə təfsir oluna biləcəyini söyləmiş, əks təqdirdə, şəxsi rəy ilə təfsir edilmiş olacağı mənasına gələcəyini qeyd ediblər. “Rəvayət təfsirçiləri” adlandırılan bu qrup müfəssirlər təfsirlərinin müqəddiməsində Həzrət Peyğəmbərdən (s) “Kim Quranı şəxsi rəyi ilə təfsir edərsə, cəhənnəmdə yerini hazırlasın”, “Kim Quranı öz şəxsi rəyi ilə təfsir edərsə, doğru nəticəyə çatsa da, səhv etmişdir” kimi rəvayətləri nəql edərək, bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu göstəriblər.

İkinci qrup isə dəyişən zamanı və məkanı diqqətə alaraq, ortaya çıxan yeni sualların cavabında rəvayətlərin kifayət etmədiyini, rəvayətlərlə yanaşı, başqa vasitələrdən də istifadə edərək, Quranın təfsir oluna biləcəyini irəli sürüblər. Bu qrupa görə, səhabələrin etdiyi kimi, Cahiliyyə dövrü ərəb şəri, lüğəvi izahlar və s. kimi vasitələrdən də istifadə edərək,

Quran ayələrini təfsir etmək mümkündür, çünki bu iş “şəxsi rəy” mənasına gəlmir. Eyni zamanda, bu, bir zərurətdir. Hicri III əsrin axırları – IV əsrin əvvəllərində biz bu mübahisənin şahidi oluruq.

Zaman keçdikcə Quran təfsirində yeni metodlar ortaya çıxmağa başladı. Sufiliyin yayılmağa başladığı hicri II əsrdə, artıq rəmzi ifadələr və simvollarından istifadə etməklə Quran ayələri təfsir edilməyə başlandı. Üçüncü əsrdə isə müstəqil işari təfsirlər təlif edildi. Bu növ təfsirdə müfəssirin iç dünyasından qaynaqlanan ilhamın rolu böyük olub. Quranın zahirinə zidd və subyektiv izahların mövcudluğu səbəbindən, bu növ təfsirə münasibət birmənalı olmayıb. Sufi təfsirləri arasında ən qədimlərdən – fəlsəfənin İslam dünyasında hakim olduğu dövrdən etibarən, Quranın fəlsəfi təfsirləri ortaya çıxmağa başlayıb. Ayələri sırf aqlın işığında izah edən bu təfsir növü ciddi tənqidlərə məruz qalıb.



Quran ayələrini elmin işığında təfsiretmə mənasına gələn elmi təfsir fəaliyyəti də erkən dövrdən etibarən başlayıb, sistemli olaraq ilk dəfə V əsrdən etibarən meydana çıxıb. Bu fəaliyyət indiki dövrdə elmin inkişafı ilə paralel olaraq davam etməkdədir. “Yaş-quru elə bir şey yoxdur ki, açıq-aydın kitabda olmasın!” (“Ənam”, 59) ayəsindən çıxış edən bu şəxslər Qurani-Kərimdə kainata dair hər şeyin var olduğunu, ayələrin müasir insanın şüuruna uyğun şəkildə müasir elmin işığında təfsirinin doğru olacağı qənaətinə gəlirlər.

Qurani müasir dövrdə baş verən hadisələrlə paralel olaraq izah etməyə çalışan ictimai təfsirlər də İlahi Kitaba fərqli yanaşmanın bir növü olaraq qarşımıza çıxır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütün bunlar Qurana münasibətdən irəli gəlir. İnsanların iki dünyada xoşbəxtliyinin təminatı olan İlahi Kitabın Allahın muradına uyğun şəkildə izah etmə fəaliyyəti olan təfsiri ondördəsrlik zamanda müəyyən mərhələlərdən keçərək indiki dövrə gəlib çatıb.

İslam tarixində Qurana yanaşma həmişə bu qədər səmimi olmayıb. Bəşəriyyətin hidayəti üçün nazil edilən Quran, yeri gəldikdə, siyasətə alət edilib, ideoloji mübarizələrdə, şəxsi fikirləri isbat etmək və hətta mənfəət qazanmaq üçün də istifadə olunub. Erkən dövrdə baş verən iki hadisə Qurandan sui-istifadənin ən gözəl nümunəsidir. Süffeyn döyüşündə İmam Əlinin qarşısında tab gətirə bilməyəcəyini başa düşən Müaviyə İmamın ordusundakı bir qrup dardüşüncəli insanın mövcudluğunu yaxşı bilən Əmr ibn Asın tövsiyəsi ilə Quran səhifələrini nizələrin ucuna taxaraq, “Aramızda Quran hakim olsun” şüarını səsləndirir. İmam Əlinin ordusundakı həmin qrup bu təklifə aldanaraq, İmamı döyüşü saxlamağa məcbur edirlər. Bunun bir hiylə olduğunu yaxşı bilən İmam Əli nə qədər cəhd etsə də, onları başa sala bilməyib, döyüşü dayandırmaq məcburiyyətində qalıb. Beləliklə, Müaviyə mütləq məğlubiyyətdən xilas olub. İslam tarixində bir ilk reallaşmış, Quran siyasətə alət edilmişdir. Əmr ibn Asın hiyləsinə aldanan bu qrup əvvəlcə İmam Əlini hakim məsələsinə məcbur edib, daha sonra aldandıqlarının fərqinə



varınca “Hökm yalnız Allahındır”, – deyərək Qurani istismar ediblər. Təhkimi qəbul etdikləri üçün kafir olduqlarını və buna görə də tövbə etdiklərini deyən həmin guruh İmam Əlidən də bunu tələb etsələr, mənfəi cavab alıblar. Aldıqları cavaba qane olmayan bu şəxslər ondan ayrılıb, İslam tarixində təkfir anlayışının əsasını qoyaraq, bu gün də müsəlmanların başına bəla olan xəvaric ortaya çıxıb.

Qısaı, Həzrət Peyğəmbər (s) və səhabələrin ciddi səyi nəticəsində nazil olduğu şəkildə gələcək nəsllə ötürülən Quran, təəssüflər olsun, mənəvi təhrifə məruz qalıb. İmam Məhəmməd əl-Baqirin ifadəsi ilə “İlahi Kitab bir tərəfə atılmış; ayələri oxunmuş, lakin hədləri təhrif edilmişdir. Rəvayət edilmiş, lakin riayət edilməmişdir”.



**Rəşad Mustafa,**  
t.f.d., dos.  
Ail-nin müəllimi

Həzrət Ömər (634-644) zamanından etibarən müsəlmanlar tərəfindən Tiflis və onun ətrafına yürüşlər təşkil edilmişdir. Bu aksiyaların təşkilatçısı Azərbaycana yürüş edən Suraka ibn Amr olmuşdur. Sonra Həzrət Osman (644-656) zamanında Arrana yürüş edən ordu iki yerə bölünmüş, Salman ibn Rəbiənin başçılıq etdiyi dəstənin sonuncu dayanacağı isə Dərbənd, Həbib ibn Məsləmənin ordusunun sonuncu dayanacağı Tiflis olmuşdur. Bütün Azərbaycanda, həmçinin ölkənin bir hissəsi olan Arranda olduğu kimi, Tiflisdə də İslamı qəbul prosesi dinc şəkildə və sürətlə gedərək, şəhərdə müsəlman əhalinin sayı artmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində 704-cü ilə aid üzərində “Tiflis” yazılmış Əməvi sikkəsinin tapılması şəhərdə zərəbxananın mövcudluğunu, müsəlman əhalinin şəhər və ətrafda mühüm demoqrafik və iqtisadi güc olduğunu isbat edir (Paxomov, 1970: 38).

#### **Tiflisli alimlərin mədəni mənsubiyyət məsələsi**

İstəxri və İbn Hövqəl adlı müəliflər Arranda Dərbənd, Bərdə və Tiflisin ən böyük şəhərlər olduğunu qeyd etmişlər (İstəxri, 1870: 187; İbn Hövqəl, 1872: 244). Müqəddəsinin qeydlərində də Tif-

## **Tiflisli alimlərin İslam mədəniyyəti tarixində yeri**

lis Arran şəhəri kimi qeyd olunub. Eyni zamanda, Müqəddəsinin əsərində Tiflisin görünüşü və qalası haqqında da qiymətli məlumatlar verilir (1877: 373-376). Bəlazuri-nin “Kitəb Futuh əl-Buldan” (Ölkələrin fəthi kitabı) əsəri “Ərminiyyənin fəthi” bölməsində əvvəlcə Ərminiyyə inzibati bölgüsü haqqında məlumat vermiş, Curzanı II Ərminiyyədə göstərmiş, Tiflisi isə Arranla birlikdə I Ərminiyyənin tərkibində göstərmişdir (1987: 203; 1927: 5). Qələbəşəndi Tiflisin işğaldan əvvəl Arranın olduğu, işğaldan sonra isə gürcülərin əlinə keçən bir şəhər olduğunu yazır. O, Tiflisi Bərdədən sonra Arran iqliminin ikinci paytaxtı kimi qeyd edir (2005: 266 – 267). Bu bilgilərə əsasən, araşdırmada Tiflis mədəniyyəti və alimlərinə Azərbaycan mədəniyyətinin bir parçası kimi yanaşılıb.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.D.Lordkipanidze özü də qeyd edir ki, bu dövrdə İslam dinini qəbul edən gürcülər xilafətin və əmirliyin taleyində mühüm rol oynamaq və İslam şərqinin iqtisadi-mədəni həyatında fəal iştirak etmək haqqı qazanmışlar. Onlar öz əsillərini təsdiqləmək və ya unutmamaq üçün “əl-Kurci” nisbəsini qəbul edibmişlər (1991: 69). Məsələn, Hülakü ordusunda qulluq edən və Möyyəfariqin yaxınlığında müsəlmanlar tərəfindən öldürülən “Noyan” rütbəli gürcü mənşəli xristian sərkərdə Navri əl-Kurci bu nisbəni daşıyanlara nümunədir (El Gəmdı, 2010: 234-235). Eyni zamanda, İslam Şərqindəki azad edilmiş qullar arasında da “Kurci” nisbəsinə rast gəlinir. Səmanınin “əl-Ənsab” əsərində belə bir qeyd

var: “Əbülhəsən Firuz ibn Abdulla əl-Kurci mosullu münəccim Əbül-fəzl ibn Eysunun azad olunmuş quludur, o isə şeyximiz Süleyman ibn Firuz əl-Xəyyatın atasıdır... Mosulda hədislərə qulaq asmışdır... Təxminən, 1130-cu ildə vəfat etmişdir”. Bu qeyd də həmin qulun gürcü-iber mənşəli olduğunun göstəricisidir. Eyni mənbədə həmin məlumatın ardınca isə Kurc haqqında belə deyilir: “Kurc Rum tərəfdən Azərbaycan sərhədlərindən (suğur- نغور) bir nahiyədir (regiondur). Oradakı məvalilərdən hədisə qulaq asan və rəvayət edən bir camaat çıxmışdır” (Əs-Səmani, 1988: 50).

#### **Tiflis işğala qədər və işğaldan sonra**

Ətraf ərazilərdən – gürcülər, ermənilər, Dağıstan və Şimali Qafqaz xalqlarından fərqli olaraq Tiflisdə İslam sürətlə yayılmış, bu xüsusiyyəti ilə Tiflis Azərbaycanla ortaq cəhətə sahib olmuşdur. Orta əsr mənbələrində, xüsusilə, İbn Havqəl (X əsr) Tiflisdə İslamın hədis elminin geniş yayıldığını, bu elmlə məşğul olanlara hörmət edildiyini, tiflisilərin qədim nəzəriyyələrə (təlimlərə) əsasən sünnilik tərəfdarlarının fikirlərini müdafiə etdiklərini qeyd edir (İbn Havqəl, 1872: 243).

Tiflisli alimlər, əsasən, aşağıdakı türk dövlətlərində – Məmlüklülər və Səlcuqlular saraylarında xidmət ediblər. Bundan əlavə, onların Orta Asiyaya köçdükləri məlumdur. Köçün əsas səbəblərini müxtəlif cür sıralamaq olar. Əlbəttə, birinci səbəb elm öyrənmək idi. Mərkəzi Asiya o zaman İslam elminin mərkəzlərindən biri ol-





duğu üçün Tiflisdən olan bir çox alimlər məhz elm dalınca buralara hicrət edirdilər. İkinci səbəb – təhlükəsizlik idi. Qaynaqlarda verilən məlumatlara əsasən, Tiflis İslamın sərhəd şəhəri olub (Məsudi, 2005: 155). Buna görə daim ətrafdan hücumlara məruz qalıb, şəhər bir neçə dəfə mühasirəyə düşüb, köməkəz vəziyyətdə olub. Bu da yəqin ki, şəhərdən miqrasiyanı sürətləndirmişdir. Üçüncü səbəb – Tiflisin 1122-ci ildə IV David tərəfindən işğalı idi. İşğaldan sonra şəhərdə böyük köç yaşanmış, şəhərin müsəlman əhalisinin böyük qismi xristian hakimiyyəti altında qalmaq istəməmişdir (Nəsirov, 2011: 322). İşğalaqədərki alimlər, əsasən, Mərkəzi Asiya, Nişapur bölgəsində olsalar da, işğaldan sonrakıların Səlcuqlu və Məmlüklü dövləti ərazisində olduqları nəzərə çarpır.

### İşğalaqədərki Tiflisin türk dünyasındakı alimləri

Tiflis şəhərində doğulub Nişapura köçən İsmayıl ibn Məhəmməd (d. 983), onun Nişapurda dünyaya gələn, lakin atası kimi “ət-Tiflisi” nisbəsini daşıyan oğlu Məhəmməd ibn İsmayıl (d. 1010, v. 1090) da tiflisli alimlər arasında məlum məşhurlardandır. İsmayıl ibn Məhəmməd, eyni zamanda, varlı tacir idi. Oğul Məhəmməd ibn İsmayıl isə Quran hafizi olmaqla bərabər, minlərlə hədisi əzbər bilirdi (Əs-Səmani, 1988: 472; Əliyeva, 2010: 106; Nəsirov, 2011: 313).

Şafii məzhəbinə mənsub və əvvəlki alimlər kimi Nişapura köçən digər alim – həm fəqih, həm də mühəddis olan Məsud ibn Əbdürrəhmən ət-Tiflisi (d. 1019, v. 1097) idi. Əbu Əhməd Həmid ibn Yusif ət-Tiflisi (v. 1091-dən sonra) isə Səlcuqlu hökmdarı Məlikşahın

vəziri Tacülmülkün yaxın dostu olub. Uzun müddət elm öyrənmək məqsədilə Bağdad və Dəməşqdə yaşayıb (Əs-Səmani, 1988: 472). Əbu Əhməd Qüdsdə Beyhaqindən, Məkkədə Aqulidən dərslərdən qeyd edilir (əl-Qəlpəşəndi, 2005: 267; Əs-Səmani, 1988: 472). Əs-Səmanın “Kitab əl-ənsab” əsərində adı qeyd edilən tiflisli alimlərdən biri də Hüseyn ibn Əli əl-Fərzidir. Hələbdə Əbülhəsən Əli ibn Əbu Cəradə əl-Əntaki ona istinadən hədis nəql edib. 1091-ci ildən sonra vəfat edib (Əs-Səmani, 1988: 472; Əliyeva, 2010: 107).

Əbu Reyhan Birünün əsərlərindən “Təhqiqu-mə Lilhind”də tiflisli alimlərdən birinin adı zikr edilir: Ustad Əbu Səhl Əbdülmənam ibn Əli ibn Nuh ət-Tiflisi (X əsrin sonu XI əsrin əvvəli). Verilən məlumatdan Birünün ona çox hörmət bəslədiyi və Əbu Səhl Tiflisin mötəzilə əqidəsinə dair bir



kitabı olduğu bilinir (1956: 3; 2008: 14). Birününin Əbu Səhli ustad adlandırması bu şəxsin Birününin müəllimlərindən birinin olduğunu istisna etmir.

### İşğaldansöhrəki Tiflisin türk dünyasındakı alimləri

Tiflisli alimlər arasında ən məşhuru – Kəmaləddin Əbül-fəzl Hübeyş ibn İbrahim ibn Məhəmməd əl-Mütəbbib Tiflisi – XII əsrdə yaşamış məşhur həkim, əczacı, filoloq, astronom və ilahiyatçı idi. O, 1113-1116-cı illər arasında Tiflisdə dünyaya gəlib, lakin sonralar ailəsi ilə birgə Anadoluya köçmək məcburiyyətində qalıb. “Kifayətut-tibb” adlı əsərinin Bursa Antik Yazılı və Çap Əsərləri Kitabxanasındakı nüsxəsində (Orhan Gazi, nr. 1120) adı Kəmaləddin Bədiuz-zaman Əbül-fəzail Hübeyş ibn Məhəmməd ibn Hübeyş əl-Qəznəvi şəklində keçməkdədir. Burada atası İbrahimdən söz açılmadığı kimi, “Tiflisi” nisbəsinin yerini də Qəznəvi alıb. Bu, onun nəslinin bir zamanlar Qəznədən Tiflisə köçdüyünün işarəsi ola bilər. “Kamilt-Tabir” adlı əsərində isə “Əbül-fəzl Hüseyn ibn İbrahim ibn Məhəmməd Tıqlı ət-Tiflisi” isim zəncirinə rast gəlinir (İzgi, 1998: 268). Onun ailəsinin hansı tarixdə və dəqiq nə vaxt Anadoluya köçdüyü haqqında məlumatlar yoxdur. Tarixçi E. Nəsirovun versiyası daha uyğun görünür. O, qeyd edir ki, 1122-ci il Tiflis işğalından sonra bir çox azərbaycanlı kimi, Hübeyşin valideynləri də buradan köçmək məcburiyyətində qalıblar (Nəsirov, 2011: 322). Uzun müddət Kayseri şəhərində yaşayan Hübeyş Anadolu Səlcuq sultanı II Qılınç Arslanın (1155-1192) sarayına dəvət olunub, elmi fəaliyyətini burada sultanın himayəsində davam etdirib. II Qılınç Arslanın Ağsarayı mədrəsələr, zaviyələr və bazarlarla zənginləşdirib buraya Azərbaycandan

qazılar, alimlər və tüccarlar gətirdiyi vaxt onun da buraya gəldiyi təxmin edilməkdədir (İzgi, 1998: 268). Bu səbəbdən, Hübeyş elmi əsərlərinin bir çoxunu II Qılınç Arslana ithaf edib. Onun 25 əsəri müəyyən edilib. Bu irsdə 10 əsər farsca, qalanları ərəbcədir. “Təqvimul-ədviyyətil-müfrədə”, “Kitabu-minhacit-tibb”, “Kifayət-tibb”, “Tahsilus-sihha bi əsbabis-sittə” və s. kimi əhəmiyyətli tibb kitabları var (İzgi, 1998: 268). Bunu qeyd etmək lazımdır ki, İslam dünyasında Hippokrat andını “Əh-di-Buqrat” adı ilə süryani dilindən fars dilinə tərcümə edən ilk şəxs də Hübeyş Tiflisidir. Kəmaləddin Hübeyş Tiflisi 1204-cü ildə vəfat edib. Onun dəfn edildiyi yer haqqında dəqiq məlumat olmasa da, güman ki, Kayseridə vəfat edib və burada da dəfn edilib (Nəsirov, 2011: 322-325).

Anadoluda – Sivasda XIII-XIV əsrlərdə Tiflis əsilli Hüseyn Tiflisinin soyundan gələn bir tiflisli üləma ailəsi yaşayıb (Kasap, T: 12.04.17). “Dmanisinin ərəb kitabələri” monoqrafiyasında S. Kaxiani Sivas şəhərində Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Tiflisinin qəbirüstü abidəsinin olduğunu bildirir. O, bu epitafyanın Dmanisi qəbirüstü abidələri ilə eynilik təşkil etdiyini bil-

dirir (Kaxiani, 1965: 68). Bir sıra yerlərdə Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Tiflisinin Hübeyş Tiflisinin nəvəsi və ya Şəhristaninin “əl-Miləl və-n-Nihal” əsərinə 1232-ci ildə düzəliş edən Əli ibn Əbu Bəkr əl-Xatib ət-Tiflisinin nəvəsi olması iddia edilir (İzgi, 1998: 268). Əli ibn Əbu Bəkr ət-Tiflisinin XIII əsrdə Sivasda yaşaməsi və elmi fəaliyyətlə məşğul olması bu versiyanı daha da qüvvətli edir.

Elxani dövrünün məşhur qazılardan biri də Kəmaləddin Əbül-fəth Ömər ibn Bəndar Tiflisi idi. Kəmaləddin 1205-ci ildə anadan olmuş, İmam Nəvəvi kimi məşhur alimdən hədis və hədis üsulu dərsləri almışdır. O, Dəməşqdə fətva mərcii məqamına qədər yüksəlmiş və 11 il Dəməşq qazısı Sədrəddin Əhməd ibn Yəhyanın müavini olmuşdur. Dəməşqin monqollar tərəfindən işğalından sonra Hülakü xan Şeyx Kəmaləddini Şam, Cəzirə, Mosul, Mardin, Məyyafariqin və Hısn-Keyf şəhərlərinə baş qazı və Vəqflər Nazirliyinə təyin etmişdir. Onun bir çox yerdə müsəlman qırğınının qarşısını aldığı qeyd edilir. Sonralar Hələb və ətrafının qazılığına təyin edilən Kəmaləddin Suriyada qalmayaraq, 1265-ci ildə Misirə hicrət edir. Qahirədə 1273-cü ilə – vəfatına qədər elmlə və tə-





limlə məşğul olur. Fəzilətli və iz-zətli insan olduğu üçün sultandan heç bir vəzifəyə təyin edilməsini xahiş etmir (İbn Kəsir, 1998: 512-513; Nəsirov, 2011: 320).

Şeyx Bədrəddin Məhəmməd ibn Səbih Tiflisi (d.1252, v.1325) hədis alimi olmaqla yanaşı, qari (gözəl Quran oxuyan) və müəzzin (azan oxuyan) idi. O, Dəməşqdə məşhur Əməvi cəməsinin müəzzini olmaqla yanaşı, rəis ul-müəzzin – müəzzinlərin rəisi kimi də məşhur idi. Gözəl səsi ilə hamını heyran edən Şeyx Bədrəddin, eyni zamanda, dövlət xadimi idi. Belə ki, o, bir müddət səltənət naibi və Salehiyyə şəhərinin mühtəsibi (maliyyə müfəttişi) vəzifəsində çalışmışdır. Qahirədə 1227-ci ildə anadan olmuş Əminəddin İbrahim əl-Bəkri Tiflisi Xəlifə Əbu Bəkrin nəslindən idi. Şafii məzhəbinə mənsub fəqih olmaqla yanaşı, hədis elmini də gözəl bilirdi. Məmlüklü

sultanı qıpçaq türkü olan Ruknəddin Zahir Bəybarsın hakimiyyəti dövründə (1260-1277) Məmlüklü Misir ordusunda mühtəsib vəzifəsində çalışmışdır (Əl-Məqrizi, 1991: 117; Nəsirov, 2011: 319-320).

Hədis alimlərindən biri də 1260-cı ildə Qahirədə anadan olmuş, 1320-ci ildə Hüms şəhərində vəfat etmiş Fəthəddin Tiflisi idi (Əl-Məqrizi, 1991: 287). Onun oğlu Tacəddin Mahmud ibn Muhaməd Tiflisi Məmlüklü ordusunda zabıt olub, eyni zamanda, atası kimi hədis elmi ilə məşğul olmuşdur. Dəməşqdə 1346-cı ildə vəfat etmişdir (Nəsirov, 2011: 317-318).

Bundan əlavə, elmləri ilə yanaşı, tiflisililər İslam incəsənətinə də öz töhfələrini vermişlər. Malazgird savaşından sonra Ərzincan mərkəzli qurulan Mengüçöklülər bəyliyi (1080-1228) dövründə inşa edilmiş və bəzəkləri ilə bir sənət

əsəri olan Divriği Ulu Caminin taxtadan olan minbərinin ustası tiflisli Əhməd ibn İbrahim olmuşdur. Sinopda 1289-cu ildə inşa edilən Arslanlı çeşməsinə də tiflisli İbrahim ibn Osman ibn Həsən inşa etdirib (Kasap, T: 12.04.17)

Tiflisdə elm və mədəniyyət xadimlərinin araşdırılması sübut etdi ki, onlar gürcüəsilli şəxslər kimi “əl-Kurci” nisbəsi deyil, “Tiflisi” nisbəsi daşıyıblar. Məhz bu fərqliliyə görə “Tiflisi” nisbəli alimlərin bir hissəsi IV Davidin işğalından sonra buralarda qala bilməyib, hicrət etməyə məcbur olmuşlar. Əksəriyyəti ən yaxın pənah yeri kimi türk dövlətləri olan Məmlüklülər və Səlcuqlular dövlətini seçiblər. İstər işğaladək, istərsə də sonra – başqa şəhərlərdə anadan olsalar belə, tiflisli alimlər vətənlərini – Tiflisi və nisbələrini unutmayıb, uzun illər bu nisbəni yaşatmağa çalışmışlar.





**Faiq Əhmədzaadə,**  
f.f.d., Aİİ-nin müəllimi

Bismillahir-Rəhmanir-Rəhim. Kərbəla hadisəsi hər dövr üçün öz ibrətamiz xüsusiyyətini saxlayıb. Hadisənin baş verdiyi gündən etibarən tarixdə bir qırılma nöqtəsi olur. Həzrət Hüseyin (ə) şəhid olaraq öz missiyasını tamamlayır, lakin əsas hadisələr bundan sonra başlayır. Peyğəmbərin qurduğu ədalət prinsiplərinə dayanan və insanların seçməsi ilə olan hakimiyyəti Yezid ibn Müaviyyə yeni bir dövrə, səltənət dövrünə çevirmək istəyirdi. Həmçinin bu dövlət haqsızlıq, ədalətsizlik, tək bir fər-

din ağlasığmaz əyləncə həyatı üzərində qurulacaqdı. Peyğəmbərin məqamında layiq olmayan, dinə tamamilə zidd yanaşan biri oturmaq istəyirdi. Həzrət Hüseyin (ə) buna razı ola bilməzdi və təbii ki, öz etirazını bildirmişdi. Onun etirazı haqsız olaraq bir çoxunun qanının tökülməsi ilə nəticələndi. Məşhur bir kəlamda deyildiyi kimi, “Bəzi ölülərin səsi dirilərdən daha yüksək çıxır”. Həzrət Hüseyin (ə) şəhidlik zirvəsinə ucılması müsəlmanlarda bir oyanış hərəkəti başlatdı. Buna görə də Kərbəla hadisəsi tarixin qırılma nöqtəsi oldu.

Həmin hadisədən sonra Yezid Həzrət Hüseyin (ə) ailəsini, xüsusilə, bacısı – Həzrət Zeynəbi (ə) və oğlu Həzrət Zeynalabini (ə) əlləri bağlı əsir olaraq başaçıq, ayaqyalın öz hüzuruna gətirdir. Təbii ki, adət olaraq Dəməşqə Yezidin hüzuruna gələndə onlar bir çox şəhərlərdən keçib və xeyli

insanlara göstərilənlər. Bu, Yezidin ən böyük səhvlərindən olur. Həmin əsirləri görən əhalidə yavaş-yavaş oyanış başlayır. İnsanlar Peyğəmbərin sevimli nəvəsinin öldürüldüyünü görüncə bir çox ədalətsizliklərin yaşanacağını başa düşməyə başlayırdılar. Xanım Zeynəbin (ə) Yezidin hüsurundakı xütbəsi isə tükürpədən bir çıxış idi. O, sözlərinin birində belə buyurmuşdu: “Ey Yezid! Əgər bu gün qalib gəlməyi qənimət bilirsənsə, sabah etdiyin əməllərdən başqa qarşılığını görməyəcəyin gün bunun hesabını verəcəksən. Allah bəndələrinə zülm etmər. Biz də şikayətimizi Ona yönəldirik. Çünki Odur sığınacağımız”.

Həmin sözlər xalqda böyük bir oyanışa səbəb oldu. Bir çox insan səhvini anladı. Müsəlmanlar həqiqəti görüb etiraza qalxdılar və nə qədər böyük bir səhvə yol verdiklərini başa düşdülər. Kərbəla hadi-





səsi bir çox insanın mübarizəsinə ilham qaynağı oldu.

Hadisədən bir müddət sonra Kufədə Muxtar əs-Səqəfi üsyanı baş qaldırır. O, Həzrət Əli (ə) tərəfdarlarını birləşdirərək, Kərbəlada Həzrət Hüseyinə qarşı vuruşan, onu öldürən hər kəsdən intiqamını tək-tək alır. Hər biri qılıncdan keçirilir. Daha sonra uğursuzluğa düçar olan Muxtar əs-Səqəfi üsyanı yatırılır. Bununla yanaşı, müxtəlif üsyanlar baş verir. Onların bəziləri siyasi səbəblərdən qaynaqlanıb, hakimiyyət uğrunda mübarizə olub. Lakin bu üsyanlarda səmimiyyəti ilə Əməvi hakimiyyətinə qarşı çıxan insanlar da mövcud idi.

Əməvi hakimiyyəti dövründə mütəmadi olaraq baş verən üsyanların bir çoxu Kərbəla hadisəsindən təsirlənib. Abbasi xanədanı Əməvilərə qarşı mübarizə aparıb üsyan və çevrilişə cəhd etmiş, yenə də Kərbəla hadisəsindən öz məqsədləri üçün istifadə etmişdir. Təbii ki, Kərbəla faciəsindən təsirlənən və uzun illər bu təsirdən çıxıbilməyən müsəlmanlar Əməvi hakimiyyətini bitirmək istəyirdilər. Həmin faciə bu prosesi daha çox tətiklədi və ilham qaynağı oldu.

İslam tarixi boyunca müsəlmanlar Kərbəla ərazisinə, Həzrət Hüseyin (ə) məqbərəsinə ehtiramla yanaşıb və hər il Məhərrəm ayında oranı ziyarət ediblər. Bu faciənin təsiri o qədər böyük olub ki, hətta Abbasi xəlifəsi Mütəvəkkil oradakı bütün binaları sökdürüb, yerini tarla edib və ziyarəti qadağan edib, lakin insanlar ziyarət etməkdən çəkinməyib, qorxmayıblar. Həmçinin 14 əsrdə ki, Kərbəla çölündə müsəlmanlar ayaqyalın kilometrərlə yol gedib Həzrət Hüseyin (ə) məqbərəsinə ziyarət edirlər. Sonralar ziyarətgah dəfələrlə dağıdılıb, amma yenə də təmir edilib. Məzhəbindən asılı ol-



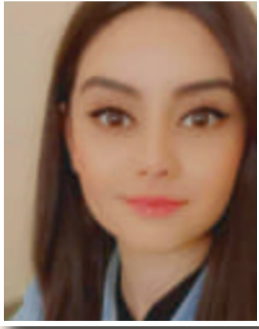
mayaraq istər Osmanlı sultanları, istərsə də Səfəvi şahları Kərbəla ərazisini hər zaman qoruyub, orada qan tökülməsinə, dağıntılara yol verilməsinə icazə verməyiblər. Hətta Teymurilər dövründə Bağdad şəhəri işğal edilib, yağmalanıb orada qətlə törədilsə də, Kərbəla şəhərinə toxunulmayıb.

Kərbəla faciəsi ədəbiyyata da öz təsirini göstərib. Belə ki, bu faciə haqqında şeirlər, qəsidələr, mərsiyələr və digər janrlarda ədəbi əsərlər yazılıb. Yazıçı və şairlər “Kərbəla” sözünün “kərb-qəm, kədər, üzüntü və bəla” sözlərindən əmələ gəldiyini əsərlərində dilə gətirib, şeirlərində vurğulayıblar. İlk dəfə məşhur ərəb dilçisi Əbül Əsvəd əd-Düvəlinin bu faciə haqqında şeir yazdığı bildirilir. İslam alimi Şafii də Kərbəla faciəsinə şeir həsr edərək bildirir ki, “Əhli-beyti sevməklə günah işləmişəm, bu, heç vaxt peşman olmayacağım bir şeydir”. Bəzi şairlər xəlifələr tərəfindən təhdid edilsələr belə, yenə də bu faciəni dilə gətirən çox təsirli şeirlərini, qəzəllərini oxumaqdan çəkinməyiblər. İstər fars, istər türk ədəbiyyatında Kərbəla faciəsinə geniş şəkildə yer verilib. Məsələn, Sədi Şirazi öz qəsidələrində Kərbəla şəhidlərini mədh edib. Eyni zamanda, dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli də bu faciəyə həsr etdiyi “Hədiqətüs-süəda” əsərini yazıb. Əsrlərlə öz təsir gücünü saxlayan bu əsər bu gün də Kərbəla faciəsi haqqında yazılan ən güclü ədəbi nümunələrdən hesab edilir.

Kərbəla hadisəsi Azərbaycanda hər zaman çox geniş şəkildə yad edilir. Məzhəbindən və düşüncəsindən asılı olmayaraq, bir çox insan Məhərrəm ayında xeyir işlərini təxirə salır. Həmçinin, sovet dövrünün ən azgın vaxtında, qadınların, repressiyaların çox olduğu dövrdə belə Kərbəla faciəsi xatırlanıb. Bizim teatr sənətinin başlanğıcı da Kərbəla hadisəsi ilə bağlıdır. Belə ki, keçmişdə bu faciəyə həsr edilən şəbeh tamaşaları Azərbaycanda hər il keçirilib, istər mərkəzdə, istərsə də bölgələrdə öz aktuallığını qoruyub. Həmin tamaşalarda Kərbəla hadisəsi olduğu kimi səhnələşdirilir.

Sözümüzü Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərindəki şəri ilə bitirmək istərdik:

*Ey Füzuli, məskənim çün  
Kərbəladır, şeirim,imin,  
Hörməti hər yerdə vardır,  
xalq onun müştəğidir.  
Nə qızıldır, nə gümüş,  
nə ləlülə nə mirvaridir,  
Sadə torpaqdırsa,  
lakin Kərbəla torpağıdır.*



**Şəfa Rəcəbova,**  
**Ail-nin məzunu**

İslam dini ilk insan və ilk Peyğəmbər olan Həzrət Adəmdən sonuncu Peyğəmbər – Həzrət Məhəmmədə (s.ə.s.) qədər bütün peyğəmbərləri və onların gətirdiklərini qəbul edir. Peyğəmbərlərə gələn vəhy Allah tərəfindən göndərilirdi üçün onların hər birinin gətirdiyi eyni əsasa xidmət edir. Bu baxımdan son din olan İslamın əksər prinsipləri keçmiş şəriətlərin

## DİNİN ƏSAS DƏYƏRLƏRİ

də qəbul etdiyi məsələlərdir. Ümumbəşəri dəyərlərə xidmət edən bu kimi məsələlər hər dövrdə vəhy tərəfindən qorunmuşdur. İslam dinində “zəruriyyəti-xəmsə” adı ilə ifadə edilən beş zəruri prinsip bunlardan biridir. Bu beş əsas prinsip və dəyər dinin, canın, ağılın, malın və nəslin qorunmasıdır. Onları aşağıdakı kimi sadalamaq olar.

1. Dinin qorunması. Hər bir insan dini azad iradəsi ilə qəlbən qəbul etməlidir. Məcburi şəkildə qəbul edilən din, din sayılmır. Dini qorumağın əsaslarından biri iman əsaslarını bilmək və düzgün ibadət etməkdir. Cəmiyyətdə İslamın öyrənilməsi çox vacibdir. Din bizə doğru və yanlış, yaxşı və pisi, halal və haramı, haqqı və ədaləti öyrədir. Haqq din ictimai həyatda nizam-intizamı, xoşbəxtlik və səa-

dəti təmin edir. Bu dini zədələyəcək xurafat, yaxud mövhumat kimi hər bir pis əməldən qoruyaraq onu himayə edir. Əgər cəmiyyət dinə zərər verən əməllərdən uzaq olsa, dini qoruma haqqına da sahib olar.

2. Canın qorunması. İnsanları yaradan, onlara yaşama haqqı verən Allahdır. Gördüyümüz hər şey Ona aiddir. Buna görə də Allahın bəxş etdiyi cana heç kim qıya bilməz. Kimsənin buna haqqı yoxdur. Canın qorunması insan üçün ən önəmli dəyərlərdən biridir. Qurani-Kərimdə belə buyrulur: “Bu səbəbdən (belə bir faciə baş verdiyi üçün), İsrail övladlarına (və tarix boyu olacaq bütün millətlərə belə) yazdıq və qərara aldığımız ki, kim can qisası (haqqına malik) olmadan və ya yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir insanı öldürərsə (ya İslamdan küfrə aparsa), sanki bütün





insanları öldürmüşdür (və azdırmışdır və o, günahsızların qatillərinə məxsus cəhənnəmdə olacaqdır) və kim bir insana həyat bəxş etsə (ölümdən nicat versə, yaxud küfrdən İslama gətirsə), sanki bütün insanları diriltmiş (və hidayət etmiş)dir. Doğrudan da bizim peyğəmbərlərimiz onlar (İsrail övladları) üçün aydın dəlillər gətirdilər, sonra onların çoxu onun ardınca yer üzündə həddən artıq fəsad və qan tökməyə başladılar” (“Maidə”, 5/32).

İnsanların hər hansı bir səbəbdən intihar etməsi ən böyük günahlardan sayılır. Bu dəyərin əsas məqsədi insanları günahlardan həm maddi baxımdan, həm də mənəvi cəhətdən qorumaqdır.

3. Ağlın qorunması. Ağlın qorunmasında onu zəiflədən vərdislərdən uzaq durmaq çox vacibdir. Məlumdur ki, İslamda şərab və bu kimi ağlı sərxoşedici içkilər qadağandır, ona görə də bu qadağalardan uzaq durmaqla ağlı qorumaq mümkündür. Sərxoş olan bir insan normal şəkildə düşünə bilmir, həmçinin ətrafında olan insanlarla da davranışlarına fikir vermir. İslam dinində Quran və Həzrət Məhəmmədin (s.ə.s.) hədislərindən sonra ağla istinad edilir. Ağlı dindən üstün tutan birinci iblis olmuşdur. Allah-Taala Quranda buyurur: “(Yuxarı aləmdə olan söhbət və mübahisəyə diqqət etmək üçün yada sal) o zaman(1) ki, Rəbbin mələklərə buyurdu: “Həqiqətən mən gildən bir bəşər yaratmaq istəyirəm. Elə ki, onun bədəninin yaradılmasını tamamladım və Öz ruhumdan ona üfürdüm, hamınız səcdə halında onun qarşısında yerə düşün”. Beləliklə, mələklərin hamısı (Adəmə) səcdə etdilər. Təkəbbür göstərən və (əvvəldən) kafirlərdən olan İblisdən başqa. (Allah) buyurdu: “Ey İblis! Sənə Mənim öz əlimlə (vasitəsiz olaraq Öz istəyimlə) yaratdığımı səcdə etməyə nə mane oldu?” Təkəbbür göstərdin, yoxsa doğrudan da üstünlərdənsən? Dedi: “Mən ondan daha yaxşıyam. Çünki məni oddan, onu isə gildən yaratmışam (od gildən daha yaxşıdır. Buna görə də daha yaxşıdan yaradılan daha yaxşı olacaqdır (“Sad”, 38/71-76). Ayələrdən də görün-düyü kimi, şeytan ağlı dindən üstün tutaraq çətinə düşür.

Ağlın qorunması üçün güclü və düzgün biliyə sahib olmaq əsasdır. Allah insanları digər canlılardan fərqləndirərək, onlara ağıl verib. Bu xüsusiyyətinə görə insanlar digər canlılardan üstündürlər. İnsan gərək Allahın verdiyi bu nemətdən düzgün şəkildə istifadə etsin, əgər əksi olarsa, deməli, o, Uca Allahın verdiyi bu neməti inkar etmiş olur. İnsanlara bəxş olunmuş bu ağıldan istifadə etməyəni Quran tənqid edir və cəmiyyətin Allahın yaratdığı hər şey haqqında düşünmələrini və ibrət almalarını buyurur. Beləliklə, insanlar bu yolla həm savadlanar, həm də Allahın varlığını dərk etmiş olarlar. Bəndələr də həyatlarını Allahın əmr və qadağalarına görə uyğunlaşdırırlar. İslam dininin əsas məqsədlərindən biri – insanların savadlı olmasıdır.

4. Malın qorunması. İslamda qorunması vacib olan dəyərlərdən biri də maldır. Malın qorunması dedikdə, əlbəttə, malın halal yolla qazanılması nəzərdə tutulur. Malı qorumaq üçün haram yolla mal qazanmaq, oğurluq etmək, alış-verişdə aldatmaq, çəkidə aldatmaq, başqasının malını ədalətsiz yolla əldə etmək və s. kimi işlərdən uzaq durmaq lazımdır. Belə işlər İslam dinində qəti şəkildə qadağan olunub. Qurani-Kərimdə oğurluq pis əməllərdən hesab edilir. Günah bir əməl olmaqla yanaşı, bu pis əməli törədənələrə ən ağır cəza üsulu ilə cəzalandırılması əmr edilir (“Maidə”, 5/38).

5. Nəslin qorunması. Nəsl qorumaqda, əsasən, əxlaqa, namusa diqqət etmək lazımdır. Nəsil, evlilik və nəsilartırma – zinanın qadağan edilməsi yolu ilə qorunur. Həzrət Peyğəmbər evliliklə bağlı belə deyib: “Nikah mənim sünnətimdir. Kim sünnətim ilə əməl etməzsə (bundan üz çevirsə), mənədən deyildir. Evlənin və çoxalın. Çünki mən (qiyamət günü digər) ümmətlərə qarşı çoxluğunuzla iftixar edəcəyəm. Kimin evlənmə imkanı varsa, evlənsin. Kim (bu xərci) tapmazsa (nafilə) oruc tutsun. Şübhəsiz, oruc – sahibi üçün şəhvətcıdır”.

Bu dəyərlərin əsas məqsədi hər bir fərdin davranışını tənzimləmək və fərdi rifah yaratmaqdan ibarətdir. Bu prinsiplər insan həyatının ən zəruri yönlerini qorumaq, müsəlmanın bu dünyada xoşbəxtliyini təmin etmək və axirət səadətinə qazanmaq üçündür.





**Aliyə Mürsəlova,**  
f.f.d., Aİ-nin müəllimi

Eramızdan 3000 il əvvəl bünövrəsi qoyulan qədim Smirna hamımızın tanıdığı Türkiyənin Egey dənizi sahilində yerləşən İzmir şəhərinin ilk adıdır. “Smirna” kəlməsinin daha erkən dövrlərdə “Lesmira, Zmirra, İsmira, Samorna, Smurna” kimi səsləndiyi də iddia olunur. Tarixçilərə görə ilk məskən kimi buranı amazonlar, hititlər və ionlar seçiblər.

## QƏDİM SMİRNA HAQQINDA NƏ BİLİRİK?!

Smirna şəhərinin yunanlar tərəfindən salındığı ehtimal olunur. Əlverişli mövqedə salınan liman şəhəri tarix boyu hücumlara məruz qalmışdır. Belə ki, e.ə. 133-cü ildə romalılar tərəfindən işğal olunmuş Smirnanın yenidən qurulması e.ə. 334-cü ildə İsgəndərin Efesə gəlməsi ilə əlaqəlidir. O, yuxusuna əsasən indiki İzmirin Kadifekale (Paqan dağı və ya Mərmər qalası) ərazisində salınmasını əmr etdi. Roma imperiyasının 395-ci ildə bölünməsi ilə Smirna Şərqi Roma imperiyasının tərkibində qalıb, 608-ci ildə Sasanilər, 665-ci ildə isə ərəblər tərəfindən fəth olundu.

Səlcuq türkləri 1076-cı ildə buranı istila etdilər, lakin 1102-ci ildə şəhər Bizans imperiyasının tərkibinə qatıldı. Səlib yürüşləri

nəticəsində 1204-cü ildə ionit cəngavərlərinin işğalından bir neçə il sonra Nikeya imperiyasına qatıldı. İzmir şəhərinin 1317-ci ildə isə Aydınolu türk bəyliyinə tərkibinə qatılmasına baxmayaraq, 1344-cü ilin Səlib yürüşləri nəticəsində şəhər iki yerə – yuxarı hissədə müsəlman-türk İzmirə, aşağı hissədə isə xristian İzmirə bölündü. Tamerlan 1402-ci ildə isə liman şəhərini zəbt edir. Şəhər 1426-cı ildən 1922-ci ilədək Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olub.

Bu şəhərin əhalisinin əksəriyyətini XX əsrdə xristianlar təşkil edirdi. Birinci Dünya müharibəsinin sonunda – 15 may 1919-cu ildə şəhər yunanlar tərəfindən işğal olunur. Sevr sazişinin VII bəndinə əsasən, şəhər 1920-ci



ildə Yunanıstanın tərkibinə qatılmalı, Trabzon ərazisi isə ermənilərə verilməli idi. M.Rəsulzadə bu müqavilənin həyata keçməməsi və Lozanna müqaviləsi ilə əvəzlənməsini “Mənhus Sevr müahidəsi yırtıldı, məsud Lozan müahidəsi? yazıldı!... Birincisi, çökən imperatorluğun ölüm baratı idi, ikincisi isə yüksələn cümhuriyyətin doğum vəsiqəsi oldu” sözləri ilə şərh edib. Sultan VI Məhəmməd müqaviləni qəbul etsə də, Ankarada yaranmış Atatürk hökuməti bu müqaviləni qəbul etmədi, İzmir şəhərini 26 avqust 1922-ci ildə yunan işğalından təmizləməyi bacardı. Musata Kamal şəxsən sentyabrın 9-da şəhərə ordusu ilə daxil oldu. Bundan sonra şəhər tarixində dəhşətli bir hadisə baş verir. Basmane səmtində 2 600 min metrlik sahədə yanğın baş verir, çoxlu insan ölür. Bu yanğının səbəbkarlarının ermənilər olduğu bildirilir. Ona görə də İzmir şəhəri Türkiyə Cümhuriyyəti üçün küldən var olan Feniks quşu olaraq qəbul edilir.

Yunan, Roma və İslam mədəniyyətlərinin toqquşması nəticəsində şəhərin ərazisində və ətrafında hər dövrün estetikasını və arxitekturasını əks etdirən sayısız-hesabsız dini və tarixi abidələr mövcuddur. Bunlardan Smirna aqorasını (bazar meydanı), Kadifekalen (məxmər qala), Asansör, qədim məbəəd və məscidləri, Efesin Yuhənna bazilikasını, Artemida məbədinə, Amfiteatr, Tselsi kitabxanasını, Müqəddəs Məryəmin evini və digər nümunələri göstərmək olar.

Tarixi hadisələrə şahid olan bu qədim şəhərə səfər etmək qərarına gəlmişdim və səfərdən sonra əldə etdiyim maraqlı məlumatları sizlərlə bölüşmək istədim (müəllif – A.M.).

İzmirin Adnan Menderes adına hava limanında düşən kimi avtobusla şəhərdən ikisaatlıq məsafədə yerləşən kiçik Çəşmə şəhərinə yollandım. Burada Çəşmə qalasını ziyarət etdim. Qala Venediklərin işğalından qorunmaq məqsədilə Osmanlı sultanı II Bəyazid dövründə – 1508-ci ildə memar Əhmədöglü Məhməd tərəfindən inşa edilmişdir. Qala XVII əsrdə dəniz savaqlarında zədələndiyinə görə, XVIII əsrdə bərpa olunmuşdur. Çəşməyə 1739-cu ildə ruslar hücum edir, lakin ordusu ilə yetişən Qazi Həsən Paşa rusları buradan uzaqlaşdırır. Hal-hazırda qalanın içərisində Arxeoloji Muzey fəaliyyət göstərir. Muzeydə Osmanlı-rus savaşına aid silah, xəritə, kitab, bayraq, sikkə, silah və s. əşyalar sərgilənir. Digər zallarda isə əntiq, klassik, helenistik Roma və Şərqi Roma dövrlərinə aid şüşə və saxsı qablar, pul-lar, zinət əşyaları, heykəllər və digər nümunələr nümayiş etdirilir.



Çəşmənin dar küçələrini gəzdikcə balaca qədim məscidlərlə yanaşı, tarixi xristian kilsələrinə də rast gəldim. Bunlardan biri 1832-ci ildə inşa edilən Ayios Haralambos kilsəsi idi. Bazilika üçnefli şərqdən-qərbə uzanan arxitekturaya sahibdir. Hal-hazırda kilsələrin hamısı ya sənət nümayişi zalları, ya da məscid kimi fəaliyyət göstərir.

Sonra İzmirə qayıdıb tarixi yerləri gəzdim. Bunlardan Smirna aqorası, Saat kulesi, Yalı camisi və Asansör ən yaddaqalanlardan oldu.

İzmirin mərkəzində yerləşən Smirna aqorası dini, idarə, siyasi, ədliyyə və ticarət mərkəzi sayılırdı. Bizans memarlığına xas aqora e.ə. IV-III əsrlərdə salınıb və VII əsrdə fəaliyyət göstərən. Aqora dörd tərəfdən stoalarla əhatə olunub. Roma dövründən buraya çəkilən 70 metrlik kanallardan hələ də su axmaqda davam edir. Aqoranın mərkəzində 29 metr enində, 161 metr uzunluğunda 3 zaldan ibarət olan Bazilika yer alırdı. Onun alt qatlarının zalları ticarət otaqları üçün, üst qatları isə siyasi və ədliyyə fəaliyyətlərindən ötrü ayrılıb. Aqora 178-ci ildə zəlzələ nəticəsində dağılıb, lakin Mark Avreli tərəfindən yenidən inşa edilib. Bizans, daha sonra Osmanlı dövründə də ərazinin bir hissəsi qəbiristanlıq üçün istifadə olunub.





İzmir şəhərinin vizit kartı sayılan Saat kulesi Osmanlı padşahı Sultan II Əbdülməmidin taxta çıxmasının 25-ci ildönümü şərəfinə – 1901-ci ildə fransızəsilli izmirli Reymond Çarlz Pere tərəfindən inşa edilib. Hündürlüyü 25 metr, dördqatlı və səkkizplanlıdır. Qüllənin saatını isə alman imperatoru II Vilhelm hədiyyə edib. Zəlzələ səbəbindən saatın 1974-cü ildə dayanmasına baxmayaraq, iki ildən sonra yenə işlək vəziyyətə gətirilmişdir.

Konak meydanında yerləşən Saat kulesinin önündə İzmirin ən zərif camisi təkqübbəli və təkminalərəli miniatür Konak Yalı camisi durur. Bu kiçik cami Məhməd Paşa qızı Aişə tərəfindən 1755-ci ildə tikdirilib. Ölçüsünün kiçik tikilməsinin səbəbi isə Osmanlı dövründən qalan Katipzadələrin şəxsi Konağının camisi olması idi. Cami hələ də fəaliyyət göstərir, lakin təəssüflər olsun, xanımların namaz qılması üçün nəzərdə tutulmayıb.

İzmir şəhərinə və Egey dənizinə açılan möhtəşəm mənzərəni məhz məşhur “Asansör”dən seyr edə bildim (müəllif – A.M.).

Bizi 58 metr hündürlüyə qaldıran lift İzmirin yəhudi vətəndaş-

larından qalan yadigarıdır. Lift 1907-ci ildə 155 pilləkənlə bağlanan iki məhəllə arasında yolu rahat etmək üçün Nesim Levinin təklifi ilə tikilib. İçərisində fərqli zamanlarda müxtəlif fəaliyyətlər üçün kirayə verilən otaqlar vardır. Hal-hazırda kafe, restoran və kiçik kinoteatr kimi istifadə olunur.

İzmirin Basmane avtovağzalından çıxan qatarla ikisaatlıq yoldan sonra Efesə çatdım. Efes şəhərinin ilk adı Apasasdır və e.ə. 6000-ci illərdə salınıb. Bu şəhər bir çox din və irqə məxsus insanlara ev sahibliyi edib. E.ə. 1050-ci illərdə

yunanların məskunlaşmasına baxmayaraq, bugünkü Efes şəhəri e.ə. 300-cü ildə İsgəndərin generalı Lisimaksos tərəfindən qurulub. Efes şəhəri 1304-cü ildə türklər tərəfindən Bizansdan alınaraq Aydınogulların mərkəzi olan Ayaşuluk bəyliyinə, 1402-ci ildə moğollara, 1425-ci ildə Osmanlılara, 1923-cü ildən isə Türkiyə Cümhuriyyətinin Səlcuq ərazisinə aid edilib.

Efes şəhərinin mərkəzindən qədim Efes xarabalıqlarına çatmaq üçün 5 km yolu piyada getdim (müəllif – A.M.). Yolda birinci rastıma çıxan romalıların əlinə keçməmişdən əvvəl Lidiya kralı Krez tərəfindən e.ə. 550-ci ildə tikdirilən Artemida məbədi oldu. Anadolunun qədim ana tanrısı Kibeleyə sitayiş ənənəsinə dayanan Artemida kultunun ən böyük məbədi vaxtilə məhz burada yerləşirdi. Bütün dövrlərin möhtəşəm məbədlərindən sayılan Artemida məbədinə zamanın yazığı gəlməmiş, daşı-daş üstünə qoymamış, hal-hazırda da yalnız bir sütunu qalmışdır. Boş ərazidə səpələnən sütunların qalıqları nə vaxtsa burada dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan və 120 ilə tikilən möhtəşəm Bütpərəstlik məbədinin yerləşdiyini xəbər verir. Qot-





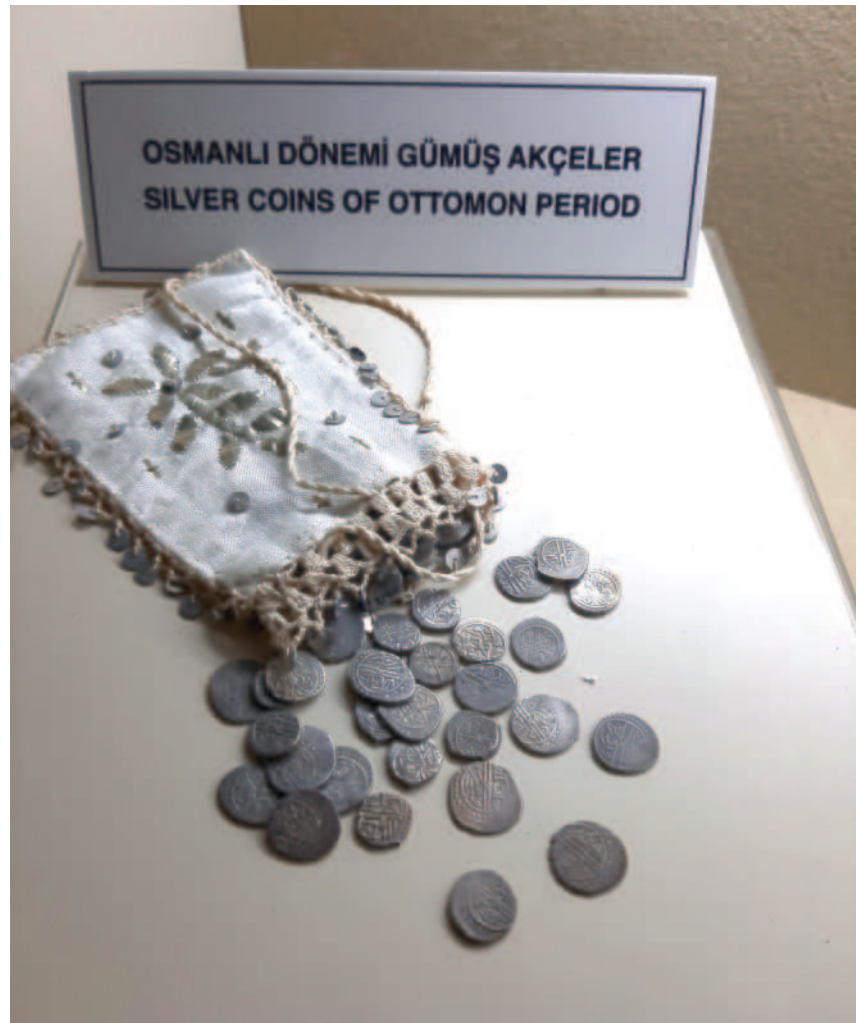
ların 262-ci ildə hücumundan sonra məbəd özünə bir daha gələ bilmir. Nəticədə, Bütpərəstlik məbədinin mərmər daşları və sütunları kilsələrin inşası üçün xristianlar tərəfindən talan edilir.

Hal-hazırda bataqlığa çevrilən Artemida məbədinin ərazisindən İsa bəy məscidinə, Yuhənna bazilikasına və Bizans-türk qalasına gözəl mənzərə açılır.

Məbədın yanında arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan və XV əsrə aid edilən naməlum türbə və Orta əsrlərə aid türk hamamı marağımı çəkdi. Bu məbədlər yenidənqurma işlərinə bağlandığı üçün onların içinə girmək mümkün olmadı.

Oradan çıxaraq, nəhayət, Efesin tarixi səmtinə gəlib çatdım. Qədim xarabalıqların girişindən o dördüdə Efesin ən uzun sayılan Liman küçəsi ilə qladiator oyunlarının keçirildiyi və müxtəlif səhnələrin göstərildiyi 24 000 nəfərlik tutumu olan Amfiteatra gəlib çatdım. Xristian məzhəbini sistemləşdirən Həzrət İsanın həvarisi Pavel məhz burada Xristianlığın təbliği ilə məşğul olub, çıxışlar edirmiş.

Amfiteatrdan sonra Mərmər küçə ilə yol 106-cı ildə Selsinin oğlu tərəfindən atasının şərəfinə inşa edilmiş məşhur Selsi kitabxanasına aparır. Kitabxana 262-ci ildə baş verən yanğından sonra istifadəsiz qalıb. Kitabxana birmərtəbəli, təkqübbəli tikili idi, içərisində qoyulan Selsinin sarkofaqını indi də görə bilirik, lakin onun heykəli İstanbul muzeyinə aparılmışdır. Burada vaxtilə 14000-ə yaxın əlyazma saxlanılırdı. Kitabxananın önündə kalonnalar arasında orijinalları Vyanada saxlanılan dörd qadın heykəli – “Müdrilik” (Sofiya), “Fəzilət/cəsarət” (Arete), “Düşüncə/anlama” (Episteme) və “Bilik” (En-



noia) ilahələri durur. Üçüncü heykəlin aşağısındakı pilləkənlərdə İsrailoğullarına aid menoranın cızılmış şəklini gördüm.

Kitabxananın cənubundan Məzeus qapılarından ticarət aqorasına çıxmaq olur. Tetraqonus Aqora e.ə. III əsrdə İmperator Avqust dövründə qurulub və IV əsrdə zəlzələdən sonra yararsız hala düşüb. Kitabxana ilə üzbəüz Eşq evi, onun da arxasında isti, ılıq, soyuq sulu və soyunma otaqlarından ibarət sxolastika hamamları və ümumi ayaqyolular (latrina), Roma imperatoru Adriyanın şərəfinə 128-ci ildə tikilən və önündə uğur ilahələri – Tike və Meduzanın büstləri qoyulan məbəd, 102-104-cü illərdə Roma imperatoru Traianus tərəfindən Artemidanın

şərəfinə inşa edilmiş ikiqatlı Troyan bulağı, Herkules qapısı, 81-96-cı illər arası İmperator Domitianın adına tikilmiş məbəd, 100-cü ilə aid məclis zalı Odeon, İsis məbədi və s. yerləşir.

Bu tarixi xarabalıqlardan sonra digər səmtə yollandım. Burada isə 431-ci ildə Xristian dünyasının ən vacib toplantısı olan III Ümumdünya Kilsə Məclisinin keçirildiyi Müqəddəs Məryəm Kilsəsinin qalıqlarını gördüm. Məhz bu məclisdə Məryəmin insan dünyaya gətirdiyi deyil, Tanrı oğlunu doğduğu haqqında xristian kredosu təsdiqlənmişdir. Burada yenidən 449-cu ildə Kilsə Məclisi keçirilmişdir. Kilsə II əsrdə inşa edilmiş, VII əsrdə fəaliyyət göstərmişdir. Yuhənna bazilikası tikildikdən



sonra patriarxlıq buraya köçürülmüş və indi bizə yalnız daş divarlar, mərmər sütunlar, baptissəri (xaç suyuna salınmaq üçün istifadə olunan hovuz otağı) gəlib çatmışdır. Kilsənin uzunluğu 145 metr, eni 30 m olmuşdur. Kilsənin xarabalıqlarını 1967-ci ildə Papa VI Pavel ziyarət etmişdir.

Muzeydən çıxanda vaxtım qənaət etmək məqsədilə Efesdən mərkəzə avtobusla qayıtmaq qərarına gəldim. Mərkəzə çatdıqdan sonra isə Ayasuluk təpəsinə doğru yollandım. Yoluştə akveduk və

İzmirin himayədarı sayılan Artemida heykəlinə rast gəldim. Akveduk Lazaros tərəfindən Yustinian dövründə – 549-565-ci illərdə Şirincə kəndindən Yuhənna məbədinin su ilə təmin olunması məqsədilə 656 m uzunluğunda, 7 metr hündürlüyündə və 124 arkanın üzərində tikilib.

Dar küçələrlə gəzərək Müqəddəs Yuhənna məbədinə gəldim. Məbədin xarabalıqları arasında gəzəndə altar və amvon (kilsədə yüksək platforma) arasında Həzrət İsanın ən sevimli, ən cavan

həvarisi və anasını tapşırıldığı Yuhənnanın qəbrinə gəlib çatdım. Dördüncü İncilin müəllifi olan Yuhənna Həzrət İsanın ölümündən sonra I əsrin ortalarında Efesdə yerləşərək burada Xristianlığı təbliğ etməyə başlamışdır. Təqribən, 100 yaşında olarkən yuxuda İsanın onun dalınca gəldiyini görür və oyadıqda şagirdlərindən onun dəfn olunmasını istəyir. Şagirdləri onu Ayasuluk təpəsində dəfn edirlər. Rəvayət olunur ki, Yuhənna dəfn zamanı hələ sağ idi, sadəcə olaraq, yatmışdı və məzarın üzərindəki toz hissəciklərinin qalxıb-düşməsi onun nəfəs almasının sübutu idi. Sonralar məzar açılanda içərisi boş çıxır. Məzarın üzərində IV əsrdə martirion (memorial tikili), ətrafında isə taxtadan bazilika inşa edilmişdir. Sonralar – VI əsrdə baş vermiş zəlzələdən zərər görən həmin bazilikanın yerində İmperator Yustinianın dövründə 527-565-ci illərdə qırmızı kərpic və mərmərdən “Müqəddəs Yuhənna kilsəsi” adlanan möhtəşəm bir bazilika





inşa edilmişdir. Büt-pərəstlik 380-ci ildən burada tamamilə yox olmuş və bura Xristianlığın yayılması ilə həcc ziyarətinin mərkəzinə çevrilmişdir. Bu bazilika çoxlu sayda xristian zəvvarları cəlb edib. Əgər indiyədək salamat qalsaydı, dünyada sayca ən böyük yeddinci kilsə ola bilərdi. Bazilikanın uzunluğu 130, eni 40 metrdir, forması xaçşəkilli və altıgümbəzli idi. Ən böyük gümbəz həvarinin məzarı üstündə idi. Məzarın ətrafında ruhanilərin oturma biləcəkləri yarımdairəvi sintron yer əsas apsidboyu uzanırdı. Bazilikanın ətrafında VII-VIII əsrlərdə Amfiteatr və Artemida məbədinə gətirilmiş daşlardan ərəblərdən qorunmaq məqsədilə qala divarlar hörülmüşdür. Həmin qalanın 20 qülləsi və 3 əsas giriş qapısı olmuşdu. “Sürgün qapısı” adlanan cənub qapısı üzərində Eros baryefi və 1852-ci ildə İngiltərəyə aparılan Axilles və Hektorun təsvir olunduğu baryef yerləşirdi. Sonuncusu zəvvarlar tərəfindən səhv şərh olunaraq adıçəkilən yunan qəhrəmanlarının yerinə həvari Pavelin Efesdən sürgün olunma anının həkk olunması ilə qarışdırılmışdır.

Bazilikanın solunda isə VI əsrə aid olan və içərisində ibadət ləvazimatları saxlanılan xəzinə yerləşib. Formasına görə bu xəzinə yalnız İstanbul şəhərindəki Aya Sofya xəzinəsinə oxşayır. Apsid isə XI əsrdə ibadət gahı çevrilib. Bazilikanın şimal nefində isə V-VI əsrlərdə tikilən Baptiseri zalı yerləşir. Bu Baptiserinin özəlliyi onun səkkizguşəli olmasında, ətrafında mərmər sütunlu üçbucaqlı otaqların yerləşməsində və ortasında üçpilləkənli hovuzun qazılmasındadır. Bazilikanın əsas girişi qərbdə yerləşən – uzunluğu 47, eni 34 metr olan sütun və arkalarla əhatə olunan Atriumdan idi.



Qərb mənbələrində bu bazilikanın 1330-cu ildən bəri məscid kimi fəaliyyət göstərdiyi, Tamerlan dövründə isə ümumiyyətlə, dağıldığı haqqında məlumatlar var. Türk qaynaqlarında isə bu məlumatlara rast gəlinmir. Bazilika 1361-ci ildə zəlzələ nəticəsində məhv olub. Elə həmin ildə bazilikanın atriumundan görünən İsa bəy məscidi inşa edilir.

İsa bəy məscidi 1374-cü ildən – Aydın bəyləri dövründə – Artemida məbədi ilə Yuhənna bazilikası arasında Dəməşq memarı Əli oğlu Mişimiş tərəfindən tikilib. Məscidin tək minarəsi, iki qübbəsi və iki giriş qapısı var. Məscidin hə-

yəti və daxili zalı 12 əntiq mərmər sütunla bəzədilib.

Müqəddəs Məryəmin evi Yuhənnanın evinin yaxınlığında yerləşən Bülbül dağında tikilib. Bu evin tapılması maraqlı bir hadisə ilə bağlıdır. Deməli, Almaniyanın ucqar bir kəndində Anna Katerina Emmerik adlı xəstə bir rahibə yaşayırdı. Həmin qadın yuxusunda Məryəm ananın harada yaşadığını görür və bunu yazıçı Klemens Brentanoya danışır. Rahibənin ölümündən sonra yazıçı onun dediklərini kitab şəklində salıb nəşr etdirir. Həmin kitab 1891-ci ildə İzmirdə müəyyən qrup tərəfindən oxunduqda





onlar faktların yoxlanılması üçün rahibənin təsvir etdiyi yerə gedib həqiqətən də köhnə bir ev tapırlar. Evin önündə hal-hazırda Məryəmin heykəli, üç bulaq, kiçik hovuz, qurbangah və Arzu divarı mövcuddur. Məryəm ananın qəbrinin də Bülbüldağda olduğu guman edilir. Bu fərziyyənin dəlili kimi, arxiyepiskop Nestroun 431-ci ildə Efes Kilsə

Məclisinə göndərdiyi məktubda yazılanlarda göstərilir.

Qurani-Kərimdə qeyd olunan məşhur Əshabi-Kəhf əhvalatını, yəqin, əksəriyyət bilir. Naxçıvan şəhərində onların qaldıqları mağara haqqında çoxumuz eşitmişik. Bəzi fərziyyələrə görə, bu əfsanənin məşhur yeddi qəhrəmanının cəmiyyətdəki təzyiqlərə məruz qalaraq çəkildiyi mağara-

nın Naxçıvanda deyil, Efesin Pannayır dağı ətəyində yerləşdiyini də bilirdinizmi? Həmin mömin şəxslər xristianlara görə – Malta, Malxus, Martinian, Dionis, Yohannes, Serapion və Konstantin idilər. Müsəlmanlarda isə Debernus, Mesliha, Kafəştateyyuş, Sazınıuş, Mekselina, Mermuş, Yemliha və “Qıtmir” ləqəbli itin adı keçir. Əfsanəyə görə, onlar 200 və ya 300 il yatmışdılar. Ümumiyyətlə, bu əhvalatın baş verdiyi ərəzi dünyada 33 məkana aid edilir.

Nəticə etibarilə, Efes xristianlar üçün çox önəmli bir şəhərdir. Burada həvarilərdən Pavel və Yuhənna təbliğatla məşğul olmuşlar. Məryəm ananın və Yuhənnanın yaşadıkları evlər, onların və hətta Luka, Timofey, Mariya Maqdalemanın dəfn olduqları məzarlar yerləşmiş, III Kilsə Məclisinin keçirildiyi məkan olmuşdur. Əhdi-Ətiqdə “Efes” adı bir neçə dəfə qeyd olunmuş və 1960-cı illərdə Pavelin yazdığı “Efeslilər” kitabı ilk yazılı Xristian qaynağı sayılmışdır. Ümumiyyətlə, bu ərəzi əzəldən bütperəstlik, Xristianlıq və İslam kimi bir çox inancların yaranıb-yayıldığı, əlverişli şəraitə görə yunan, Roma, Bizans, moğol və türk xalqlarının uğrunda mübarizə apardıqları coğrafi mövqe olmuşdur. Məhz bu səbəbdən burada hər dövrə, dinə və millətə xas tarixi abidələri görə bilərik. Təəssüflər olsun, bəzi abidələrə tarix, digərlərinə insan rəhim etmədi. Salamat qalanların isə nümunələri talan edilib müxtəlif ölkələrin muzeylərinə aparıldı...



**Rəhilə Misirxanlı,  
Ailənin əməkdaşı**

Kəlbəcər 8 avqust 1930-cu ildə inzibati rayon statusu alıb.

Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən 1993-cü il aprel 2-də işğal edilib. Ermənistan ilə 10 noyabr 2020-ci il tarixdə imzalanan sülh müqaviləsinə əsasən, erməni silahlı birləşmələri həmin ilin 25 noyabrında Kəlbəcər rayonunu boşaldıb, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə təhvil verib, imzalanmış üçtərəfli Bəyanata əsasən, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri rayona daxil olub və nəzarəti ələ alıb.

Kəlbəcərdə "Türk qəbiristanlığı" adı ilə tanınan bir neçə qədim məzarlıq var. Bunların ən böyüyü Alıbəyli, Kəlbəcər, Zar və digər kəndlərin ərazisindədir. Qəbiristanlıqlar müxtəlif əsrlərdə yaradılmış, forma və ölçüləri ilə bir-birindən fərqlənən at, qoç, sandıq qəbirüstü fiqurlar, başdaşı və günbəzlərlə zəngindir.

Rayonun 128 kəndi var, ərazisi 1936 kvadratkilometr, əhalisi 60 min nəfərdir. Böyük tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, qədim tarixi abidələri ilə seçilir. Erməni vandalları buranı işğal etdikdən sonra, tarixi abidələrin əksəriyyətini məhv ediblər. Dağıdılmış mədəni abidələrə misal olaraq, Vəng kəndi ərazisində Alban məbədi, Çərəkdar kəndində Alban kilsəsini (Həsən Camal kilsəsi), Qanlıkənd

## İşğaldan azad edilən məbədlərimiz - Xudavəng monastırı

ərazisində Lök, Qaraçanlı kəndinə Uluxan qalalarını, Tərtər çayının Bulanıq çayı ilə qovşağında yerləşən Alban kilsəsini, Qalaboynu kəndində Qalaboynu, Comərd kəndində Comərd, Camışlı kəndində Keşikçi qalalarını, Kəlbəcər şəhərində, Başlıbel və Otaqlı kəndlərində məscidləri, Soyuqbuluq kəndində Tərtər çayı üzərindəki Tağlıdaş körpüsünü, Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyini, Aşıq Şəmşir adına Mədəniyyət evini və Söyüdlü yaylağında Seyid Əsədullanın ziyarətgahını göstərmək olar.

Kəlbəcərdə Alban dövrünə aid xeyli tarixi abidə var. Bunlardan ən məşhuru Xudavəng məbəd-kompleksidir. Bu abidə-kompleks Kəlbəcər rayonunun şərqiində – rayonun 29-cu kilometrliyində yerləşir. "Xudadəng" adlandırılan abidə kompleksi VI–VII əsrlərdə Alban knyazı tərəfindən tikilib, XV əsrdə isə bu abidə Alban knyazlığının dini məbədi olub. Sonralar məbəd bir neçə dəfə təmir edilib, əlavələr olunub və nəhayət, Alban hökmdarı Həsən Cəlal tərəfindən yenidən inşa edilib. Həsən Cəlalın arvadı Mina xatun bu qalada dəfn olunub. Anası Arzu xatun və dövrün görkəmli ziyalı Mxitar Qoş bu məbəddə olublar və xatirə üçün nişan daşları qoyublar. Üstü günbəz kimi tikilən bu kompleksin tikintisində ağac materialından istifadə edilib. Binaanın divarlarında yağlı boya ilə çəkilmiş çoxlu şəkil və yazılar var. Abidənin tikintisində istifadə olunmuş daşlar Tərtər çayının sahilində-bir dərədə yığılaraq süxurlaşmış və kristallaşmış gildən əmələ gəlib. Kəlbəcər

rayonunun Vəng kəndi ərazisində də digər bir Alban məbədi yerləşir.

Kəlbəcərdəki digər qədim Alban abidələri bunlardır: Laçıncaya, Lev, Uluxan, Qalaboynu, Comərd. Kəlbəcərin Ağdaban kəndinin də qədim Alban tayfasının adını daşıdığı güman edilir. "Alban" adının Ağuan, Aluan, Ağvan, Andan kimi təhrif olunmuş adlarından birinin də Ağban olması istisna deyil.

Xudavəng monastırının memarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq edən professor G. Məmmədova bu tarixi abidənin Azərbaycan Respublikası ərazisində ən böyük monastır kompleksi olduğunu qeyd edir.

Xudavəng monastırına dini və dünyəvi xarakter daşıyan ondan çox müxtəlif ölçü və dizayna malik tikililər daxildir. Həmin tikililər müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif şəxslərin sifarişi və himayəsi ilə inşa olunub. Kompleksin ən erkən tikilisi VIII–IX əsrlərə aid edilən qədim bazilikadır. Həmin tikili Müqəddəs Faddeyin göstərişi ilə Xristianlığı təbliğ etmək üçün gəlmiş və Abqar adlı yerli hakim tərəfindən öldürülən Həvari Dadinin məzarı üzərində inşa edilib.

Xudavəng monastırına daxil olan tikililərin ən qədimi VIII–IX əsrlərə aid edilsə də, kafedral kilsəsi və digər vacib tikililər XIII əsrdə inşa edilib.

Monastır, Murovdağ və Qarabağ silsilələrinin yaxınlaşdığı yerdə formalaşan dağlı vadidə, yüksək təpəlik üzərində yerləşir. Ərazi olduqca cazibədar təbiətə malikdir.

Monastırın adı tarixi mənbələrdə "Dadivəng" kimi də qeyd



edilir. “Dadi” sözünün etimologiyası Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə əlaqəlidir. Belə ki, Dadi və ya Dada, Həvari Faddey tərəfindən “xristianlığın təbliğ edilməsi üçün şimal və şərq ölkələrinə göndərilmişdir. O, Abqarın əlindən ölümünü tapmış və Kiçik Sünikdə dəfn edilmişdir. Onun məzarı üzərində isə Dadi monastırı inşa edilmişdir.”

Monastır-kompleks Orta əsrlər Qarabağının mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Ətraf ərazilərdə yerləşən kəndlərin bir çoxu monastırın tabeliyində olub. Monastır tarixi boyunca dəfələrlə tərk edilərək perslər, ərəblər, səlcuqlar tərəfindən yağmalanıb. Xudavəng XVII əsrdən başlayaraq tədricən tabeliyində olan əraziləri itirib.

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Xudavəng monastırının yerləşdiyi Kəlbəcər rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində 2020-ci ildə atəşkəs bəyanatı imzalandı, Kəlbəcər rayonu

da daxil olmaqla Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş torpaqlar Azərbaycana qaytarıldı. Bu zaman ermənilər Xudavəng monastırını tərk etdilər və monastırın baş rahibi kompleksdəki xristian incəsənət nümunələrini, o cümlədən zıncırov və xaç daşlarını Ermənistanı apardı. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi bunu qeyri-qanuni fəaliyyətlər adlandıraraq, bununla bağlı zəruri hüquqi prosedurların tətbiqi üçün tədbirlər görülcəyini əlavə edib. Erməni qoşunları bölgədən çıxarıldıqdan sonra monastır Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin himayəsinə verilib. Lakin 28 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi monastırın içərisindən video yayımlayır. Azərbaycan hakimiyyəti erməni rahiblərin monastırda qalmasına icazə verir. Qafqaz albanlarının etnik və mədəni varisləri olan Azərbaycanın udi icmasının nümayəndələri 4 dekabr 2020-ci ildə kompleksi ziyarət edirlər və monastırın içərisində liturgiya keçirirlər. Udi xristian provaslav

icmasının sədr müavini Rafiq Dənəkari 5 dekabrda Xudavəng monastırına vaiz təyin olunur.

### **Qədim bazilikanın müasir vəziyyəti**

Mənbələrin məlumatına görə, Xudavəng məbədinin əsası İsanın həvarilərindən biri olan Müqəddəs Faddeyin təbliğat üçün Şərq ölkəsinə göndərdiyi Dada və ya Dadi tərəfindən qoyulmuşdur. Mxitar Qoş da məbədin qədim tarixə malik olduğunu, onun əsasının bizim eramızın ilk əsrlərində missionerlərin Qafqaz Albaniyasında təbliğatla məşğul olduqları dövrdə qoyulduğunu təsdiq edir.

Bazilika Xudavəng monastırı ərazisindəki ən qədim tikilidir. Birnefli bazilikanın şərq tərəfində geniş yarım dairəvi altar apsidası yerləşir.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilib ki, bizim dövrümüzdə kimi çatan bina daha qədim binanın təməli üzərində inşa edilsə də, köhnə binadan daha böyük ölçülərə malikdir. Tikili ar-





xeoloqlar tərəfindən VIII–IX əsrlərə aid edilir. Tədqiqatçıların fikrincə, Xudavəng bazilikasının qonşu ölkələrdəki analoji abidələrlə müqayisəsinə əsasən, tikilinin VI əsrə aid olmasını söyləmək olar.

#### Arzu xatun kilsəsi

Kompleksin baş kilsəsi olan Arzu xatun kilsəsi 1214-cü ildə knyaginya Arzu xatunun sifarişi ilə inşa edilib. Arzu xatun Knyaz Kurdun qızı olub. Knyaz kurd isə müasir Azərbaycan Respublikasının Qazax və Tovuz rayonlarının, həmçinin Ermənistan Respublikasının sərhəd ərazilərini əhatə edən tarixi Kaen əyalətinin hakimi imiş. Kirakos Qandzaketsinin məlumatına görə, Xudavəngdə kilsənin inşa edilməsindən əvvəl Arzu xatun həyat yoldaşı olan Xaçın knyazı Vaxtanqla birlikdə Qoşavəngdəki Müqəddəs Tanrı anası kilsəsinin inşasında iştirak edib.

Monastırın giriş darvazası ilə üzbəüz həyətin sonunda yerləşən Arzu xatun kilsəsi yüksək günbəzi və monumental həcmi ilə kompleks ərazisinə girənlərin diqqətini cəlb edir və ətrafındakı bütün tikililər arasında üstün mövqe tutur.

Kilsəyə ən yaxşı görünüş kompleksin cənub və şərq tərəfindən açılır. Kilsənin şimal tərəfində kompleksin ərazisini əhatə edən yüksək təpəlik ərazi başlayır. Kilsənin qərb fasadı ona bitişik inşa edilən tikililər-qalereya formalı narteks və birnefli zal kilsəsi ilə örtülüb.

Kilsənin əsasının qoyulması və sifarişçisi haqqında məlumat verilən on doqquz sətirlik kitabə kilsənin cənub fasadında yerləşir.

Kitabənin sifarişçi ilə bağlı hissəsinin tərcüməsi: “Hər şeyə qadir Tanrı Ata və onun yeganə Oğlu İsa Məsihin rızası, ən Müqəddəs ruhun bəxşişi ilə mən, İsa Məsihin itaətkar qulluqçusu, knyazlar knyazı böyük Kurdun qızı, Aterk və bütün Yuxarı Xaçının hakimi çar Vaxtanqın həyat yoldaşı, böyük ümid ilə həyat yoldaşım və övladlarım-ilk övladım Həsən və körpə ikən bizi tərk edərək Tanrıya qovuşmuş Qriqorun məzarları üzərində bu kafedral kilsəni inşa etdirdim.

Kilsənin cənub fasadında mərkəzi tağı bəzəyən bəlyef və pəncərə kəməri naxışları kilsə monastırın memarlıq ansamblının kompozisiya mərkəzidir. Kilsənin ye-

ganə giriş qapısı qərb tərəfdə yerləşməklə monastır darvazasına istiqamətlənib. Fasadların hər birində ortada yerləşən hündür tağda naxışlı çərçivə ilə əhatə edilmiş pəncərə yerləri vardır. Şərq və cənub fasadlarında pəncərələrdən yuxarıda knyaz Vaxtanq və onun oğullarının bəlyefləri yerləşdirilib.

Kilsənin cənub fasadında tağın aşağı hissəsində Arzu xatunun 19 sətirlik kitabəsi, həmçinin müxtəlif dövrlərdə kilsəyə edilmiş bəxşislərdən bəhs edən müxtəlif xırda kitabələr yerləşir.

Yarımsütunlar və onların üzərində ucaldılan yarımtağlarla on altı hündür və geniş sahəyə bölünmüş kilsə barabanının sahələrinin hər birində növbə ilə tağı üçbucaq formalı nişlər və nazik pəncərə yerləri vardır. Günbəzin dam örtüyü yelpik formalıdır.

Zal-günbəz tipinə malik olan kilsə xaricdən düzbucaqlı, daxilədən xaçvari formaya malikdir. Kilsənin dörd küncünün hər birində ikimərtəbəli köməkçi otaqlar yerləşir. Zal ikitərəfli damla örtülüb.

Narteksin divarlarında üç kitabə saxlanıb. Onlardan ikisi ciddi zədələndiyindən oxunması mümkün deyil. Üçüncü kitabə inşaat kitabəsi olsa da, inşa tarixi olan hissə silinib. Lakin daha əvvəl kitabənin surəti çıxarıldığından onun 1241-ci ildə Sumbatın sifarişi ilə inşa edildiyini müəyyən etmək mümkün olub.

Böyük Həsən kilsəsi kollonadalı narteksin qarşısında, monastır həyətinin cənub tərəfində yerləşir. Mərkəzi günbəzli struktura malik olan kilsə, kiçik ölçülərinə görə bəzən elmi ədəbiyyatda sovmə də adlandırılır. Kilsənin günbəz və barabanının hörgüsündə bişmiş qırmızı kərpiclərdən istifadə olunub.



Kilsənin divarları kobud yonulmuş daşlarla, həmçinin bəxşiş kitabələri olan kiçik xaçdaşlarla da hörülüb. Həmin kitabələrdən ən erkəni kilsənin daxilində yerləşən xaçdaş üzərində olmaqla 1182-ci ilin yayına aiddir.

Ayrı-ayrı hissələrdə divar hör-güsünün vəziyyəti, kilsənin bir neçə dəfə bərpa edildiyini göstərir. Dəfələrlə bərpa işləri aparılmasına baxmayaraq, kilsənin ilkin görünüşü və memarlıq xüsusiyyətləri saxlanılır.

Kilsənin ibadət zalı daxili divar vasitəsilə iki bərabər hissəyə bölünüb. Qərb tərəfdə qalan hissənin narteks kimi istifadə olunduğu güman edilir.

### Yepiskop Qriqor kilsəsi

Ayrıca narteks-sovməə kimi inşa edilmiş Yepiskop Qriqor kilsəsi qərb tərəfdən qədim bazilikaya birləşməklə kompleksin memarlıq ansamblında xüsusi yer tutur. Tikili özünəməxsus memarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Onun dünyəvi-dini xarakteri memarlıq xüsusiyyəti və prinsipinə təsir edib və buna görə də onun memarlıq üslubunda yerli kənd evlərinin xüsusiyyətlərini görmək mümkündür.

Kompleksin bütün tikililərinin vahid ansambl təşkil etməsi üçün kilsə memarları onun eksteryerlərini ətraf kilsələrin eksteryerinə uyğun – mümkün qədər sadə təşkil edərək, interyerdə zəngin və dəbli dizayndan istifadə ediblər.

Tikilinin günbəzli tağtavanı müstəqil dayanan dörd sütun və onlar üzərində ucalan pilyastrlar vasitəsi ilə saxlanılır. Girişin sağ tərəfindəki kitabədə abidənin 1224-cü ilin yayında yepiskop Qriqor tərəfindən inşa edildiyi göstərilir.

Yepiskop Qriqor kilsəsi əsrlər boyunca Yuxarı Xaçının knyaz nə-

sillərinin ailə türbəsi rolunu oynayıb. Kilsənin döşəməsi bütünlüklə müxtəlif məzarların sinə daşları ilə örtülüb. Həmin daşların bir hissəsinin yazıları tədricən silinərək oxunmaz hala düşdüyündən kimə məxsus olduqlarını anlamaq mümkün deyil.

Kompleksin qərb tərəfində, kompleksə giriş darvazasının qarşısında yerləşən ikimərtəbəli tikili XIII əsrin ortalarında inşa edilib. Zəng qülləsinin inşası Dop sülaləsindən olan Yuxarı Xaçın knyazı Vəqramın oğlu Sərkis tərəfindən maliyyələşdirilib.

Binanın birinci mərtəbəsinə xaricdən giriş qapısı hörülərək bağlanıb. İkinci mərtəbəyə isə qərb tərəfdə inşa edilmiş pilləkənlə qalxmaq mümkündür. İkinci mərtəbədəki nişdə 1283-cü ildə hazırlanmış iki ədəd Xaçın tipli xaçdaş yerləşdirilib. Xaçdaşların hər biri boz-ağ rəngli əhəng daşlarından ibarətdir. Aşağı plitələr daha böyük ölçüyə malik olmaqla xaçdaşların əsas hissəsini təşkil edir.

Bu xaçdaşların naxışları yalnız dekorativ xarakter daşımayıb, həm də dini-fəlsəfi simvolika kimi əhəmiyyətli məlumat verir. Onlardan bir-birinin üstündə iki dairəvi xonça







olan birinci xaçdaş olduqca maraqlı quruluşa malikdir. Aşağıdakı böyük xonça yeraltı səltənətin və ya ora girişin rəmzidir. Yuxarıda isə onun içində meridional şəkildə əlavə dörd kiçik xonça yerləşir. Çox güman ki, bu səmanın dörd cəhətinin-cənnət sferasının rəmzidir və yaxud planetlərin əbədi hərəkəti ilə hüdudsuz işıq fəzasını təcəssüm etdirir. Onların üstündə həyat ağacı şəklində xaç təsvir olunub. Xaçdaşın bədii simvolik təfsiri incə işlənmiş qurşaqla tamamlanır. Onun mərkəzində xaçdan yuxarıda üçləçəkli tağın içərisində bürcləri, səmanın möhkəmliyini, göy cismlərinin cənnət sferasını təcəssüm etdirən üç çarpazlaşmış xonça yerləşir.

Soldakı xaçdaş silüetinə görə özünün sağ tərəfdəki qonşusuna oxşayır. Aşağı hissəsində şəbəkəli dairələrdən toxunmuş və ustalıqla naxışlanmış böyük bir xonça yerləşir. Yuxarıda yanlarda iki kiçik xonça yerləşir ki, onlar da böyük xonça ilə birlikdə ilahi üçlüyü (Ata, Oğul, Müqəddəs ruh) təşkil edir. İki xonça arasındakı üçbucağın təpəsində bir-birinin içərisində yerləşən iki kiçik dairə vardır. Üçbucaq və dairə günəşi təmsil edir, ondan həyat ağacı-məhsuldarlıq rəmzi şəklində xaç yüksəlir. Bu xaçdaş birinci xaçdaşa analoji olaraq incə işlənmiş, qurşaqla tamamlanır. Onun üçləçəkli tağında taxtda oturan Tanrı

təsvir edilib. Hər iki xaçdaş çox orijinal və təkrarsız tamamlanır. Xaçın yuxarı budağından kiçik haça çıxır. Xaçdaşda xristian simvolikası ilə ağıllıq tərzdə birləşmiş cüt Ahura-Mitra tanrılarının aşkar rəmzinin belə təsvirləri, yalnız Qafqaz Albaniyasının stellalarında müşahidə olunur.

Xudavəng monastırının yerləşdiyi təpənin ətrafında daha üç sovmənin xarabalıqları qalıb. Monastır ərazisindən Tərtər çayına qədər olan ərazilərdə monastır bağları yerləşir.

*Məqalə internet materialları əsasında hazırlanıb*





**Elnarə Ağaoğlu,**  
**Ail-nin əməkdaşı**

*Orxan Kamal*

## “Küçük” hekayəsi (tərcümə)

laşır, yüksəlir, sonra yavaş-yavaş kəsilir.

Ətrafına toplaşan məhəllə uşaqları isə yaramaz və kobuddurlar... Tatar bənzəyən, yastıburun oğlanın əlində bir dəyənək var idi. Köynəyinin kürəyindəki cırıq-söküyündən əti görünürdü. Yanında pashı bir halqa tutmuş çox arıq bir oğlana “Ağlıyır ha!” – dedi.

Arıq oğlan başını yellətdi:

– Ala, ver əlindəkini...

O, tatar oxşayan oğlanın əlindən dəyənəyi aldı.

– Neyniyəssən?

Arıq oğlan cavab vermədi.

Keçirdiyi ağrını-acını insanlara heç cür başa sala bilməyən köpək balasının əzilmiş, qanlı ətinə dümsüklədi. Köpək balasının bədənində dəhşətli bir ağrı keçirdi və yanıqlı-yanıqlı bağırırdı. Başda arıq oğlan olmaqla, bütün uşaqlar sevinclə qışqırdılar:

– Ala, bu dəfə də dümsüklə...

Dəyənəklə bir daha dümsükləndilər, sonra yenə, yenə.... Köpək balası hər dəfə elə müdhiş, elə gözlənilməz səslər çıxarırdı ki, sanki bütün qüdrətini bu fəvqəladə səylərlə itirirdi... İt çarəsiz bir təslimiyyətlə yan yatan, bağlanmış gözləri, ağrı hiss edən, amma inləməyə halı olmayan sükutu ilə əvvəlcə uşaqların, sonra onları əhatələyən daha böyüklərin, lap böyüklərin kefini qaçırdı.

Tatar oxşayan oğlan dedi:

– Ay ibnə. Heç bağırırmı da...

Qısaabıqlı bir nəfər söylədi:

– Ayağından bas, yoxla!

Qısa, göy şalvarının dizi iri qara parça ilə yamanmış, böyürdən qarğaya oxşayan başqa bir oğlan atasının geydiyi köhnə, sarı ayaq-qabısıyla köpəyin əzilmiş arxa ayaqlarını tapdaladı. Özündən getmiş, daha doğrusu, ölmüşə bənzəyən





köpək balası ondan gözlənilməyən yeni bir həmləylə şahlanaraq vəhşi bir səs çıxartdı...

Köpəyin ətrafında duran uşaqlar, onları əhatələyən böyükər, lap böyükər birdən qorxub çəkildilər. Sonra köpəyin qabaq ayaqları arasında saxladığı başı ilə təpəsiüstə qəribə çevrilişini görən kimi qorxulacaq bir şeyin olmadığını başa düşüb təkrar toplaşdılar və sevinc qışqırıqları yüksəldi.

Böyükərdən biri dedi:

– Afərin sənə.

“Afərin”i qazanan qarğasifət oğlan yumruqlarını sinəsinə vurub qürurla dilləndi:

– Ura, bunu bu qəhrəman edibə. Necədi?

Bütün uşaqlar qarğasifət oğlana qışqanclıqla baxdılar. Daha yeni bir şey tapıb, “afərin” qazanmaq üçün düşünməyə başladılar.

Köpək balasının ölümü yaxınlaşdı. Tatar oxşayan, yastıburun oğlanın ala gözləri birdən bərələ qaldı, parıldamağa başladı... Qarşıdakı səkinin üstündə sökülmüş bir

döşəmə daşı var idi. Qaçdı, daşı yerindən zorla qaldırıb köpək balasına tərəf gəlirdi ki, hambal Məmməd bəy haradansa peyda oldu. Tatar oxşayan oğlanın niyyətini başa düşdü və qolundan yapışdı:

– Vay, vay, vay... Yazıq...

Tatar oxşayan oğlan müvazinətini itirdi, döşəmə daşı yerə düşdü. Oğlan bunu məğlubiyyət saydığından hirsə ona qışqırdı:

– Sənə nə, oğlun-zadındı, niyə qarışırsan?

Hamı qəhqəhə ilə güldü. Oğlan lap həddini aşdı:

– Əcəb edib atıram... Atanın köpəyi deyil ki...

– Yazıqdı, günahdı, oğlum...

Hambal Məmməd bəy danışdıqca yastıburun oğlan yumruqlarını belinə dayayıb ona elə əzəmətlə baxırdı:

– Sən hambal adamsan, bizə ağıl öyrədəsi deyilsən, odur ki, get yükünü daşı...

Hamı qarnını tutub gülürdü...

Qulaqlarına qədər keçmiş solğun, bozrəngli şlyapası, balaqları dizinə

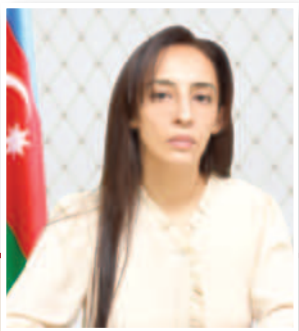
qədər cırmanmış qara şalvarı, yalın ayaqları ilə hambal Məmməd bəyi qıçı boyda uşağın qabağında təlxəyə bənzədən qarnıtox tacirlər o biri uşaqları da onun üstünə qaldırdılar. İş məcrasından çıxmışdı. “Ehey”-lərə, qarpız qabıqları, ovuc-ovuc toza tutulan hambal Məmməd bəy çəşib-qalmışdı. Sağa-sola vurnuxduqda başına daş ilişdirirdilər, geri dönmək istəyəndə alnından yediyi yekə bir qarpız qabığı onu lap özündən çıxardı.

...Adamlar getdikcə çoxalırdı... Günün altındakı bu qələbəlik elə hey gülür, özlərini daha bərkdən gülməyə vadar edirdilər.

Bu dəm qarğasifət oğlanın biləyi hambal Məmməd bəyin əlinə keçdi. O biri uşaqların “ana-bacı” söyüşlərindən də hirsənərək oğlanı şillələməyə başladı. Oğlanın bağirtisi ilə ətrafdakıların qışqırığına bir polis, iki gözətçi qaçaraq gəldilər. Dükəncilərin də köməklili ilə qarğasifət oğlanı hambal Məmməd bəyin əlindən aldılar. Cəzası “bir uşağı küçənin ortasında şillələmək” olan adam polis bölməsinə aparıldı.

Küçüyə gəlincə... o, özündən getmişdi. Kiçik başı qabaq ayaqları üstünə düşmüş, kənarlarında yaşlar qurumuş, yumulu gözləri ilə səssiz yatır, arada ağzı açılsa da, heç bir səs çıxarmadan qapanırdı.

Bir azdan qoca zibilyıqan Günəşin altında büsbütün qurumuşa bənzəyən və dünyasından razı olmadığını bəlli edən bezmiş halı ilə heyvanının başını çəkərək gəldi. Arabanı küçüyün yanında saxladı. Adət etdiyi kürək hərəkəti ilə iti yerdən qaldırdı, arabaya atdı, sonra yenə o yorucu, hər şeydən bezmiş halı ilə heyvanının başını çəkərək uzaqlaşdı.



**Rima Hacıyeva,**  
**Dini Qurumlarla İş üzrə**  
**Dövlət Komitəsinin**  
**əməkdaşı**

Azərbaycan qədim dövrlərdən bəri zəngin milli-mədəni, ədəbi irsə malik ölkə olub. Burada tarixin hər dövrünə aid görkəmli şəxsiyyətlər yetişib. Bu şəxsiyyətlərdən dünya klassikasında yer almış Nizami, Füzuli, Vaqif və digər dahi yazarların əsərləri dövrümüzdə də öyrənilməkdə davam edir.

Adı bu dahilərin cərgəsində çəkilən şəxsiyyətlərdən biri də Hüseyn Caviddir. O, çoxəsrlik milli poeziyamızın ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, zənginləşdirmiş qüdrətli söz sənətkarıdır.

Hüseyn Cavid 1882-ci ildə Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində ruhani ailəsində anadan olub. Dahi şairin atası yerli ruhanilər arasında çox sayılıb-seçilən, eyni zamanda, ərəb və fars dillərinin, müsəlman ilahıyyatının mükəmməl bilicisi olan bir şəxsiyyət olmuşdur. O, öz övladlarını da bu ruhda böyütmüşdür. Cavid təhsilin ilk pillələrinə yeddi yaşında qədəm qoymuş, öz doğma diyarında, ruhani məktəbində oxumuşdur. Atasının istəyi ilə beş il şəhərin ruhani məktəbində oxuyan şair daha sonra 1895-ci ildə gələcəyin görkəmli ədəbiyyatşünası, professor Əziz

## Hüseyn Cavid xatırlayanda...

Şərifin (1895-1988) atası Qurbanəli Şərifovun məsləhəti ilə gizli şəkildə məşhur maarifçi, şair, publisist və pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqinin (1854–1903) rəhbərlik etdiyi yenidən açılmış “Tərbiyyə” məktəbində təhsilini davam etdirmişdir.

Oğlunun bu davranışından qəzəblənən Axund Abdulla onun evdən çıxmasına qadağa qoyur. Naxçıvanın nüfuzlu şəxslərindən olan Məhəmməd Tağı Sidqi və maarifçi Qurbanəli Şərifov Cavi-

din atası ilə söhbət edir və oğlunun yenidən məktəbə qayıtmasına nail olurlar.

Hüseyn 1898-cü ildə ibtidai təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurduqdan sonra, 1899-1905-ci illərdə Təbriz şəhərində təhsilini davam etdirmişdir. O, burada ərəb və fars dillərində biliklərini təkmilləşdirərək, Şərq ədəbiyyatı və fəlsəfəsinə maraq göstərirdi. Şair 1905-1909-cu illərdə İstanbul Universitetinin Filologiya fakültəsində təhsil alarkən görkəmli







yazıçı və şairlərlə görüşüb, onlardan təsirlənərək “Kiçik sərsəri”, “Şeir məftunu”, “Dəniz pərisi”, “Son baharda” və s. kimi ilk lirik şeirlərini gənc yaşlarında götürdü “Cavid” təxəllüsü ilə yazmışdır. “Əbədilik” mənasını verən “Cavid” ismi ilə yazdığı əsərləri yaddaşlarda təxəllüsü kimi əbədi qalmışdır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılıq yolu on beş yaşından başlasa da, şairin yetkin fəaliyyəti cəmi 26 ili (1910-1936) əhatə edir. İlk yaradıcılığı dövründə əsərləri ilə o, XX əsr Azərbaycan mütərəqqi ro-

mantizminin ən böyük nümayəndəsi kimi dünya şöhrəti qazanmışdısa da, 1920-1936-cı illərdə parlaq və səmərəli ədəbi fəaliyyəti ilə bütövlükdə ədəbi-bədii sənətkarlardan biri kimi tanınmışdır. Azərbaycan poeziyasının və dramaturgiyasının ən nüfuzlu təşəbbüskarı Hüseyn Cavid, yeddi faciə olmaqla, on beş dramatik əsərin müəllifidir. Bu əsərlərin qəhrəmanları, adətən, dövrün ziddiyyətlərini intensiv və ağırlı şəkildə yaşayan üsyankar mütəfəkkirlərdir. Cavid “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Cin”,

“Uçurum”, “Peyğəmbər”, “Afət”, “Axsaq Teymur”, “Şəhla”, “Siya-vuş”, “Cin qisası”, “Xəyyam” və digər faciə və dramların müəllifidir. H.Cavidin fəlsəfi faciələri, tarixi və məişət dramlarının aktual mövzusu, yaradıcılıq üslubunun orijinallığına görə, Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoyub, milli səhnə mədəniyyətinin yüksəlişinə öz faydalı təsirini göstərmişdir. Ədibin dramaturgiyası, sözün əsl mənasında, personajların dramaturgiyası idi. Bu baxımdan, şair yaradıcılıq istedadına görə bütün dövrlərin ən böyük şair və dramaturqları sırasında yer almaqdadır və onu “Şərqi Şekspiri” adlandırırlar.

H.Cavidin əsərləri vasitəsilə Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, bir çox başqa xalqların da həyatının müəyyən mərhələləri ilə tanış olmaq mümkündür. Onun dramlarında azərbaycanlılarla yanaşı, ruslar, gürcülər, ləzgilər, farslar, türklər, ərəblər, özbəklər, almanlar, fransızlar və digər xalqların nümayəndələri yer alır. Bütün bu obrazlar təkcə yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, həm də onun bilavasitə real həyatdan götürülmüş müşahidələrinin nəticəsidir. Hələ gənclik illərində şair bəzi xalqların həyatı ilə yaxından tanış olmuş, sonra müxtəlif səbəblərdən bir çox ölkələrə səfər etmişdir. Ömrünün on ildən çox hissəsini vətəninə uzaqda keçirmişdir.

H.Cavidin əsərlərində yaratdığı qəhrəmanlar – onun nə vaxtsa ünsiyyət qurduğu, həyat tərzinə və mədəniyyətinə yaxından bələd olduğu xalqın nümayəndələridir. Beləliklə, o, bir neçə il Gürcüstanda yaşayaraq, özünün ən yaxşı dramatik əsərlərindən birini (“Şahzadə”) gürcü xalqının azadlıq və demokratiya uğrunda qalibiyyət mübarizəsinə həsr etmişdir.



Cavid Dağıstan xalqlarının həyatı ilə yaxından əlaqə saxlayaraq, onların həyatından bəhs edən “Ana” dramını yazmışdır. O, 1905-1909-cu illərdə İstanbul Universitetində təhsil almış və bu təəssürlər sonralar onun “Uçurum” və “Afət” pyeslərinin əsasını təşkil etmişdir.

Şair 1926-cı ildə Avropa səfərindən çoxlu sayda siyasi, lirik və lirik-epik şeirlərlə qayıdır. Bu əsərlərin ortaq cəhəti H.Cavidin estetik ideyaları ilə yanaşı, milli, eyni zamanda, ümumbəşəri xarakter daşımaqlarıdır. Azərbaycanın sovetləşməsinə qədər H.Cavidin əsas estetik idealları xalqları parçalayan bərbad təməllərə və inanclara etiraz (“Şeyx Sənan” faciəsi), qadın-ana hüquqlarının müdafiəsi (“Ana” dramı), zəhmətkeşlərin öz hüquqları uğrunda mübarizəsi (“Şeyda” pyesi, “Haqqını döyüşməklə qazanarsan” poeması, bir çox lirik şeirlər), imperialist müharibələrinə və müstəmləkə zülmünə qarşı qəzəbli etiraz (“İblis” faciəsi), arxaik adət və ənənələrin tənqidi, xalqın tərəqqisinə, maariflənməsinə mane olan mürtəce mühafizəkar doqmalara qarşı idi. Bu yaradıcı münasibətlərə uyğun olaraq, şair sosial-fəlsəfi məzmunlu mövzular seçmiş, əsərlərində kəskin dramatik konfliktlər yaratmış, xalqların toqquşmasını göstərmiş, azadlıq və bərabərlik, sülh və xalqların qardaşlığı, maarif və mədəniyyət, qadınların azadlığı uğrunda mübarizə aparan mürtəce qüvvələrin nümayəndələrini əks etdirmişdir.

Azərbaycanda keçən əsrin 20-30-cu illərində sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Hüseyn Cavid bir sıra şeirlər, həmçinin öz həyatını əks etdirən “Azər” poemasını yazır. H.Cavidin “Xəyyam”, “Siyavuş” və digər son tarixi dramları şairin tarixə, şəxsiyyətə baxışlarında ciddi dönüş yaradır. Əvvəlki

tarixi dramlardan fərqli olaraq, onların əsas personajları (materialist mütəfəkkir Xəyyam kimi) despotizm və istibdada qarşı üsyan edən kütlələr, üsyançıların rəhbərləri idilər. Əvvəlki kimi, bu illərdə də bəşəriyyətin taleyi üçün narahatlıq, humanizm beynəlxalq hadisələrin inkişafını yaxından izləyən şairi tərk etmədi. Avropa və Asiyada “qəhvəyi taun”a qarşı ilk çıxış edən sovet yazıçılarından biri “Cin qisası” dramında xalqları yeni qanlı qırğına sövq edən alman, italyan və yapon faşistlərini ifşa edən H.Cavid olmuşdur. Humanist və alovlu vətənpərvər şair Cənubi Azərbaycanda xalqın acınacaqlı vəziyyətindən də narahat idi (“Simli saz” və “Kor fleytaçı” pyesləri). Cavid hələ ilk gənclik illərində Təbrizdə yaşayıb təhsil alarkən vətəninə başına gələnləri düşünürdü. Bu problem bütün kəskinliyi ilə 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərində vətənpərvər şairin fikirlərini cəlb edirdi. Bir sözlə, Hüseyn Cavid fəlsəfi və ictimai-siyasi baxışları “ümumbəşəri məhəbbət” ideyasından “sosialist dünyagörüşü”nə qədər uzanan yazıçı və mütəfəkkir olub. Bununla belə o, özünün “Mənim Allahım – gözəllikdir” şüarına sadıq qalıb.

Cavid poeziyası yüksək bədii məharəti, dərin emosionallığı və səmimiyyəti, mövzularının müasirliyi və universal məzmunu ilə seçilir. Görkəmli şairin yaxın həmkarları və pərəstişkarlarının onu adlandırdığı kimi desək, “Cavid əfəndi”nin irsi Azərbaycan xalqının və bütün türk dünyasının mənəvi sərvətinin, milli irsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Bu gün isə onun əsərləri öz əhəmiyyətini itirmədən Azərbaycan xalqının ideya-estetik tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Hüseyn Cavid poetik ustalığı və misranın daxili ahəngi-

nin mükəmməlliyi baxımından hələ sağlığında dünya poeziyasının korifeyləri, məsələn, A.S. Puşkin poeziyası ilə müqayisə edilən ilk Azərbaycan şairidir.

Azərbaycanda sovet dövrünün müxtəlif illərində şairin şəxsiyyətinə münasibət birmənalı olmamışdır. Yaradıcı gənclərin sevimlisinə çevrilmiş şairin dramaturgiyası 1920-1930-cu illərdə bir çox həvəskar şairlər üçün təqlid mövzusu, sənətkarlıq məktəbi olmuşdur. Həmin illərin yaradıcı ziyalıların görkəmli nümayəndələri onun poetik üslubunu, əsərlərinin romantik ruhunu mənimsəməyə çalışırdılar.

Qeyd edək ki, rəsmi dairələrin şairin yaradıcılığına münasibəti kifayət qədər tənqidi idi. Şairi millətçilikdə, pantürkizmdə və hər cür “günah”larda təqsirləndirib repressiya qurbanı edirlər. Hüseyn Cavid Stalin repressiyalarının qızğın çağında – 1937-ci il iyunun 4-də həbs edilir. Təqiblər nəticəsində onu “xalq düşməni” elan edirlər və iki il sonra Maqadana sürgün olunur.

Arxiv materiallarında göstərildiyinə görə, Hüseyn Cavid (Rasizadə) 1941-ci il dekabrın 5-də Taişet rayonunun Şevçenko kəndindəki 21 saylı əlil məhbuslar evində ürəyi dayanaraq vəfat edib. Arxiv sənədlərinə görə, şair dekabrın 7-də müsəlman adətlərinə uyğun olaraq, 59 saylı tabutda (üzü Məkkəyə tərəf) dəfn edilib. Şairin dəfn mərasimində azərbaycanlı məhbusların da iştirak etdiyi bildirilir. H.Cavidə 1956-cı ildə ölümündən sonra bəraət verilmişdir. O vaxta qədər Cavid yaradıcılığının respublikanın orta və ali məktəblərində öyrənilməsi, tədqiqi, əsərlərinin səhnələşdirilməsi qadağan edilmişdi. Yalnız şairin bəraətindən sonra onun ölməz irsini öyrənmək, gələcək nəsillərə tanıtdır-



maq mümkün oldu. Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə böyük mütəfəkkir və yazıçı, şair, publisist Hüseyn Cavidin xatirəsinin əbədləşdirilməsi əsaslı şəkildə həyata keçirildi. Heydər Əliyev 1981-ci ilin iyulunda “Hüseyn Cavidin anadan olmasının 100 illiyi haqqında” Azərbaycan KP MK-nın xüsusi qərarının dərc edilməsinə nail oldu. MK-nın qərarında yer alan bəndlərdən biri də “Bakıda və Naxçıvanda Hüseyn Cavidin abidələri ucaldılsın” təlimatı idi. Şairin doğma diyarı Naxçıvanda yerləşən məqbərəsinin və Bakı şəhərində ucaldılan heykəlinin memarı heykəltəraş Ömər Eldarov olub.

Ömər Eldarov qeyd edib ki, Hüseyn Cavidin abidəsinin ucaldılması ideyası da xalqımızın bu

görməli oğluna tarixi ədalətin bərqərar edilməsində böyük işlər görmüş Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevə məxsus idi. Heydər Əliyevin tapşırığı ilə 1939-cu ildə Hüseyn Cavidin sürgün olduğu Rusiyanın İrkutsk vilayətinin Taişet rayonuna şairin dəfn olduğu yerin tapılması üçün xüsusi nümayəndə heyəti göndərildi. Şairin cənəzəsi Azərbaycana gətirildi, 100 illik yubileyi ərəfəsində Naxçıvanda təntənəli şəkildə dəfn edildi. Heydər Əliyevin şəxsi göstərişi ilə Naxçıvanda dahi şairin məqbərəsi, Bakıda isə görkəmli heykəltəraş Ömər Eldarov tərəfindən ərəsəyə gətirilmiş və 1996-cı ilin oktyabrında təntənəli şəkildə açılan abidəsi ucaldıldı. Monumental abidə üzərində iş, sonra isə hündür relyef müəllifdən Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığını öyrənməyi

tələb edirdi. Heykəltəraşın bədii konsepsiyasına görə, təkcə Hüseyn Cavidin deyil, siyasi repressiya qurbanı olmuş bir çox azərbaycanlıların da xatirəsinin əbədləşdirmək lazım idi. Bütün bunları nəzərə alan sənətkar Hüseyn Cavidin xatirə abidəsinə yaradarkən bütöv bir insan nəslinin həyat dövrü ideyasını təcəssüm etdirib. Kompozisiyaya əsas kimi Hüseyn Cavidin “İblis” və “Vətən” əsərləri önəmli rol oynayır. Abidə tunc heykəldən və fəvvarələr şəlaləsindən ibarətdir. Kompozisiyanın aşağı hissəsində şəri təcəssüm etdirən İblis əlində qılıncla başdan-ayağa yerə yıxılır. Onun yuxarı hissəsində xeyirxahlığı təcəssüm etdirən Vətən obrazı var. İblislə Vətən arasında isə İblisdən qopub yuxarıya, yaxşılığa doğru tələsməyə çalışan bir İnsan var. Belə ki, abidənin bədii kompozisi-





yasının əsas ideyası olan insan ruhunda Xeyirlə Şərin mübarizəsi əsərin ideyasını təcəssüm etdirir. Hüseyn Cavidin özü 5,5 metrlik heykəldə başını aşağı öyərək tam təsvir edilib.

Hüseyn Cavid böyük şair və mütəfəkkir olmaqla yanaşı, həm də gözəl insan olub. Heykəltəraş Ömər Eldarov H.Cavidin Bakı kompozisiya abidəsini yaradarkən onun qızılqülləri sevməsini də vurğulamağı unutmayıb.

Hüseyn Cavidin faciəli həyat yolu mistik şəkildə onun abidəsinin taleyində öz əksini tapıb. Abidə kompleksi böyük çətinliklər bahasına ərsəyə gəlib. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, həmin yubiley qətnaməsində qeyd edilən ideyanın həyata keçirilməsinə 12 il vaxt lazım olub. Abidənin ucaldılması işi sovet dövründə başladılsa da, SSRİ-nin dağılmasından sonra, müstəqil Azərbaycan Respublikasında başa çatdırılıb.

Bakı şəhərində 27 may 1993-cü ildə görkəmli şair-dramaturq və mütəfəkkir, azadlıq çarçısı Hüseyn Cavidin şərəfinə abidə kompleksi-

nin təntənəli açılışı keçirildi. Mərasimdə Hüseyn Cavidin qızı Turan Cavid çıxış edərək həmin günləri xatırladı: “1937-ci il iyunun 4-də atamın həbs olunduğu o dəhşətli günü həmişə xatırlayacağam... İndi isə xalqımızın bayram etdiyi günlərdə, artıq azadlıq şəraitində Azərbaycanın müstəqilliyinin ildönümündə bu azadlıq uğrunda canından keçən atamın abidəsi ucaldılacaq...”. O, Azərbaycan ədəbiyyatında romantik məktəbin banisi Hüseyn Cavidin azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqın qəlbində əbədi yaşayacağını da vurğuladı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı İlham Əliyevin uğurlu fəaliyyəti nəticəsində dövlətçilik sahəsində, milli ənənələri nəzərə alaraq ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində ciddi dəyişikliklər edildi və uğurlar qazanıldı. Qloballaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycan da milli-mənəvi dəyərləri, sənəti, mədəniyyəti, incəsənəti ilə dünyaya yeniliklər, öyrənilməsi vacib dəyərlər təqdim

etməkdədir. Bu dəyərlər Azərbaycan xalqının, eləcə də ölkəmizdə yaşayan digər azsaylı xalqların tarixi köklərinin, tarixinin, mədəniyyətinin, məişətinin, sosial həyatının, milli şüurunun öyrənilməsində böyük rol oynamaqdadır. Daim ölkənin milli-mədəni irsinin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi, dünya ölkələrinə çatdırılması istiqamətində uğurlu addımlar atan cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən xalqımızın görkəmli şairi, yaradıcı ziyalı, dahi söz ustası Hüseyn Cavidin 140 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında imzaladığı Sərəncam da bu istiqamətdə atılan addımlardan biridir. Eyni zamanda, Heydər Əliyev Fondu da Azərbaycan tarixinin dərinədən öyrənilməsi, xalqın milli-mənəvi irsinin dünyaya çatdırılması, xalqın görkəmli nümayəndələrinin xatirəsinin daim əziz tutulması və yad edilməsi, azərbaycançılıq məfkurəsinin gənclər arasında təbliği istiqamətində böyük layihələr həyata keçirir.



**Günel Quliyeva,**  
AII-nin II kurs tələbəsi

## Ədalət ərəfəsində

### DÜNYA

Ömrün əvvəli var, ardı, sonu var,  
Keşməkeş günləri, uzun yolu var,  
Ayaqlar altından süzülüb-gedən -  
Torpağa əyildinmi, sondu, ölüm var!

Əvvəldən təməlni, daşını düz qoy,  
Sonra çadırlarda qalma yaralı,  
Əyridən uzaq ol, doğruya dost ol.  
Dünya müvəqqəti, boşdur qalanı!

Sinənə çox döyüb yersiz öyünmə,  
Aldanma iblisə, düşmə oyuna.  
Düşərsən şeytanın ipək toruna,  
Dolaşar dediyin sözlər boynuna!

Qısadır bu həyat, beş gündür ömür,  
Günlər çox tez keçir, il aya dönür,  
Bəxti gətirənlər nəşükür olur,  
Bədbəxtlər şükürlə yaşayır, ölür!

Aza da qane ol, çoxla da şükür,  
Çarəsiz qalanda da, ALLAH, şükür!  
Tanrıya əl aç sən, imdad dilə ki,  
Ümitsiz qalanda köməyin olur.

Sabaha ümidlə bax, qürurlu ol,  
Taleyn qisməti nədir, bilinmir.  
Bacar, məsud yaşa, sən hüzzurlu ol  
Ömür ötüb-keçir, izi silinmir.

Kirli, paslı zümrələr,  
Çoxalıb, ucuzlaşıb.  
Nə din bilir, nə ədəb!  
Adın qoyub hürriyyət!  
Didik-didik cümlələr  
Ən qiymətli söz belə -  
Çürüyüb deyilməkdən.  
Qorxutmurmu görəsən?  
Bilmirəm ki, nə deyəm,  
Günah axı kimdədir?  
Ya səndə, ya məndədir!  
Saxta saxta üzlərdən,  
Mərhəmətsiz qəlblərdən,  
Yorulmuşam vallahi,  
Yalançı təbəssümlərdən!  
Sözlərimdə boğullam,  
Gözlərimdə burulğan,  
Hər yanda bir məzar var,  
Hər məzarda bir vicdan!  
Dönüb dünya palçıqı,  
Hərəkət kirli çamurda,  
Bəzisi çıxmaq istər,  
Bəzisiyə yoxdur!  
Fikirlər yağış kimi,  
Yağır mənim üstümə,  
Görən varmı mən kimi,  
Bu dünyanı düşünən?  
Qara qutuya dönüb,  
Gizlədir insanlığı,  
Hörümçək toru kimi,  
Sarıb cümlə cahanı!  
Əlacsızdır körpələr,  
Günahsızdır körpələr!  
Qurban gedir vücudlar,  
Nəqş edilir döymələr,  
Ruhun zülmü az kimi,  
Bədən çəkir gör nələr!!  
Bir az daha dayan ruhum,  
Az qalıbdır mənzilə,  
Çalar bir yolun bulub,  
Ədalətin cəngi də!!



**Hüseyn Mahmudov,**  
Ail-nin IV kurs tələbəsi

## Ölməyin zamanı yox...

*Həyat əslində yaşamaq deyilmiş,  
İndi yaxşı anlayıram.  
Həyat əslində çox yanmaq imiş,  
Eşitmişdim, indi yaxşı qanıram.  
İki əqrəb arasında qalan boşluq imiş,  
Nə çox uzun, nə çox qısa.  
Gedən zamanın dərs olduğunu  
Saçlarımda iz buraxan ağlardan oxuyuram,  
Və dərs bütün qaraları silib ağardana qədər davam edir.  
Dərsin qiyməti də sənin məzar daşında qeyd edilir...*

*Həyat "kaş ki"lərə sığınmaq imiş,  
Görə bilməyi anladıqdan sonra,  
Həyatın mənası əslində bir körpənin ilk ağlamasından başlar.  
Elə o gündən insan saxta gülümsəmələri üzünə pərdə tutar  
Üzündə gülər, içində ağlar, ağlar.  
Və həyat bir boşluq imiş,  
Ayağının altındakı, görməsən də orda olan,  
Ən arxayın vaxtında səni yıxmağa hazırlaşan...*

*Həyat sevgilinin qollarında ölümü dadmaq kimidi bir az da,  
Vüsaldə hicranı yaşamaqdı.  
Zərbəsin ən xoşbəxt anında dadmaqdı,  
Həyat yaşamağı buraxmaqdı,  
Əbədiyyət olmağın öz adıdı....*

*Hə, adamlar ölməyi torpaq altı basdırılıb yox olmaqda görürlər  
Çoxları da ölməyin zamanını qocalıqda bilirlər...  
Amma heç kəs bilmir ki, ölüm təkə basdırılmaq deyil  
Ölüm qocalıqla birgə gələn, qapı ardındakı qonaq deyil...  
Bir də görürsən ki, adam elə şirin yuxusunda ikən ölür  
Yaxud üç yaşında bir körpənin oyaqkən nuru sönür...  
Adamlar basdırılmadan da ölür - elə diri ikən...  
Çox sevdiyin bir adamın yaddaşında, qəlbində unudulmaq ölməkdir elə.  
Əgər səndən sonra bircə söz də dilə gəlmirsə,  
Sən olmadığın yerdə adın çəkilmirsə, yerin bilinmirsə,  
Yaddaşlardan silinmisənsə,  
Bunun adı yox olmaq, ölməkdir elə..  
Elə adam var ki, bir gülüşlə, bir baxışla, bir gözlə,  
hətta bəzən bircə sözlə ölür...  
Dərdini çəkə-çəkə, içdən özünü yeyir, bitirir,  
Milyard üzün içində bircə üzdən ölür.  
Adamlar qocalmadan da ölür- elə cavan ikən.  
Adamlar öldürülmədən də ölür- elə yaşar ikən...*





*Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi  
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu*

**Ünvan:** AZ1065, Bakı şəhəri, Məhəmməd Naxçıvani, 29

**Telefon:** (+99412) 436-77-66

**Rəsmi səhifə:** [www.ait.edu.az](http://www.ait.edu.az)

**Email:** [info@ait.edu.az](mailto:info@ait.edu.az)

**Facebook:** [ilahiyyatinstitutu](https://www.facebook.com/ilahiyyatinstitutu)

**Instagram:** [ilahiyyatinstitutu](https://www.instagram.com/ilahiyyatinstitutu)

**Twitter:** [azeilahiyyat](https://twitter.com/azeilahiyyat)

*AVE Print MMC-də çap olunub.*